

2016

**СТАРОЖИТНОСТІ
ЛІВОБЕРЕЖНОГО
ПОДНІПРОВ'Я**

Центр пам'ятокознавства Національної Академії наук України
і Українського Товариства охорони пам'яток історії та культури
Інститут археології Національної Академії наук України
Центр охорони та досліджень пам'яток археології
Управління культури Полтавської облдержадміністрації

СТАРОЖИТНОСТІ ЛІВОБЕРЕЖНОГО ПОДНІПРОВ'Я

2016

Збірник наукових праць

Київ
Центр пам'ятокознавства НАН України і УТОПІК
2016

УДК 902.2.94 (477)

ББК 63.4 (4 УКР) 46 С 77

*Друкується за рішенням Вченої Ради Центру пам'ятокознавства
НАН України і Українського Товариства охорони пам'яток історії та культури
(протокол № 16 від 24 листопада 2015 р.), Плану роботи Управління культури
Полтавської облдержадміністрації на 2016 р.*

Редколегія:

Івакін Г. Ю., член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, професор;
Ковальова І. Ф., доктор історичних наук, професор; **Кулатова І. М.**; **Михайлина Л. П.**,
доктор історичних наук; **Мокляк В. О.**, заслужений працівник культури України;
Мурзін В. Ю., доктор історичних наук, професор; **Нестуля О. О.**, доктор історичних
наук, професор; **Пуголовок Ю. О.** кандидат історичних наук; **Скорий С. А.**, доктор
історичних наук, професор; **Супруненко О. Б.**, кандидат історичних наук, старший
науковий співробітник (*науковий і відповідальний редактор*); **Терпиловський Р. В.**,
доктор історичних наук, професор; **Тигова О. М.**, кандидат історичних наук, стар-
ший науковий співробітник; **Фасій Г. І.**, начальник Управління культури
Полтавської облдержадміністрації.

Рецензенти:

Гаврилук Н. О., доктор історичних наук, професор.
Моця О. П., член-кореспондент НАН України,
доктор історичних наук, професор.

*При передруку та іншому використанні матеріалів збірника
поширення на джерело обов'язкове.*

**С 77 Старожитності Лівобережного Подніпров'я – 2016 = Antiquities of the Dnieper
Left Bank Regions – 2016** : збірник наукових праць / Центр пам'ятокознав-
ства НАН України і УТОПІК; Інститут археології НАН України; ЦОДПА;
[наук. і відп. ред. Супруненко О. Б.; редкол. : Івакін Г. Ю., Ковальова І. Ф.,
Кулатова І. М. та ін.]. – К. : Центр пам'ятокознавства НАН України і
УТОПІК, 2016. – 228 с. + IV вкл.

ISBN 978-966-8999-72-7

Вміщені статті і публікації археологів – дослідників старожитностей
Дніпровського Лівобережжя. Видання включає наукові праці з археології
бронзового віку, кіммерійської, скіфської та сарматської епох, раннього,
розвинутого і пізнього середньовіччя, козацького часу, що присвячені
проблематиці вивчення стародавніх поселень, поховальних пам'яток, скар-
бів, випадкових знахідок, які нещодавно виявлені в ході науково-рятунких
та інших робіт і передані до музейних колекцій.

Для археологів, істориків, пам'яток охоронців, працівників музеїв і крає-
знавців.

УДК 902.2.94 (477)
ББК 63.4 (4 УКР) 46

ISBN 978-966-8999-72-7

- © Центр пам'ятокознавства НАН України і УТОПІК, 2016.
- © Інститут археології НАН України, 2016.
- © Центр охорони та досліджень пам'яток археології, 2016.
- © Автори статей, 2016.

З ІСТОРІЇ НАУКОВО-ПРАКТИЧНОГО СЕМІНАРУ «ОХОРОНА ТА ДОСЛІДЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК АРХЕОЛОГІЇ» (1988 – 2015 РР.)

Наводиться нарис історії і видання праць науково-практичного семінару «Охорона та дослідження пам'яток археології», що вже впродовж 27 років проводиться на Полтавщині й збирає на свої засідання археологів Полтавської, Дніпропетровської, Запорізької, Київської, Сумської, Харківської областей і міста Києва.

Ключові слова: пам'ятки археології, охорона, дослідження, Полтава, Комсомольськ, Лубни, Миргород, семінар.

Чотирнадцятий раз у листопаді 2015 р. археологи Полтавської, Сумської, Харківської областей та нашої столиці – міста Києва збиралися разом, щоб обговорити актуальні проблеми археологічної пам'яткоохоронної галузі, поділитися результатами наукових досліджень чергового польового сезону, виробити спільні рішення і підходи для здолання невідкладних проблем, вирішити питання співпраці і взаємодії, насамкінець, поспілкуватися на тлі складнощів нашого часу, а в результаті – отримати впевненість у правильності напрямків своєї діяльності, насагу для виконання наукових завдань і пам'яткоохоронних проблем. Не залишаються поза увагою у ході таких зустрічей результати простого фахового спілкування, адже, чого правди таїти, в останній час робити це вдається досить рідко. Подібні зустрічі відбуваються вже на протязі останніх 27-ми років. І, до певної міри, це можна вважати заслугою роботи нашого невеликого закладу – Центру охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської облдержадміністрації. А відбуваються вони за дієвої підтримки Управління культури Полтавської обласної державної адміністрації і ряду спонсорів, зокрема, у місті Комсомольську – ВАТ «Полтавський гірничо-збагачувальний комбінат», ТОВ «Біланівський ГЗК» та ТОВ «Єрстівський ГЗК».

Повертаючись до історії семінару, згадаємо, що його робота (практично, у досі збереженому і майже повному складі) розпочата в стінах Полтавського краєзнавчого музею далекого 1988 року. Тоді це був один з перших, і в цілому значимих на теренах України, наукових

заходів, інформацію про появу якого розмістили всі центральні археологічні та музейні наукові видання Києва і Москви. У його роботі брали участь більше 30-ти учених з України, Молдови та Росії. З-поміж видатних і широко знаних у науці фахівців, які брали участь у засіданнях в січні 1988 р. назвемо Ірину Ковальову, Михайла Кучеру, Юрія Моргунова, Івана Шовкопляса, Бориса Шрамка. Виданий збірник тез доповідей та повідомлень семінару [17] і досі є цитованим в археології виданням, необхідним фахівцям та археологам-початківцям.

Не менш представницьким (43 учасники) був і другий науково-практичний семінар, що також проводився у Полтаві в травні 1989 р. Крім археологів-спеціалістів, до речі таких, як відомий палеолітознавець Віктор Сергін, фахівець зі слов'яно-руської археології Лівобережжя Дніпра Олег Сухобоков, його учасниками стали чимало знаних істориків – зокрема, Василь Ульяновський, Василь Лобурець та Олексій Нестуля, відомі музейники, зокрема, Василь Пуцко, та навіть колеги з далеких міст Приуралля, пам'яткознавці й історики науки, в т. ч. Ганна Шовкопляс, Олена Титова, Оксана Франко, етнологи та краєзнавці [18].

Найбільш представницьким став третій Лубенський семінар, що проводився у тисячолітньому місті на Сулі у час напередодні розвалу колишнього СРСР. Квітневий науковий захід, що під назвою обласного навесні 1990 р. зібрав 78 учасників з теренів України, Білорусі, Молдови та Росії, став своєрідною візитівкою полтавської археології. На ньому були присутні всі добре знані і тоді ще молоді фахівці, причетні походженням, долею та науковими інтересами до Полтавщини. Цікаво, що його матеріали (видані окремою книгою) [19] і досі регулярно використовуються як археологами, так й істориками, а окремі праці, вміщені до нього, вже потребують перевидання. Цікаво, що Лубенський семінар супроводжувався визначним, як на той час явищем, – детальною екскурсією учасників по Полтавщині, в ході якої гідями виступали найвідоміші колеги-археологи, маститі історики та місцеві краєзнавці, з-поміж яких необхідно згадати добрим словом і вклонитися пам'яті лубенському журналістові та співцеві історії міста на Сулі – Борису Сидоровичу Ванцаку (1929 – 1999).

На десятиліття потому робота семінару була перервана, відновившись уже силами фахівців Полтавського Центру археології у березні 2000 р. Четвертий семінар мав міжобласний «вимір» роботи і зібрав археологів сусідніх з Полтавщиною областей у стінах нашого Центру. Його «наслідком» став окремий випуск – № 1 (5) наукового журналу «Археологічний літопис Лівобережної України», що верстався у ході наукового заходу і надійшов ще «сирим» (із запахом типографської фарби) всім учасникам [1].

Формат п'ятого семінару у Комсомольську був всеукраїнським. Добре організована його робота у травні 2001 р. в тільки-но створеному Комсомольському історико-краєзнавчому музеї, екскурсії по пам'ятках округи і до Келеберди, навіть катання на катері по Дніпру, надовго запам'яталися 45-ти учасникам, серед яких була більшість археологів-лівобережників України. Матеріали семінару у вигляді повноформатних статей і повідомлень побачили світ після роботи зібрання у № 2 (10) «Археологічного літопису Лівобережної України» [2], зберігши для нащадків фото всіх учасників та фігурантів наукового заходу.

Шостий семінар в тому ж таки Комсомольську (це вже був початок певної традиції – 15-16 серпня 2005 р. – на День археолога) зібрав 36 доповідачів-учасників, був ознаменований відкриттям першого на Полтавщині археологічного скансену та пам'ятного знаку археологу Юрію Шилову (до речі, як це не дивно для нашого брата, за життя), участю всіх авторів у польових дослідженнях курганів на місці сучасного Єристівського кар'єру. Матеріали семінару, видані у спареному випуску «Археологічного літопису Лівобережної України» за 2005 рік, добре відомі колегам [3].

Сьомий семінар проходив в обласному «руслі» – у Полтаві та Більську і Котельві у морозні дні грудня 2007 р. Порівняно невеликий контингент учасників (а це були всі полтавські і сумські археологи, у кількості 25 учасників) мали змогу не тільки висловити у виступах власні наукові доробки та думки з приводу облікової діяльності в археологічному пам'яткоохоронництві, а й померзнути у траншеях біля Західного укріплення Більського городища, де В. В. Приймак шукав з нафтовиками рештки архаїчних поховань некрополю в урочищі Перемірки. Матеріали семінару були видані окремою збіркою праць і тез під одноіменною з семінаром назвою [20]. Та головним наслідком заходу стало відродження роботи над «Зводом пам'яток історії та культури України. Полтавська область», внаслідок чого ми вже маємо більше десятка оприлюднених друком випусків «Зводу» по районах і міських територіях нашої області. І це науково-довідкове видання є своєрідним науковим «брендом» Полтавщини та єдиним з подібних явищ в Україні, який вже потрохи наслідують [6 – 15].

Добрими словами варто згадати й восьмий семінар у місті Миргороді. Травневий науковий захід з 25-ма учасниками з Полтавщини та міст Києва, Запоріжжя і Сум мав загальновідомий і цілком потрібний загалу наслідок у вигляді спеціального спареного випуску «Археологічного літопису Лівобережної України» за 2008 рік [4]. Не можна не згадати й господарів семінару – миргородців, зокрема, колишнього міського голову Олександра Борисовича Паутова, який діяєво сприяв комфортному і плідному перебуванню всіх учасників у курортному

місті на р. Хорол, проведенню на його території археологічних розвідок. А наслідком для Миргорода, за матеріалами цього семінару, в кінці-кінців став прийнятий і затверджений Міністерством культури України історико-архітектурний опорний план міста, укладений за опублікованими нами звітом та публікаціями колективом науковців Інституту пам'яток охоронних досліджень Міністерства культури України [16].

Усі археологи-полтавці, разом із запорожцями, харків'янами і киевлянами, були учасниками десятого, одинадцятого і дванадцятого семінарів у Комсомольську і Полтаві. Матеріали цих заходів видані у вже добре «розкручених» в науковому плані збірках наукових праць «Старожитності Лівобережної України», відповідно 2010, 2011, 2013 рр. видання [22 – 24]. Серпневий тринадцятий семінар, на День археолога, відбувався у тому ж таки Комсомольську і був «відформатований» у вузько-комсомольському плані вивчення мікрорегіону, знайшовши вияв друком у ІХ випуску краєзнавчого збірника Комсомольського історико-краєзнавчого музею «Свічало Подніпров'я», що побачив світ на початку 2015 року у місті на Дніпрі [21], а також у черговому випуску «Старожитностей Лівобережної України» [25].

Проаналізувавши, так би мовити, спадщину наших семінарів, довелося підрахувати, що на усіх них (рахуємо й чотирнадцятий) було виголошено 440 доповідей та повідомлень. Наслідком семінарів стала поява 12 наукових видань, а ще чималого числа наукових статей і публікацій. Загальний обсяг цих видань перевищує 130 друкованих аркушів. Напевне, для маленького, вважаємо, регіонального науково-практичного семінару – це добрий, якщо не відмінний результат. Нагадаємо також, що семінар став трибуною оприлюднення (на засіданнях і в публікаціях) чималого кола наукових праць наших колег. До речі, вони лягли в основу їх дисертаційних і планових наукових досліджень, деякі переросли в окремі книги та стали сенсом їх наукового життя. Згадаємо, що на семінарі зростали як учені і виносили на обговорення наслідки своїх досліджень більшість із сьогоднішніх учасників-полтавців, сумчан, харків'ян, учених із Запоріжжя, Дніпропетровська, розмаїто представляли свої наукові доробки столичні дослідники і, навіть, іноземці. Серед них і наші сучасники-полтавці – кандидати історичних наук Ігор Гавриленко, Петро Гавриш, Анатолій Гейко, Оксана Коваленко, Юрій Пуголов, Роман Рейда, Анатолій Щербань, сумські фахівці – Євген Осадчий, Олександр Кравченко, харків'яни – Ірина Голубева, Володимир Колода, Ірина Шрамко та Станіслав Задніков, запорожець – Михайло Єльніков та багато інших. Не можемо не згадати тут і більшість наукових співробітників Полтавського Центру археології, Полтавського краєзнавчого музею та Історико-культурного заповідника «Більськ».

Усі ми на цих заходах пропагували свою рідну Полтавщину, її найдавнішу культурну спадщину, такі важливі для всіх нас і, сподіваємося, для широкого загалу, – пам'ятки археології краю. Зауважу, що цьому на семінарах сприяло і місцеве та центральне телебачення, преса. Наприклад, телебачення підготувало на ці теми більше 30 сюжетів, з десяток окремих телепередач, що стали приводом до появи наступних виступів масмедіа і сприяли популяризації знань про археологічні пам'ятки.

Отже, семінар мав і має свої наукові і суспільно значимі наслідки. Хотілося б, щоб він продовжував свою роботу – раз в один-два роки. А його засновники і незмінні організатори (заслужений працівник культури України Олександр Супруненко, Ірина Кулатова, у ряді випадків – заслужений працівник культури України Володимир Мокляк та археолог Полтавського краєзнавчого музею Любов Лугова) сподіваються ще неодноразово докласти зусиль до організації і проведення чергових форумів науковців з давно вже усталеною назвою.

Література

1. АЛЛУ: Науковий журнал / ЦОДПА; ІА НАНУ; [гол. ред. О.Б. Супруненко]. – Полтава : Археологія, 1999. – № 1 (5). – 88, X с.: іл.
2. АЛЛУ: Науковий журнал / ЦОДПА; ІА НАНУ; [гол. ред. О.Б. Супруненко]. – Полтава: Археологія, 2001. – № 2 (10). – 180, VI с.: іл.
3. АЛЛУ: Науковий журнал / ЦОДПА; ІА НАНУ; [гол. ред. О.Б. Супруненко]. – Полтава: Археологія, 2005 [2006]. – № 1–2 (17–18). – 174, 2 с.: іл.
4. АЛЛУ: Науковий журнал / ЦОДПА; ІА НАНУ; [гол. ред. О. Б. Супруненко]. – Полтава: Археологія, 2008. – № 1–2 (23–24). – 166, IV с.: іл.
5. Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Новосанжарський район / УК ПОДА; ЦОДПА; ПКМ; [упорядк., підг. до друку, передм. В. О. Мокляк]. – Полтава: Дивосвіт, 2007. – 178 с.: іл.
6. Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Комсомольська міська рада / УК ПОДА; ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; ПКМ; [упорядн., наук. ред. О. Б. Супруненко]. – Полтава: Полтав. літератор, 2008. – 148 с., IV кол. вкл.
7. Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Решетилівський район / УК ПОДА; ЦОДПА; ПКМ; [упорядн., наук. ред. В. О. Мокляк]. – Полтава: АСМІ, 2010. – 214 с.: іл.
8. Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Великобагачанський район / УК ПОДА; ЦОДПА; ПКМ; [упорядн., наук. ред. В. О. Мокляк]. – Полтава: Полтав. літератор, 2010. – 204 с.: іл.
9. Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Диканський район / УК ПОДА; ЦОДПА; ПКМ; [упорядн., наук. ред. В. О. Мокляк]. – Полтава: АСМІ, 2011. – 360 с.: іл.

10. Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Лохвицький район / УК ПОДА; ЦОДПА; ПКМ; [упорядн., наук. ред. В. О. Мокляк]. – Полтава: АСМІ, 2012. – 440 с.: іл.
11. Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Пирятинський район / УК ПОДА; ЦОДПА; ПКМ; [упорядн., наук. ред. В. О. Мокляк]. – Полтава: АСМІ, 2013. – 412 с.: іл.
12. Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Гадацький район / УК ПОДА; ЦОДПА; ПКМ; [упорядн., наук. ред. В. О. Мокляк]. – Полтава: АСМІ, 2013. – 775 с.: іл.
13. Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Глобинський район / УК ПОДА; ЦОДПА; ПКМ ім. В. Кричевського; [упорядн., наук. ред. В. О. Мокляк]. – Полтава: АСМІ, 2014. – 707 с.: іл.
14. Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Оржицький район / УК ПОДА; ЦОДПА; ПКМ ім. В. Кричевського; [упорядн., наук. ред. В. О. Мокляк]. – Полтава: АСМІ, 2015. – *У видавництвах*.
15. Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Козельський район / УК ПОДА; ЦОДПА; ПКМ ім. В. Кричевського; [упорядн., наук. ред. В. О. Мокляк]. – Полтава: АСМІ, 2015. – *У видавництвах*.
16. Історико-містобудівні дослідження: Суми, Миргород, Корець / НДІПД; [за ред. В. В. Вечерського]. – К., 2013. – С. 155–236.
17. Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины: [Первый] Областной научно-практический семинар (22-23 января 1988 г.): тез. докл. и сообщ. / ОУК; ПКМ; ПОО УООПИК; [редкол.: Кулатова И. Н., Онипко М. Д., Супруненко А. Б. и др.]. – Полтава, 1988. – 48 с.
18. Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины: Второй областной научно-практический семинар (18-19 мая 1989 г.): тез. докл. и сообщ. / ПОУК; ПКМ; ПОО УООПИК; [ред. кол.: Белоус А. П., Бондаревский П. К. (отв. ред.), Супруненко А. Б. и др.] – Полтава: Изд-во «Полтава», 1989. – 131 с.: ил.
19. Охорона і дослідження пам'яток археології Полтавщини: Третій обласний науково-практичний семінар. (Квітень, 1990 р.): тез. доп. / ПКМ; ПОО УТОПІК; Луб. КМ; [ред. кол.: Білоус Г. П., Кулатова І. М., Супруненко О. Б. (відп. ред.) та ін.]. – Полтава: Вид-во «Полтава», 1990. – 200 с., 24 с. вкл. іл.
20. Охорона та дослідження пам'яток археології: Матеріали 7-го науково-практичного семінару: зб. наук. ст. / УКіТ ПОДА; ЦОДПА; ІКЗ «Більськ»; [редкол.: Гаврилюк Н. О., Скорий С. А., Супруненко О. Б. (відп. ред.) та ін.]. – Полтава: Вид-во «Фірма «Техсервіс», 2006. – 72 с.: іл.
21. Свічадо Подніпров'я: краєзн. альманах / Комс. ІКМ; Музей ВАТ «Полтав. ГЗК»; [ред. кол.: Стахів М. П., Безсмольна М. Г., Лямкі-

- на Н. В. та ін.]. – Комсомольськ: А Priori Print, 2015. – Кн. IX. – С. 72–144, 233–319.
22. Старожитності Лівобережного Подніпров'я: зб. пр. і мат-лів Х наук.-практ. семінару «Охорона та дослідження пам'яток археології» (м. Комсомольськ, 14–16 серпня 2010 р.) / ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; [ред. кол.: Фасій Г. І., Кулатова І. М., Супруненко О. Б. (наук. ред.) та ін.]. – К.; Полтава: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2010. – 140 с., 2 кол. вкл.: рис., табл.
  23. Старожитності Лівобережного Подніпров'я – 2011: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІА НАНУ; ЦОДПА; [наук. ред. Супруненко О. Б.; редкол.: Івакін Г. Ю., Ковальова І. Ф., Кулатова І. М. та ін.]. – К.; Полтава: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2011. – 224 с., VIII вкл.: рис., табл.
  24. Старожитності Лівобережного Подніпров'я – 2013: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІА НАНУ; ЦОДПА; [наук. і відп. ред. Супруненко О. Б.; редкол.: Івакін Г. Ю., Ковальова І. Ф., Кулатова І. М. та ін.]. – К.; Полтава: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2013. – 280 с., кол. вкл.: рис., табл.
  25. Старожитності Лівобережного Подніпров'я – 2015: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІА НАНУ; ЦОДПА; [ред. кол.: Івакін Г. Ю., Ковальова І. Ф., Супруненко О. Б. (наук. і відп. ред.) та ін.]. – К.: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2015. – 208 с.: іл., IV кол. вкл.

И. Н. Кулатова

Из истории научно-практического семинара «Охрана и исследование памятников археологии» (1988 – 2015 гг.)

Резюме

Приводится очерк истории и публикации трудов научно-практического семинара «Охрана и исследование памятников археологии», который на протяжении 27 лет проводится в Полтавской области и собирает археологов Полтавской, Днепропетровской, Запорожской, Киевской, Сумской, Харьковской областей и города Киева.

Ключевые слова: памятники археологии, охрана, исследование, Полтава, Комсомольск, Лубны, Миргород, семинар.

I. M. Kulatova

From the History of Theoretical and Practical Seminar “Protection and Research of Archaeological Resources” (1988 – 2015)

Summary

The article provides history and bibliography of the theoretical and practical seminar “Protection and Research of Archaeological Resources”. During 27 years the seminar accumulates archaeologists of Poltava, Dnepropetrovsk, Zaporizhzhia, Kyiv, Sumy, and Kharkiv Regions, as well as the City of Kyiv.

Key words: archaeological resources, protection, research, Poltava, Komsomolsk, Lubny, Myrhorod, seminar.

XIV НАУКОВО-ПРАКТИЧНИЙ СЕМІНАР «ОХОРОНА ТА ДОСЛІДЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК АРХЕОЛОГІЇ»

(м. Полтава, 11–12 листопада 2015 р.)

Звітна інформація проведення регіонального науково-практичного семінару.

Ключові слова: пам'ятки археології, охорона, дослідження, Полтава, семінар.

11-12 листопада 2015 р. в Полтаві, у приміщенні і залі засідань Центру охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської облдержадміністрації, проходив XIV регіональний науково-практичний семінар «Охорона та дослідження пам'яток археології». Війгороботів взяли участь 30 археологів, пам'яткоохоронців та музейників з Києва, Дніпропетровська, Полтавської, Сумської і Харківської областей. Проблематика роботи семінару охоплювала не тільки вже традиційні на цьому науковому заході питання висвітлення результатів археологічних досліджень останніх польових сезонів, зокрема 2015 р., а й суто пам'яткоохоронні – підготовки силами фахівців облікової документації, використання у цьому процесі та польових дослідженнях сучасних ГІС-технологій.

У роботі семінару взяли участь учені і співробітники музеїв, які представляли Інститут археології НАН України, ДП «НДЦ «Охоронну археологічну службу України» Інституту археології НАН України, Інститут керамології – відділення Інституту народознавства НАН України в Опішні, Інститут пам'яткоохоронних досліджень Міністерства культури України, Дніпропетровський національний університет ім. Олеса Гончара, Полтавський національний педагогічний університет ім. В. Г. Короленка, Полтавський національний технічний університет ім. Ю. Кондратюка, Сумський державний педагогічний університет, Українську медичну стоматологічну академію в Полтаві, Харківську державну академію культури, Управління культури і туризму Сумської облдержадміністрації, Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського, ОКЗ «Харківський науково-методичний центр охорони культурної спадщини», Історико-культурний заповідник «Більськ», Центр охорони та досліджень

пам'яток археології Управління культури Полтавської облдержадміністрації та ін. заклади.

Роботу семінару відкрила директор Центру охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської облдержадміністрації *І. М. Кулатова*, яка розповіла про історію проведення таких науково-практичних зібрань у Полтаві, м. Лубни, Комсомольськ і Миргород, навела дані щодо його учасників упродовж усього часу проведення, публікації матеріалів тощо. Цікаво, що за цей час на семінарі було заслухано 440 доповідей, матеріали яких у вигляді тез, а переважно статей і повідомлень повністю оприлюднені друком.

З привітанням до учасників звернувся начальник Управління культури Полтавської облдержадміністрації *Г. І. Фасій*, який ознайомив присутніх із заходами пам'яткоохоронної діяльності на Полтавщині, роботою музеїв та заповідників області, підготовкою матеріалів «Зводу пам'яток історії та культури України».

З числа заслуханих доповідей та повідомлень за наслідками польових досліджень варто виокремити наступні. Результати вивчення Куземинського укріплення Більського городища скіфського часу оприлюднені у доповіді вченого секретаря відділу археології раннього залізного віку ІА НАН України, кандидата історичних наук, старшого наукового співробітника *Д. С. Гречка* (м. Київ). Провідний науковий співробітник Полтавського центру археології, кандидат історичних наук, заслужений працівник культури України *О. Б. Супруненко* (м. Полтава) представив доповідь, нещодавно підготовлену разом із професором Дніпропетровського національного університету, доктором історичних наук *В. А. Ромашком* (1954 – 2015) «До питання про культурні складові населення заключного етапу пізнього бронзового віку в басейні Псла». На жаль, ця робота виявилася останньою життєвою працею (у співавторстві) відомого дослідника старожитностей доби пізнього бронзового віку та скіфської доби Подніпров'я *В. А. Ромашка*.

Про важливість вивчення сільських поселень території та округи Більського городища йшлося у виступі доцента Полтавського національного педагогічного університету *П. Я. Гавриша* (м. Полтава). Огляд найвиразніших комплексів з науково-рятвних досліджень Шишацького могильника черняхівської культури на Пслі репрезентували присутнім завідуючий відділом палеогончарства Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України в Опішні, кандидат історичних наук *А. В. Гейко* (свт. Опішня Полтавської обл.) та науковий співробітник відділу ранньослов'янської археології ІА НАН України, кандидат історичних наук, полтавець *Р. М. Рейда* (м. Київ). Результати багаторічних комплексних досліджень і реконструкції вивчених поховальних споруд Сторожівського

курганного могильника на р. Коломак (у контексті підготовки облікової документації та заходів з охорони унікального куточка природи й історичного ландшафту) подали доцент Полтавського національного педагогічного університету, кандидат історичних наук *О. В. Коваленко* (м. Полтава) та завідувачий науково-дослідним експозиційним відділом археології Полтавського краєзнавчого музею *Р. С. Луговий* (м. Полтава). Вельбарсько-пшеворську керамічну традицію у черняхівських старожитностях Дніпровського Лівобережжя розглядав у своїй доповіді старший науковий співробітник Харківського науково-методичного центру охорони культурної спадщини *В. В. Дідик* (м. Харків). Молодший науковий співробітник Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України в Опішні *В. В. Котенко* (м. Полтава) зробила огляд польових та камеральних інструкцій кінця 1920-х рр., виданих у Харкові.

Пам'яткоохоронні аспекти діяльності археологів розглядалися на окремому пленарному засіданні семінару. Зокрема, про головні проблеми у роботі пам'яткоохоронних органів Сумської області й використання у цій діяльності сучасних ГІС-технологій йшлося у доповіді-лекції провідного спеціаліста групи охорони культурної спадщини при Управлінні культури і туризму Сумської облдержадміністрації *О. В. Короти* (м. Суми). Про «віртуальні розвідки» або використання картографічних матеріалів, космічних та аерофотознімків у практиці польових та пам'яткоохоронних досліджень, справі обліку пам'яток археології та паспортизації археологічних об'єктів йшлося у доповіді завідуючого відділом Полтавського Центру археології *В. В. Шерстюка* (м. Полтава). Старший науковий співробітник Центру, науковий співробітник Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України в Опішні, кандидат історичних наук *Ю. О. Пуголов* (м. Полтава) розглянув проблему використання картографічних матеріалів у роботі з вивчення знахідок стародавньої та середньовічної кераміки. Про практику використання ГІС-технологій для укладання облікової документації на об'єкти археології Харківської області доповів науковий співробітник відділу пам'яток археології Харківського науково-методичного центру охорони культурної спадщини *І. В. Білько* (м. Харків). Використання картографічних матеріалів та ортопланів, разом із результатами проведених археологічних розвідок на Більському городищі були висвітлені у повідомленнях директора Історико-культурного заповідника «Більськ» *І. І. Короста* та головного зберігача заповідника *О. М. Шанорди* (сmt Котельва Полтавської обл.). Облікову документацію на комплекс курганів і майданів біля с. Катеринівка у середній течії р. Ворскли представив провідний науковий співробітник Історико-культурного заповідника «Більськ», науковий редактор групи підготовки «Зводу

пам'яток історії та культури України» при Управлінні культури і туризму Сумської облдержадміністрації *В. В. Приймак* (м. Суми). Про впровадження сучасних методів відображення виробів з глини розповів старший викладач Харківської державної академії культури, кандидат історичних наук *А. Л. Щербань* (м. Харків).

Про завершення підготовки до друку матеріалів археологічної частини випуску «Зводу пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Козельщинський район», який побачить світ на початку 2016 р., та проведення цьогорічних суцільних розвідок в ряді сільських рад на території Козельщинського району йшлося у виступі старшого наукового співробітника відділу археології Полтавського краєзнавчого музею *І. С. Мельникової* (м. Полтава). Начальник Полтавської експедиції ДП НДЦ «ОАСУ» Інституту археології НАН України, кандидат історичних наук *О. Б. Супруненко* (м. Полтава) представив розробки з опису і картографування пам'яток археології у схематичному плануванні окремих сільських рад Полтавської області, що призначені для покращення справи збереження об'єктів археології в зонах великих будівництв та незворотних ландшафтних перетворень на рівні планування і проектних вишукувань. Завідуючий відділом Полтавського Центру археології *К. М. Мироненко* (м. Полтава) та співробітник Полтавської експедиції ДП НДЦ «ОАСУ» Інституту археології НАН України *О. В. Сидоренко* (м. Лубни) представили матеріали розвідкових обстежень й інвентаризації пам'яток археології у місті Лубни, в ході яких, зокрема, були локалізовані місце розташування решток замкових споруд Олександрова Ієремії Вишневецького та курганного некрополю скіфського часу в ур. Замкова гора, який зберігся до нашого часу від розкопок *Ф. І. Камінського* 1881 р. Огляд вивчення та аналіз відомих археологічних об'єктів Новосанжарського району на Полтавщині подав заступник директора Полтавського краєзнавчого музею, заслужений працівник культури України *В. О. Мокляк* (м. Полтава). Про формування археологічної збірки Великокринківського громадського історико-краєзнавчого музею розповів його завідувач, співробітник Полтавської експедиції ДП НДЦ «ОАСУ» Інституту археології НАН України *Є. Є. Пономаренко* (с. Великі Кринки Глобинського р-ну). Нагальні проблеми пам'яткоохоронної діяльності у сфері археологічної культурної спадщини і шляхи їх вирішення знайшли висвітлення у виступі завідуючого відділом Інституту пам'яткоохоронних досліджень Міністерства культури України *Р. М. Осадчого* (м. Київ).

Учасники семінару узяли участь у відкритті в Полтавському краєзнавчому музеї імені Василя Кричевського виставки, присвяченої 125-літтю від дня народження знаного в Україні археолога, наукового співробітника музеїв Полтави, Херсону, Севастополя і Донецька

Олександра Кузьмича Тахтая (1890 – 1963) – уродженця м. Ромни Полтавської губ. З Полтавський музеєм пов'язаний етап становлення цього дослідника старожитностей доби первісності, середньовіччя і широкої округи Херсонесу (1922–1929) [1, с. 8–21], а в археологічній збірці закладу зберігається доволі представницька колекція його знахідок і матеріалів польових досліджень. На відкриті виставки від учасників семінару в музей на постійне зберігання був переданий етюд «Батьківська хата Тахтаїв у Ромнах» роботи роменського художника М. П. Гронця (1884 – 1963), що свого часу належав дружині О. К. Тахтая – Ніні Василівні Тахтай, яка мешкала у Донецьку [1, с. 62–63].

Література

1. Граб В. І. Археолог Олександр Тахтай (До 100-річчя з дня народження та 100-річчя Полтавського краєзнавчого музею) / В. І. Граб, О. Б. Супруненко; ПКМ; [авт. передм. Білоус Г. П., Долот П. К.]. – Полтава, 1991. – 78 с.: іл.

К. М. Мироненко, А. В. Коверко

XIV науково-практичний семінар «Охрана и исследование памятников археологии» (г. Полтава, 11–12 ноября 2015 г.)

Резюме

Приводится информация о проведении в Полтаве, в Центре охраны и исследований памятников археологии Управления культуры Полтавской облгосадминистрации, научно-практического семинара археологов Киева, Днепропетровска, Полтавской, Сумской и Харьковской областей.

Ключевые слова: памятники археологии, охрана, исследование, Полтава, семинар.

К.М. Myronenko, A.V. Koverko

XIV Theoretical and Practical Seminar “Protection and Research of Archaeological Resources” (Poltava, November 11–12, 2015)

Summary

The article provides information about the theoretical and practical seminar. The Seminar took place in Poltava, in Centre of Protection and Research of Archaeological Sites Cultural Board of the Poltava Regional State Administration. It's accumulates archaeologists of Poltava, Dnepropetrovsk, Zaporizhzhia, Kyiv, Sumy, and Kharkiv Regions.

Key words: archaeological resources, protection, research, Poltava, seminar.

ПРО ПРИЗНАЧЕННЯ КУРГАНІВ З ПЛАСКОЮ ВЕРХІВКОЮ ДОБИ РАННЬОЇ БРОНЗИ СТЕПОВОЇ ЧАСТИНИ УКРАЇНИ

Стаття присвячена виявленню зовнішніх ознак курганних святилищ доби раннього бронзового віку півдня України. В основу таких ознак покладені характерні риси Молочанського святилища, видатної пам'ятки доби ранньої бронзи, що знаходилася на високому правому березі р. Молочної. Від святилища у степ відходили 13 променів-доріг, довжиною до 4,6 км. Аналіз даних аерофотозйомки показав, що подібні кургани з променями-дорогами розташовані напівколом від р. Молочної, через Присивашся до правого берега Дніпра, а далі – по Інгульцю та Дніпру майже до Запоріжжя. Ці святилища, імовірно, були пов'язані з ямно-катакомбним суспільством Північного Причорномор'я. На думку фахівців, подібні кургани виступали астрономічними обсерваторіями давнини. Можливо, що святилища використовувалися для певних заходів з оборони тих чи інших територій. З них попереджали про небезпеку, оскільки насипи знаходилися у зоні візуального контакту.

Ключові слова: Кургани, святилища,
доба ранньої бронзи, Україна.

Кургани степової частини України є джерелом інформації про поховальні обряди стародавніх народів, релігійну, соціальну та етнічну сфери культури, давні уявлення про Всесвіт. Серед них особливо цікавими є курганні святилища. Їх знахідки рідкісні. Здебільшого вони виявлялися лише випадково під час археологічних розкопок і зовні, до розкопок, ніяк себе не виявляли. Одне з перших курганних святилищ доби раннього бронзового віку було досліджене Ю. О. Шиловим [6]. Під час розкопок «Гострої Могили» ним були зафіксовані кілька насипів з пласкою верхівкою. Від кургану в степ простягалися 12 променів-доріг. Другим таким святилищем стало Молочанське. Визначені під час розкопок характерні особливості Молочанського святилища [3] та «Гострої Могили» змушують шукати подібні об'єкти.

Отже, метою цієї статті є пошук курганів із зовнішніми ознаками Молочанського святилища та «Гострої Могили».

Курганне святилище було досліджене автором 1982 р. неподалік від міста Молочанська Токмакського району Запорізької області [2]. Вершина кургану височила над заплавою на 80 м. Висота кургану дорівнювала 8,05 м, діаметр — 100 м. Насип мав форму зрізаного конусу з широким і відносно рівним майданчиком на верхівці (рис. 1; 2: 1). Під насипом кургану знаходилося унікальне святилище.

У функціонуванні святилища виділяється кілька етапів. Спочатку в центрі кургану над похованням 25 був зведений вівтар — майже прямокутне узвишся, що було складене з великих глиняних блоків. Висота вівтаря — 0,7 м, довжина — не менше 1,5 м, ширина — не встановлюється (північна частина вівтаря була пошкодженою «глухою» траншеєю). Вівтар з півдня і сходу та, можливо, з півночі оточувала доріжка, вкрита хрест-навхрест очеретом (рис. 2: 6, 7, 8). У плані доріжка мала підковоподібну форму близько 5 м завширшки. Товщина зотлілого очерету — 2–3 см. На доріжці біля вівтаря були знайдені уламки кісток тварин (I етап існування святилища) (рис. 2: 6). На наступному етапі очеретяна доріжка була закидана глиною. Вівтар був збільшений у північному напрямку. Внаслідок цього утворився майданчик приблизно 20 м у діаметрі, з вівтарем у центрі (II, можливо, III етапи).

На схилах насипу VIII, на першому етапі, були споруджені радіальні вали. Вони мали пласкі вершини на рівні майданчика з вівтарем чи трохи нижче. Вали будувалися з великих блоків материкової глини. Між валами прослідковувалися могутні затікання глинистого ґрунту товщиною близько 0,4 м. Схили валів досить круті — 65°–70°. У цілому простежені в повній мірі або частково 11 валів. З півночі, де була «глуха» траншея від розкопок XIX ст., імовірно, існувало ще два вали. Отже, їх усього було 13 (рис. 2: 6).

На другому етапі міжваловий простір був заповнений дерновими чорноземними блоками, внаслідок чого утворилася суцільна платформа приблизно овальної форми, діаметром 35–45 м, з вівтарем у центрі. До платформи були прибудовані два входи-пандуси: один — зі сходу, другий — із заходу. Кожен з пандусів мав по два в'їзди чи входи, по одному з півночі і з півдня. Таким чином, входи знаходилися один напроти другого. Там, де сходилися входи-в'їзди, знаходився передвівтарний майданчик. Західний пандус був викладений великими пласкими каменями, потім вкритий гравієм із подрібненого вапняку, а зверху — глиною. Зовнішнє і внутрішнє узбіччя пандусу були викладені каменями (рис. 2: 4, 5, 7). У товщі насипу також траплялися камені, уламки оброблених плит. Складалося враження, що це розтрошені стели ямної культури. Зовнішні узбіччя мали більш-менш регулярну кладку, де шари каменю чергувалися із шарами чорноземних вальків та утворювали великі сходи (рис. 2: 7). Основи зовнішніх

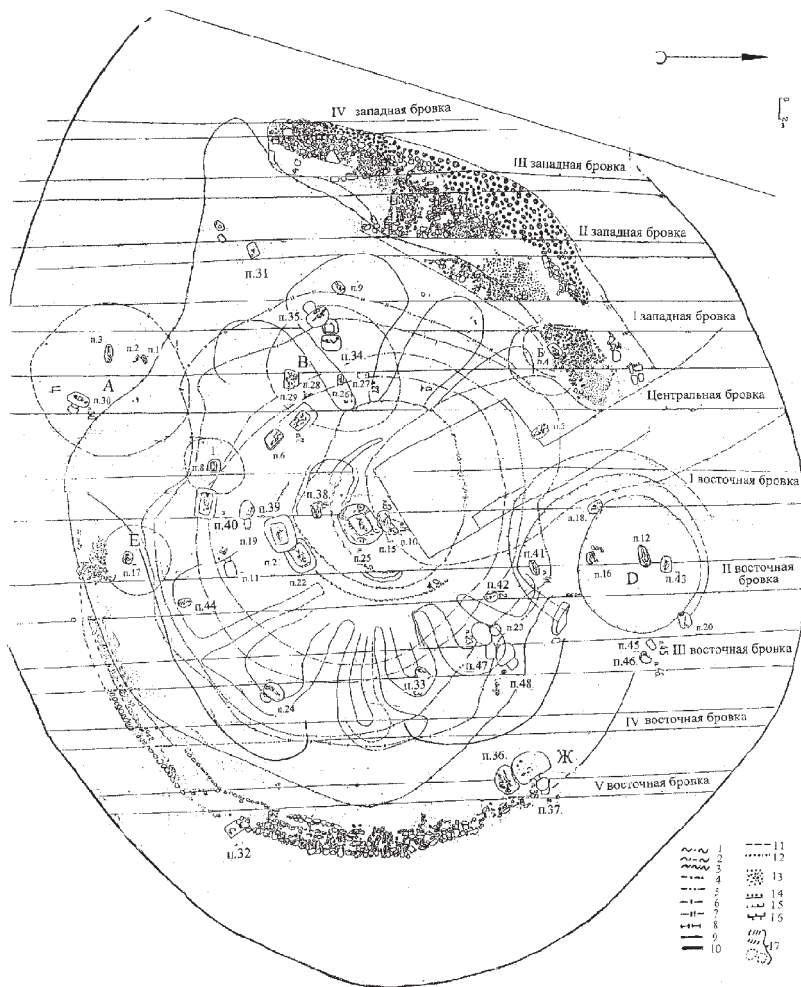

Рис. 1. Курган № 3 біля с. Виноградне (Молочанське святилище).
Загальний план.

- 1 – насип I; 2 – насип II; 3 – насип III; 4 – насип IV; 5 – насип V;
6 – насип VI; 7 – насип VII; 8 – насип VIII; 9 – I етап існування святилища;
10 – II етап; 11 – реконструйовані насипи; 12 – імовірні насипи;
13 – вапнякова крихта; 14 – I насип кургану «Д»; 15 – II насип кургану «Д»;
16 – III насип кургану «Д»; 17 – реконструйовані кам'яні кладки.

узбіч були викладені гранітними чи вапняковими плитами, деякі з них мали вигляд стел (рис. 2: 3, 4, 5).

Входи східного і західного пандусів з'єднувалися на передвів-тарних майданчиках, звідки до вітваря прямували похилі підйоми. Підйом східного пандусу був спрямований на захід, тоді як підйом західного – на південний схід.

Передвівтарні майданчики містилися зі сходу і північного заходу, відповідно. Таким чином, лінія симетрії святилища на цьому етапі пролягала з північного сходу на південний захід (рис. 1).

Саме полотно дороги було перекрите могутньою досипкою особливої структури: шар материкового суглинку чергувався із шаром чорноземного затікання. Товщина шарів складала не більше 5–6 см при загальній потужності досипки в 1,5–1,8 м, а в одному випадку – 2,2 м (східний профіль IV східної бровки). Очевидно, перед церемонією поверхня входів посипалася чистою материковою глиною. У процесі проведення ритуалів глина забруднювалася чорноземом.

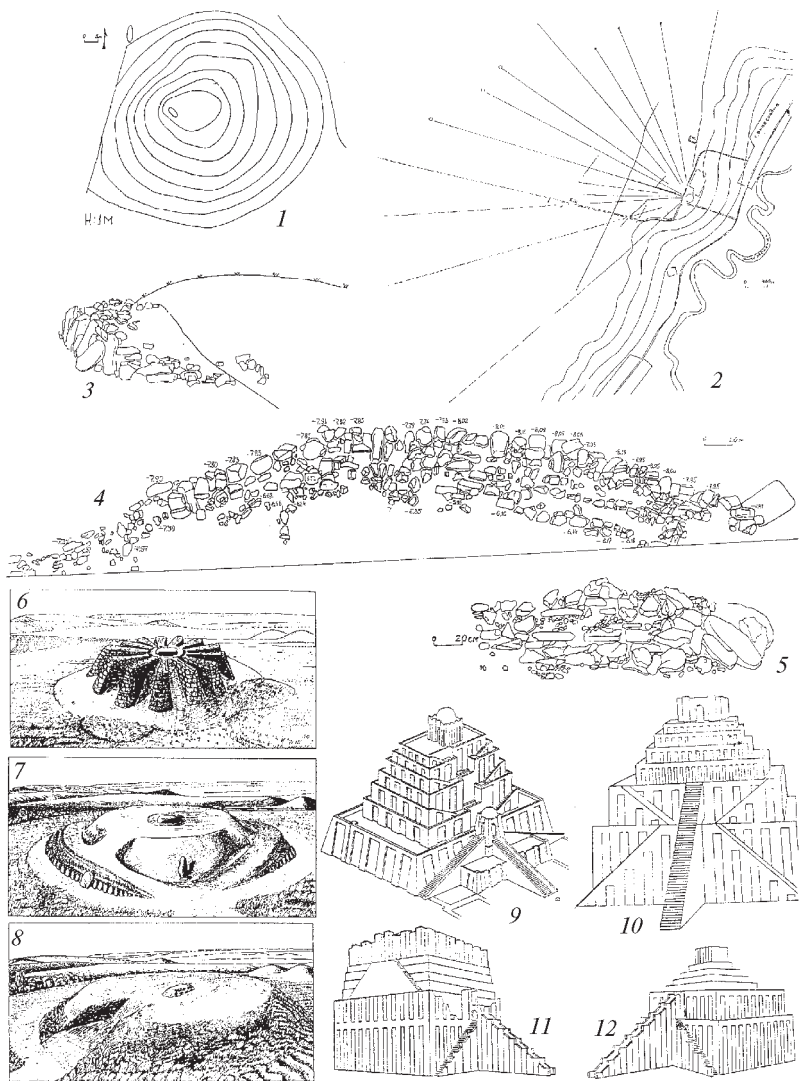
Між північними входами на пандуси, біля підніжжя святилища, простежений майданчик з щільною втрамбованою поверхнею. На схилі платформи була виявлена стела у вигляді сокири або човна, що мала розміри 1,75 × 0,55 × 0,45 м. Поруч була розташована друга – подовженої форми, розмірами 1,2 × 0,4 × 0,5 м. Глибина залягання першої зі стел – 5,0 м від умовного центру кургану (далі – УЦ), другої – 6,0 м (рис. 1).

З протилежного боку платформи, між південними входами-в'їздами, виявлені необроблені гранітні камені, два з яких зафіксовані *in situ*. Далі на південний захід простежений всипаний вапняковою крихтою майданчик діаметром 6–7 м.

На останньому III етапі існування святилища всі пандуси були засипані. Курган розширився на північ. Був залишений лише один вхід зі сходу завширшки 10 м. До третього етапу відноситься лінза попелу без прокалу у північно-східній частині кургану, діаметром 4,5 м і з товщиною шару в 0,5 м.

Культурна належність святилища визначається його стратиграфічною позицією між ямно-катакомбним насипом (VIII), впущеними з її поверхні катакомбними інгульськими похованнями і похованням багатопружкової кераміки 32, впущеним вже у масив насипу святилища. Головна вісь святилища пролягала по лінії північний схід – південний захід. Це може бути свідченням того, що тут практикували сонячні культу. Найближчі аналогії Молочанському святилищу знаходимо у Месопотамії (рис. 2: 10–12).

За даними аерофотозйомки, від кургану в степ на північ, північний захід, захід і південний захід відходили 13 прямих радіальних темних променів-доріг довжиною від 1200 м до 4566 м. В окремих

Рис. 2. Молочанське святилище та його аналогії.

1 – гіпсометричний план кургану; 2 – схема променів-доріг до кургану;
 3 – малюнок повороту східного пандусу; 4 – план повороту східного пандусу;
 5 – узбіччя західного пандусу; етапи існування святилища:
 6 – I етап; 7 – II етап; 8 – III етап; 9–12 – реконструкції зіккуратів.

випадках вони закінчувалися темними чи більш світлими, ніж навколишній ґрунт, плямами. Можливо, це – сліди давніх доріг, які могли мати побутовий, ритуальний, сакральний чи астрономічний характер (рис. 2: 2). Цікаво, що реконструйована чисельність валів збігається з кількістю променів-доріг, які радіально підходили до кургану з боку плато.

Ключовими зовнішніми ознаками Молочанського святилища є пласка верхівка кургану та наявність променів-доріг навколо нього. Розглянемо, з огляду на ці ознаки, інші розкопані кургани Північно-Причорномор'я.

Вперше на кургани, що оточені променями-дорогами, звернув увагу ще в 60-ті роки ХХ ст. К. В. Шишкін [7]. Описуючи переваги аерофотозйомки, він наводив приклад кургану, оточеного низкою променів-доріг, які сходилися до його центру. Навколо цього кургану налічувалося 12 променів-доріг. Пізніше цей курган, що мав назву «Гостра Могила», був розкопаний Ю. О. Шиловим [6]. Аналізуючи профілі бровок, можна дійти висновку, що чотири насипи кургану мали пласку верхівку. Спочатку пласкі насипи перекривали один один, а потім – розширювалися на північ без підвищення висоти насипу. «Гостра Могила», на думку дослідника, була святилищем. Будівництво кургану припадає на пору раннього бронзового віку – ямно-катакомбний час.

Кургани з пласкими майданчиками на верхівці є вкрай рідкісними. Один з таких насипів був розкопаний автором цієї статті ще в 1975 р. на Дніпропетровщині [4]. Курган № 13 біля с. Володимирівка також містив, принаймні, два насипи з пласкою верхівкою. Так само, як й у випадку з «Гострою Могилою», центрального поховання як такого не існувало. На його місці зафіксовані лише залишки дерева та очеретяної підстилки. Імовірно, це був кенотаф. Ретельно переглядаючи аерофотозйомку місцевості в районі цього кургану, виявлені три промені-дороги, що впиралися у курган. Незважаючи на те, що поверхня ґрунту була вкрита зеленими насадженнями сільськогосподарських культур, за кольором ці промені добре відрізнялися. За складом поховань цей курган також відносився до ямно-катакомбного часу.

Ще один курган (№ 14) с пласкою верхівкою був досліджений Херсонською експедицією в 1978 р. біля с. Шевченківка [4]. Перший насип кургану також мав пласку верхівку. Майданчик на верхівці був приблизно 7–8 м у діаметрі. При перегляді аерофотозйомки місця, де знаходився цей курган, також виявлено не менше шести променів-доріг, спрямованих до насипу. Цей курган також споруджувався за доби ранньої бронзи.

Курган з пласким майданчиком на верхівці розкопаний і О. О. Мельником на півночі м. Кривий Ріг. Це – курган № 1 з групи Рядові могили (Північний гірничо-збагачувальний комбінат). Так само, як й у попередньому випадку, другий та третій насипи мали пласкі верхівки. Висота кургану після другої досипки досягала 4,3 м за діаметру 35 м. Плаский майданчик зверху мав діаметр 10–11 м. Як уважає автор публікації, майданчик використовувався як святилище [1, с. 140]. Ця досипка зведена над ямним похованням. На поверхні третьої досипки виявлені численні ями з обмазкою. Пласка верхівка цієї досипки також свідчить про те, що вона використовувалася як святилище. Спроба виявити промені-дороги від цього кургану не вдалася через те, що район розташування насипу знаходиться на території кар'єру і давня поверхня ґрунту тут була зрізана.

Як показано вище, зовнішньою ознакою курганних святилищ доби ранньої бронзи є наявність пласкої верхівки та низки променів-доріг, що спрямовані до кургану. Щодо призначення променів-доріг навколо насипів, то на сьогодні ми можемо лише поставити питання про це. В. К. Шишкін уважав, що це давні караванні шляхи, стародавні дороги суто побутового призначення [7]. М. О. Чмихов і Ю. О. Шилов писали про астрономічне призначення таких доріг [5; 6; 8 та ін.].

За матеріалами розкопок Старосільських курганів (особливо, кургану № 1) Ю. О. Шилов доходить висновку про існування на кургані давньої обсерваторії, де лінії-дороги, що розходилися у різні боки від насипу, були спрямовані на точки кульмінації головних зірок зодіакальних сузір'їв [5].

М. О. Чмихов розробив метод зодіакального датування археологічних пам'яток, ґрунтуючись на аналізі зодіакальної символіки давніх речей. Він писав: «Космічна символіка курганів відповідала системі світогляду, що базувалася на понятті універсального закону існування суспільства та природи типу давньоіндійського «рита» (слов'янського «ряд»), геоцентричною моделлю всесвіту якого став зодіак» [8, с. 58]. За його уявленнями, кургани могли виступати святилищами-обсерваторіями.

У давнину, за відсутності оптичних приладів, точність астрономічних спостережень залежала від бази двох реперів, спрямованих на певне небесне світило. Чим більшою була така база, тим точніше можна було передбачити появу в певний час над об'єм небесного світила. Нагадаємо, що найбільший західний вал Молочанського святилища збігається за напрямком із найдовшим променем-шляхом поза межами кургану (рис. 1; 2: 2).

Аналіз космічної фотозйомки («Google earth») виявив, що подібні святилища існували не на всій території степової України, а лише в

окремих місцях. Картографування таких курганів показало, що вони утворюють незамкнене коло. Воно починається у верхів'ях р. Молочної, спускається по правому берегу Молочної до Присивашшя. Потім низка цих курганів повертає на захід і північний захід, перетинає Дніпро в районі Каховки. Звідси одна низка святилищ з променями-дорогами прямує вздовж Інгульця, друга – вздовж правого берега Дніпра. Останнє святилище подібного типу, знаходилося між с. Володимирівка та станцією Мирове (курган № 13 біля с. Володимирівка). Окремі святилища подібного типу наявні у Північному Криму та на правому березі Дніпра, нижче Херсона. Загалом, за супутниковими фотознімками, віднайдено 46 курганів з променями-дорогами. Не можна бути впевненим, що це остаточна кількість таких курганів. Промені не завжди видно під різними кутами зору, за умов різної освітленості та ін. чинників. Фото в «Google» з часом змінюються, що з одного боку дозволяє знаходити нові кургани з променями, а з іншого – деякі знайдені раніше стають уже не помітними на нових фотознімках. Отже, з часом кількість подібних курганів може зрости.

Цікаво, що спроби віднайти подібні кургани з променями-дорогами в інших місцях Східної Європи, Сибіру, Близького Сходу виявилися поки-що марними. Ця ознака є унікальною для Українського степу.

Теоретично, при відсутності сучасних насаджень та сільськогосподарських посівів, кожний з перелічених курганів знаходився у візуальному контакті як мінімум з двома сусідніми курганами.

Можна підтримати думку Ю. О. Шилова та М. О. Чмихова про астрономічне призначення зазначених променів-доріг. Проте, подібне твердження потребує детальної перевірки. Можна стверджувати, що далеко не всі дороги мали астрономічне призначення. Певна частина їх мала, можливо, звичайний побутовий характер. Для встановлення чи заперечення цього необхідно ретельно виміряти довжину та кути, під якими знаходяться промені-дороги, і використати це для подальшого аналізу. Зодіакальні сузір'я, можливо, дійсно були об'єктами спостережень. Але чому тоді промені-дороги мають різну довжину? Так само, імовірно, промені відзначають появу (захід) певних світил на небі. Ними могли бути й сузір'я. Крім них, такими об'єктами могли бути видимі неозброєним оком планети, найзначніші зірки на зразок Сиріуса тощо. Не можна виключати, що святилища правили й за сигнальні пости на кшталт тих, які влаштовували на курганах запорожці. Подальші ретельні дослідження внесуть більшу ясність у питання призначення таких курганів і доріг-променів.

Література

1. **Мельник О. О.** Кургани Криворіжжя / О. О. Мельник, І. А. Стеблина. – Кривий Ріг: Видавничий дім, 2012. – 474 с.
2. **Пустовалов С. Ж.** Молочанське святилище / С. Ж. Пустовалов / Проблеми археології Подніпров'я: зб. наук. пр. / Дн. ДУ. – Дніпропетровськ : Вид-во Дн. ДУ, 1999. – С. 104–118.
3. **Пустовалов С. Ж.** Соціальний лад катакомбного суспільства Північного Причорномор'я / С. Ж. Пустовалов. – К. : Шлях, 2005. – 412 с.
4. **Пустовалов С. Ж.** Курганні святилища доби ранньої бронзи степової частини України / Пустовалов С. Ж./ Українське небо. Студії над історією астрономії в Україні. – Львів, 2015. – С. 39–50.
5. **Шилов Ю. О.** Обсерваторії та календарі у курганах Нижнього Подніпров'я / Шилов Ю. О. // Нариси з історії природознавства і техніки. – К. : Наукова думка, 1981. – Вип. 27. – С. 39–42.
6. **Шилов Ю. О.** Новий етап археологічного освоєння курганів енеоліту-бронзи Південно-Східної Європи / Ю. О. Шилов // Археологія. – К., 1992. – № 4. – С. 11–21.
7. **Шишкін К. В.** Про використання аерофотозйомки в археології / К. В. Шишкін // Археологія. – К., 1964. – Т. XVII. – С. 199–204.
8. **Чмихов М. О.** Кургани як явище культури / М. О. Чмихов. – К. : Лыбедь, 1994. – 182 с.
9. **Чмихов М. О.** Истоки язычества Руси / М. О. Чмихов. – К. : Лыбедь, 1990. – 382 с.
10. www.google.com/earth/

С. Ж. Пустовалов

О назначении курганов с плоской вершиной эпохи ранней бронзы степной части Украины

Резюме

Статья посвящена определению внешних признаков курганных святилищ эпохи ранней бронзы юга Украины. В основу таких признаков положены характерные черты Молочанского святилища, выдающегося памятника раннего бронзового века. От святилища в степь отходили 13 лучей-дорог длиной до 4,6 км. Анализ данных аерофотосъемки показал, что курганы с лучами-дорогами расположены полукругом от р. Молочная через Присивашье к правому берегу Днепра и дальше – по Ингульцу и Днепру почти до г. Запорожья. Эти святилища, вероятно, были связаны с ямно-катакомбным обществом Северного Причерноморья. По мнению специалистов, такие курганы были астрономическими обсерваториями. Возможно, что святилища использовались для обороны. С их насыпей могли предупреждать об опасности, поскольку курганы находились в зоне визуального контакта.

Ключевые слова: курганы, святилища,
эпоха ранней бронзы, Украина.

Early Bronze flattopped burial mounds of steppe areas of Ukraine

Summary

This article defines external evidences of Early Bronze barrow sanctuaries in the south areas of Ukraine. The basis of such evidences is features of Molochansk sanctuary outstanding monuments of the Early Bronze Age, which was on the high right bank of Molochna River. The history of the sanctuary can be divided into three stages. In the first stage on the flat top of the burial mound an altar surrounded by a circular path and covered with reed was constructed. From the altar along the slopes toward the edge of the mound there were 13 raylike banks consisted of clay blocks. In the second stage the intervals between the banks were filled. To the formed platform two ramps were led, which were separated at half sanctuary height rounding the mound so that their feet were opposite each other, and were in the northeast and southwest of the mound. In the northeast at the foot an axeshaped stela was found. At the top of the altar the platform was extended. Before ceremonies the surface of the ramps was powdered with clear loam, which was contaminated by black soil during the process. The thickness of such stripped layer was 2 m. In the third stage of the sanctuary lifespan the ramps were back-filled. The entrance to the platform from the east was left. From the sanctuary to steppe, 13 raylike roads branched off with length of 4.6 km each. Similar mounds have also been studied in following locations: Hostra Mohyla and the mound No. 14 near Shechenkivka village in Kherson region; mound No. 13 near Volodymyrivka village in Dnipropetrovsk region, etc. All of them are surrounded by rays of roads. According to experts such mounds were ancient astronomical observatories. Probably the sanctuaries were used for defense purposes. They were used as observation posts to warn about a danger since the mounds were seen from other ones.

Data analysis of aerial photographs showed that similar mounds having ray-like rods located in a semicircle from Molochna River through Prisivashshia to the right bank of Dnipro river, and further along Inhulets and Dnipro rivers almost to the Zaporizhzhia region. These sanctuaries were probably related to the Yamna and Catacomb communities of Northern Black Sea area.

Key words: Burial mound, sanctuary, Early Bronze Age, Ukraine.

СОКИРИ-МОЛОТИ З КРЕМЕНЧУЧЧИНИ

Про знаряддя доби раннього бронзового віку з околиць с. Кобелячок Кременчуцького району Полтавської обл. зі збірки Кобелячківського громадського історико-краєзнавчого музею.

Ключові слова: ранній бронзовий вік, Кобелячок, Кременчуччина, Сухий Кобелячок, сокири-молоти.

У колекції Кобелячківського громадського історико-краєзнавчого музею вже більше 30 років зберігаються дві археологічні знахідки, виявлені у зруйнованому кургані на захід від с. Кобелячок Пришибської сільської ради Кременчуцького району Полтавської обл. Відомо лише, що курган був знищений під час будівництва автодороги сс. Єриствка – Кобелячок на початку 1980-х рр. внаслідок вибирання ґрунту на підсіпання автошляхового полотна. Знаходився цей насип середніх розмірів за 0,8–1,2 км на захід від села та на північ від сучасної дороги місцевого значення з асфальтованим покриттям. Сокири надійшли до музею в один і той же рік. Були виявлені кимось з односельців у ґрунті, взятому з кургану. Інші відомості про умови знахідки не збереглися. Обидві сокири експонуються у розділі про найдавніше минуле узбережжя степової річки Сухий Кобелячок – лівої притоки р. Дніпро.

З огляду на їх однотипність, однаковий матеріал виготовлення – гранодіорит сірого кольору, одноманітний характер зашліфованості поверхні, цілком можливо припустити, що обидві сокири могли походити з одного чи двох сусідніх поховальних комплексів зруйнованого кургану.

У музеї зберігаються більша і дещо менша сокири (рис. 1).

Велика човноподібна *сокира-молот* з виділеним уступами звуженим обушком, п'ята якого оформлена круглою пласкою площиною, має видовжений клиноподібний тулуб, рівномірно звужений до вузького леза. По вісі виробу зверху помітне ледь намічене ребро, утворене шліфуванням виробу. Сокира свердлена на конус зверху на рівні плічок, має акуратний круглий і порівняно невеликий отвір, у перетині – видовжені скруглено-підпрямокутні по краях обриси. На обушку, бічній грані і лезі з правого боку є помітні давні сколи. Шліфування старанне, без полірування.

Довжина виробу – 19,2 см, його ширина на рівні уступів плічок – 6,2 см, максимальна товщина – 7,2 см, довжина обушка – 3,6 см, діаметр його п'яти – 4,0 см, висота леза – 13,8 см, діаметри отвору зверху – 1,8 см, знизу – 1,4 см. Маса – 4,845 кг.

Друга менша також човноподібна *сокира-молот* з виділеним уступами коротким звуженим обушком (в т. ч. з уступом зверху), п'ята якого оформлена круглою пласкою площиною, має коротший видовжений клиноподібний тулуб, рівномірно звужений до леза. По вісі виробу зверху є старанно намічене ребро у вигляді вузької й округлої зверху неврюри. Знаряддя свердлене на конус зверху нижче рівня плічок. Воно має круглий невеликий отвір, у перетині – видовжені скруглені і по краях підпрямокутні обриси. На обушку є незначні дані втрати. Шліфування більш старанне, без полірування.

Довжина виробу – 30,0 см, його ширина на рівні уступів плічок – 9,6 см, максимальна товщина – 7,5 см, довжина обушка – 9,4 см, діаметр його п'яти – 5,4 см, висота леза – 18,9 см, діаметри отвору зверху – 2,7 см, знизу – 2,4 см. Маса – 2,060 кг.

Обидві сокири-молоти належать до обушкового типу кам'яних свердлених шліфованих знарядь доби раннього бронзового віку. За О. Я. Брюсовим і М. П. Зіміною, це – тип 3г, з виділеними середнього або коротшого розміру обушками [1, с. 73, табл. 10]. Видовжено-човноподібні сокири традиційно відносять до знарядь «шнурового» типу [2; 3, с. 64], вважаючи їх за продукцією майстрів культур шнурової кераміки та навіть носіїв середньодніпровської культури [3, с. 117, 123]. Найбільше поширення подібні сокири мали на Правобережжі Дніпра (Київщині, Черкащині), віддалено схожі на них – на Кіровоградщині й у правобережній частині Дніпропетровської обл. [1, с. 59, табл. 3]. Віднесення подібних сокир та сокир-молотів до продукції лісостепових племен шнурової кераміки відбувалося не тільки через подібність форм, а за наявності на виробих стародавніх майстрів з Правобережжя Дніпра вісьового ребра чи неврюри зверху. Щоправда, подібна деталь оформлення притаманна й сокирам ямно-катакомбного часу і катакомбних культур, здебільшого інгульської [5, с. 37, 257, рис. 3. 1: 1–4]. Проте, такі типові зразки озброєння катакомбних культур отримували звисаючу донизу лопать леза і певну вислобушність у моделюванні. А щодо їх зовнішнього оформлення, то уступи обушків, виступи неврюр та інші деталі у катакомбному суспільстві вже мали чітко сформовані грані і виразні рельєфні обриси, були старанно відполіровані [5, с. 37]. Чого не можна відзначити, розглядаючи сокири-молоти з околиць Кобелячка.

Аналогічні свердлені сокири-молоти виявлені у типово ямних похованнях: захороненні 4 кургану № 1 групи I біля с. Кіровка Дніпропетровської обл. [2; 3, рис. 23: 7], похованні 25 кургану № 3 біля

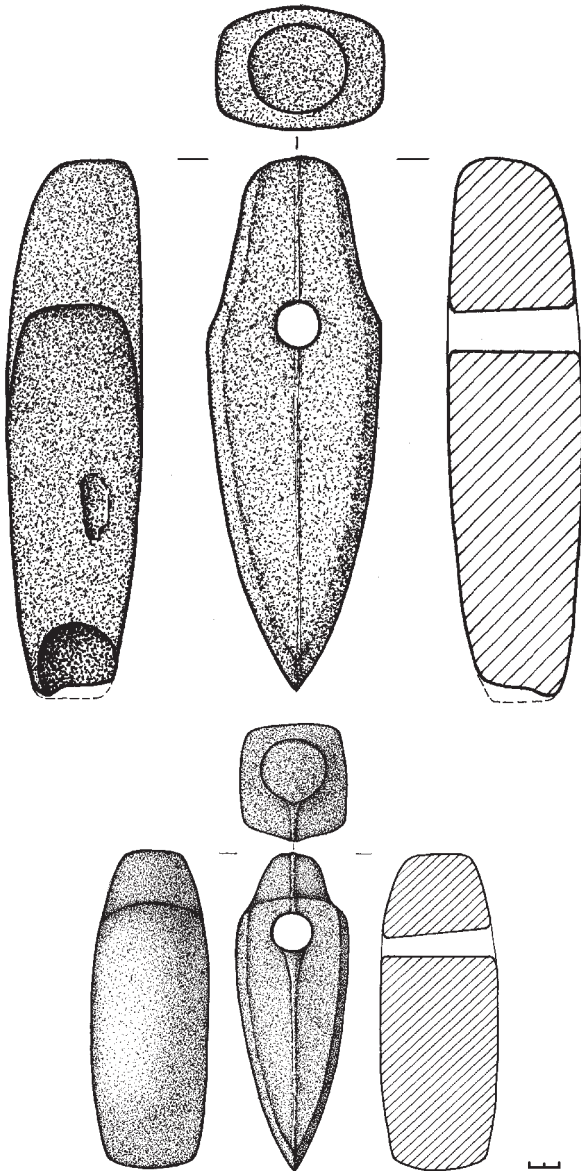

Рис. 1. Кобелячок, с., околиці. Сокири-молоти.
Камінь. Прорисовка.

Світлого на сході Молдови [4, рис. 8: 6]. До такого ж типу, хоча коротших і ширших обрисів, належать і «класичні» ямні сокири з Михайлівського поселення, що наводяться як приклад характерних старожитностей ямної культурно-історичної спільноти [6, с. 340, рис. 93].

Видовжені обушкові човноподібні сокири-молоти вважаються фахівцями характерними зразками озброєння східних ямних племен пізнього етапу їх розвитку [3, с. 67]. Такій атрибуції не суперечать й умови виявлення сокир у кургані в околицях Кобелячка, що був розташований на підвищеному плато другої тераси правого берега р. Сухий Кобелячок, ближче до його вододілу із Пслоом.

Отже, сокири-молоти зі збірки Кобелячківського історико-краєзнавчого музею можна датувати кінцем III – початком II тис. до н. е., пов'язуючи їх побутування з носіями місцевої придніпровської лівобережної ямної культури, які, вірогідно, мали численні та різноманітні контакти з правобережним лісостеповим населенням культур шнурової кераміки. Звідти до їх середовища і надходили подібні вироби.

Якщо звернути увагу на масу обох сокир, помітна її різниця більше ніж удвічі. Виходячи з цього, їх можна вважати господарськими знаряддями, які, при необхідності, могли часом використовуватися й як зброя.

Таким чином, експоновані у сільському історико-краєзнавчому музеї знаряддя раннього бронзового віку з узбережжя Сухого Кобелячка доповнюють джерельну базу вивчення історії ямних племен Лівобережжя Дніпра, ілюструючи появу на початку II тис. до н. е. господарських сокир-молотів, з, вірогідно, різним призначенням.

Література

1. Брюсов А. Я. Каменные сверленные боевые топоры на территории Европейской части СССР / А. Я. Брюсов, М. П. Зимина // САИ. – М.: Наука, 1966. – Вып. 4–4. – 99 с.
2. Ковалёва И. Ф. Курганы эпохи бронзы степного Правобережья Днепра / И. Ф. Ковалёва, А. В. Андросов, В. Н. Шалобудов, Д. В. Матюшенко // Проблемы археологии Поднепровья: межвуз. сб. науч. тр. / ДГУ. – Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1989. – С. 4–26.
3. Клочко В. І. Озброєння та військова справа давнього населення України / В. І. Клочко; НДІПД. – К., 2006 – 336 с.
4. Манзура И. В. Исследование курганов у пос. Светлый / И. В. Манзура // Курганы в зонах новостроек Молдавии. – Кишинев: Штиинца, 1984. – С. 109–142.
5. Пустовалов С. Ж. Соціальний лад катакомбного суспільства Північного Причорномор'я / С. Ж. Пустовалов; Київ. НУ культ. і мист-ва; [відп. ред. Д. Я. Телегін]. – К.: Шлях, 2005. – 412 с.

6. Шапошникова О. Г. Ямная культурно-историческая общность / О. Г. Шапошникова // Археология Украинской ССР: В 3-х т. – Т. 1: Первобытная археология / АН УССР, Ин-т археол.; [ред. кол. тома: С. С. Березанская, Ю. Г. Колосов, Д. Я. Телегин (отв. ред.)]. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 336–353.

А. В. Коверко, В. И. Удовицкая
Топоры-молоты с Кременчугщины

Резюме

О двух каменных орудиях эпохи раннего бронзового века, обнаруженных в окрестностях с. Кобелячек Кременчугского района Полтавской области, хранящихся в коллекции Кобелячковского общественного историко-краеведческого музея.

Ключевые слова: ранний бронзовый век, Кобелячек, Кременчугщина, Сухой Кобелячек, топоры-молоты.

A. V. Koverko, V. I. Udovyt'ska
Axe-hammers from Kremenchug district

Summary

It is published two stone tools of Early Bronze Age which was found near Kobeliatchok village Kremenchug district Poltava region. Tools kept in collection of Kobeliatchok public historical museum of local lore.

Key words: Early Bronze Age, Kobeliatchok, Kremenchug district, Sukhoi Kobeliatchok, axe-hammers.

ДО ПИТАННЯ ПРО КУЛЬТУРНІ СКЛАДОВІ НАСЕЛЕННЯ ЗАКЛЮЧНОГО ЕТАПУ ПІЗЬНОГО БРОНЗОВОГО ВІКУ У БАСЕЙНІ ПСЛА

У статті наводиться огляд вивчення побутових і поховальних пам'яток доби пізнього бронзового віку басейну середньої та нижньої течій Псла, нещодавно виявлених тут старожитностей богуславсько-білозерської археологічної культури, а також вводяться до наукового обігу матеріали двох нових поселень постзрубного часу у Середньому Припсіллі й на вододілі Псла з Сулою.

Ключові слова: Псел, пізній бронзовий вік, зрубна, бондарихинська, білозерська, богуславсько-білозерська, білогрудівська, лебедівська культури, Покровська Багачка, Решетилівка.

Територія басейну Нижнього Псла у другій половині II тис. до н. е. характеризується полікультурністю відомих тут поховальних і побутових археологічних пам'яток. Їх кількісні та якісні характеристики дуже різняться, чим пояснюється і нерівномірність вивчення присутніх у регіоні археологічних культур пізнього бронзового віку. Останні репрезентують три горизонти, які займають відповідні хронологічні ніші у періодизації бронзового віку Східної Європи. Перший з цих горизонтів (XVII–XVI ст. до н. е.) – культура багатоваликової кераміки або бабинська (далі КБК); другий (XV–XIII ст. до н. е.) – зрубна та сабатинівська; третій (XII–X ст. до н. е.) – бондарихинська, білозерська, білогрудівська і лебедівська культури. Зауважимо, що наведені дослідниками культурно-хронологічні визначення багатьох пам'яток базуються на доволі нечисленних розвідкових матеріалах і залишаються значною мірою дискусійними.

Лівобережний Лісостеп є однією із зон розповсюдження пам'яток КБК, які пов'язуються переважно з середньодніпровським варіантом культури [4, с. 25; 7, с. 14, рис. 1; 40, с. 122]. За підрахунками О. Б. Супруненка і В. В. Шерстюка, у Нижньому Припсіллі відомо 34 поховання [7, с. 32, рис. 1: II; 22, с. 38–40; 27, с. 107–109; 40, с. 65–70; 42, с. 23–24, 42–43; 47, с. 156; 48, с. 43, 208, 238–239; 57, с. 257–258; та ін.], належність яких до КБК не викликає заперечень [48, с. 349–354].

Складнішими уявляються культурно-хронологічні визначення уламків посуду з геометричними валиковими композиціями з окремих поселень [19, с. 81, 83; 20, с. 23; 39; 40, с. 20, 22, 30; 48, с. 39 та ін.], що, як свідчать сучасні дослідження, можуть належати не тільки до КБК, а й до більш пізніх культур пізнього бронзового віку [8, с. 60–65; 33, с. 212–213].

Краще дослідженою складовою культурного фону пізнього бронзового віку регіону є пам'ятки другого горизонту, насамперед, зрубної культури. Початок її вивчення у Припсіллі припадає на кін. ХІХ ст., а кількість відомих зрубних пам'яток постійно зростає, особливо за останні десятиріччя, чому, насамперед, сприяє цілеспрямована діяльність полтавських археологів з виявлення та фіксації таких старожитностей [1, с. 81; 2; 9, с. 105, 270, 277; 13, с. 87, 89; 14, II–III, рис. 2–4; 16, с. 84; 17, с. 196; 18, с. 87; 19, с. 83; 23; 24; 25, с. 263; 26; 28, с. 3–11; 30, с. 62–63; 34, с. 39–41, табл. III: 9, 15, 18; 35, с. 59–60, 90; 38, с. 265; 39; 40, с. 12–17, 34, 64–70, 88–99; 41, с. 72–85; 43, с. 8–44, 50–58, 78–88, 115, 127–129, 135–137; 44, с. 52, 58–61, 100–106; 46, с. 38–76; 48, с. 15–47, 59–93, 95–125, 142, 168–171, 200–215, 219–224, 229–247, 272–287, 297–309, 354, 360–361; 50, с. 215–216; 52, с. 147–150; 55, с. 81–84; 58, с. 39].

Стосовно сабатинівських пам'яток зауважимо, що за традиційними уявленнями, лівобережний Лісостеп, в тому числі і басейн Нижнього Псла, до зони розповсюдження останньої культури не належить [15, с. 578–590; 56, с. 86, рис. 24; 59]. Втім, саме як сабатинівська чи сабатинівського часу визначається полтавськими дослідниками культурна належність кількох пам'яток пізнього бронзового віку на теренах від пониззя Псла і прилеглих до нього районів узбережжя Дніпра до басейну Хоролу [19, с. 83; 37, с. 138–141; 40, с. 15, 19, 21–22, 28; 43, с. 127–129; 48, с. 7]. Враховуючи недостатню інформативність матеріалів, ототожнених із сабатинівськими і переважно відомих за розвідковим обстеженнями, слід визнати, що питання про розселення у Припсіллі племен сабатинівської культури ще потребує додаткового уточнення.

Найскладнішою, через нечисленність і відсутність стаціонарних досліджень, є культурно-хронологічна інтерпретація пам'яток третього горизонту, тобто, заключного етапу пізнього бронзового віку.

Найвиразніше у регіоні репрезентовані малобудківська та бондарихинська культури, що пояснюється належністю басейну Псла до основного ареалу розповсюдження бондарихинських старожитностей. Так С. С. Березанська, Ю. В. Буйнов, С. І. Воловик та ін. дослідники західним кордоном бондарихинської культури вважають Сулу, північним чи північно-західним – верхів'я Сули, Ворскли і середню течію Сейму [4, с. 68; 10; 11]. Систематизація відомих наразі матеріа-

лів розвідкового походження дозволяє виділити у Припсіллі відносно нечисленну, але виразну групу побутових пам'яток бондарихинської культури. Вони відомі від нижньої аж до верхньої течії Псла у межах Курської обл. [4, с. 68; 5, с. 514; 10; 12, с. 105–110; 11; 19, с. 81–83; 17, с. 196–201; 18, с. 85–102; та ін.]

Менш виразно позначена присутність тут пам'яток, культурна належність яких ототожнюється окремими дослідниками з культурами сусідніх територій. Зокрема О. Б. Супруненко і В. В. Шерстюк наголошують на тому, що на узбережжі Дніпра та в понизі Псла на заключному етапі пізнього бронзового віку існували поодинокі поселення білогрудівської і білозерської культур [43, с. 103; 48, с. 7]. Теза узгоджується з висновками В. В. Отроценка та інших дослідників, які ще раніше відмітили наявність на дніпровському узбережжі поблизу гирла Псла кількох білозерських поселень. Утім останній дослідник підкреслює, що північні межі білозерської культури загалом співпадають з порубіжжям Степу та Лісостепу [31, с. 121, рис. 34]. Те ж саме стосується і питання щодо можливої наявності у басейні Нижнього Псла пам'яток білогрудівської культури. С. С. Березанська, вивчаючи територію останньої, доходить до висновку, що її східною межею є Дніпро, де такі старожитності поширені на правому березі від Києва до Кременчука. Але окремі пам'ятки культури, в тому числі поховання, відомі і на лівому березі Дніпра [4, с. 80].

Територія поширення лебедівської культури ще остаточно не визначена. С. С. Березанська проводить умовну південну межу поширення культури по Сулі [4, с. 74, 6, с. 445]. Тобто, за існуючими у сучасній історіографії уявленнями, басейн Псла знаходився поза зоною розповсюдження лебедівських пам'яток. Ймовірно, це потребує відповідного коригування у зв'язку з тим, що наприкінці ХХ ст. хорольський краєзнавець О. М. Кожевнікова, під час проведення розвідок 1995 р. на р. Хорол, виявила багаточисельні поселення з матеріалами, як вона вважає, лебедівської культури [19, с. 81–82]. До речі, подібні знахідки неодноразово виявлялися й лубенцем О. В. Сидоренком у найближчих лівобережних околицях міста на Сулі [21, с. 8; 36, с. 91, 93, рис. 4].

Таким чином, до останнього часу серед старожитностей басейну Псла більш-менш чітко виділялася тільки група пам'яток малобудківсько-бондарихинського культурного кола. Питання щодо історичної долі зрубного населення регіону, яке, про що вже йшлося, домінувало тут у XV–XIII ст. до н. е., через недостатність джерельної бази розглядалося у літературі лише побіжно.

Перші кроки щодо визначення кола пам'яток постзрубного часу у Припсіллі були здійснені дніпропетровськими і полтавськими фахівцями.

Так, спроба виділити групу поселень білозерсько-богуславської культури (далі ББК) була здійснена В. А. Ромашком. Зокрема, йдеться про детально обстежені полтавськими колегами поселення Білани I та Низи II, розташовані у пониззі Псла.

Поселення Білани I у нижній течії р. Рудьки – лівобережної притоки Псла, за висновками, що базуються на матеріалах розвідок О. Б. Супруненка і В. В. Шерстюка, одношарове зрубне [43, с. 50–58, рис. 1: 59; 65: 2; 66–75]. В. А. Ромашко вважає, що у культурно-хронологічному відношенні пам'ятка дещо складніша. Більша частина керамічної серії репрезентована посудом, що знаходить аналогії у пам'ятках спільності культур валикової кераміки (КВК) постзрубного часу [33, с. 271–272]. Йдеться про уламки миски-сковорідки, горщиків, прикрашених позитивними «перлинами», розміщеними в основі шийки валиками, розчленованими пальцевими вдавленнями, косими насічками, хрестами. Показові також зразки ліпного посуду, зовнішня поверхня якого вкрита розчосами, нанесеними зубчастим штампом. Не прогрічіть цим культурно-хронологічним визначенням і знахідка кам'яної праски.

Поселення неподалік гирла Псла Низи II – також багатшарове. Культурна належність зібраних на ньому матеріалів доби пізнього бронзового віку визначена В. В. Шерстюком як сабатинівська [43, с. 127–129, рис. 136: 67; 154: 6; 166: 1–7; 167: 1–II, 18–24]. В. А. Ромашко вважає, що у зрубному керамічному комплексі пам'ятки наявні уламки горщиків з комірцевими потовщеннями, розташованими під шийкою розчленованими косими насічками, відбитками дрібнозубчастого штампу, пальцевими вдавленнями, валиками, є фрагменти черпака, миски-сковороди, інших мисок та ряду форм лискованого столового посуду. Ці ознаки, характерні для культур спільності КВК, дозволяють констатувати існування на пам'ятці горизонту культурних нашарувань ББК [33, с. 271].

Ще одним кроком на шляху вивчення старожитностей постзрубного часу у басейні Псла стало відкриття тут відповідних поховальних пам'яток. Виходячи із запропонованих В. А. Ромашком культуротворчих показників [32, с. 119–138; 33, с. 157], О. Б. Супруненко виділив кілька поховань, культурна належність яких визначена саме як ББК [48, с. 362–363]. Йдеться про поховання I кургану № 3 (Попенкова Могила) з розкопок Ю. В. Щербачова та І. А. Зарецького 1889 р. [58, с. 42], поховання 2 кургану № 7 групи IV біля с. Волошино та поховання 3 кургану № 2 неподалік с. Кузьменки, які досліджувалися Полтавською експедицією «Охоронної археологічної служби України» ІА НАН України [44, с. 103–104, рис. 109: 5; 48, с. 50, 183–187, рис. 197–199; 49, с. 375–376, рис. 2]. Нещодавно ще два впускні поховальні комплекси – зруйнований і вцілілий – виявлені у кургані № 2

групи курганів V поблизу с. Солонці під Комсомольськом [50, с. 216] та кургані № 1 групи I біля с. Солониці Козельщинського району [53]. Останнє дитяче захоронення супроводжувалося не тільки уламками характерної ліпної посудини зі слабо виділеною шийкою та позначеним на згині рядком скошених відбитків прямого штампу-тріски, віднесеної до типу I-Г3 посуду культур ББК, за В. А. Ромашком [33, с. 382, табл. 14], а й скелетом дикої гуски гуменника (*Anser fabalis L.*, рід – гусак, родина – качуні – *Anatidae*) молодого віку, що може бути цікавим фактом, котрий засвідчує початок доместифікації цього виду птахів.

Здійснений авторами статті наступний культурно-хронологічний аналіз матеріалів заключного етапу пізнього бронзового віку басейну Нижнього Псла дозволяє доповнити джерельну базу ББК за рахунок залучення відомих за публікаціями пам'яток, матеріали яких раніше визначалися як «зрубні» чи «пізньозрубні». Таких нам відомо чотири: Білани II, Крамаренки I, Барбара II у Комсомольську та Петрашівка II неподалік і на південь від басейну Псла.

Поселення Білани II багатшарове, на ньому зібрані матеріали пізнього бронзового віку, доби раннього середньовіччя, XVIII–XIX ст. На площі ряду розораних жител зібрана колекція виробів з каменю та уламків ліпної кераміки: банок, банкоподібного посуду, горщиків, столового посуду з лискованою і заглаженою поверхнями. За попередніми висновками полтавців, пам'ятка датується пізньозрубним часом [43, с. 58, рис. 1: 60; 3: 60; 65: 7–9; 76–78; 81; 52, с. 147–150, рис. 26–28].

Ще одне багатшарове поселення (пункт I) з матеріалами енеоліту, раннього та пізнього бронзового, раннього залізного віків виявлене поблизу с. Крамаренки В. В. Шерстюком. Кераміка пізнього бронзового віку з нього О. Б. Супруненок і В. В. Щерстюком віднесена до його фіналу [43, с. 42, рис. 2: 43; 29: 13], проте нечисленність знахідок не додає впевненості в остаточній атрибуції пам'ятки.

Досить виразні матеріали фінальної доби пізнього бронзового віку походять з невеликих розкопок на багатшаровому поселенні Петрашівка II неподалік гирла р. Сухий Кобелячок, у лівобережній заплаві Дніпра, дещо південніше Комсомольська. Вони пов'язані з рештками кількох господарських і зруйнованим оранкою житловим об'єктом, що досліджувалися шляхом розкопок та матеріали якого опубліковані [51, с. 182–187, рис. 10–12].

Єдине у басейні Нижнього Псла поселення з матеріалами зрубного та постзрубного часу, яке вивчалось внаслідок науково-рятивних розкопок, знаходиться в ур. Барбара II, безпосередньо у межах міської території Комсомольська. Ці дослідження проведені 1990 р. експедицією Полтавського краєзнавчого музею під керівництвом Л. М. Луго-

вої. Пам'ятка багатощарова. За визначенням колег, на ній присутні нашарування і знахідки епохи неоліту, ямної, катакомбної, бабинської (КБК), сабатинівської, білозерської, білогрудівської і чорнольської культур, давньоруського, післямонгольського та козацького часів. Тут досліджено кілька об'єктів бронзового віку: залишки житла, рештки двох вогнищ, три господарські ями. У 1991 р. поряд із розкопом (за вибирання піску) випадково виявлені рештки жертвенника і вогнища ББК чи білозерської культури [29, с. 45–47; 48, с. 39–40].

Отже, враховуючи нечисленність у регіоні поселень ББК, вибірковість і неповноту публікацій, на особливу увагу заслуговує введення до наукового обігу нових пам'яток окресленого культурного кола. І це, тим більше, важливо, якщо одна з таких пам'яток знаходиться на північ від узбережжя Дніпра, зокрема, на межі правобережного водозбору Псла та лівобережного Сули, на вододілі басейнів їх приток. Вона пов'язана з вододільними підвищеннями у витоках лівобережного допливу р. Сули – струмка Рудки.

Йдеться про поселення поблизу с. Покровська Багачка у Хорольському районі Полтавської обл. Воно виявлене розвідками Ю. Ю. Башкатова восени 2009 р. за місцем знаходження нечисленних підйомних матеріалів під час наукової експертизи траси автообходу навколо вказаного села [3, арк. 45–48, фото 12–13]. Будівництво цієї ділянки шосе в ході реконструкції автодороги М-03 Київ – Харків – Довжанський розпочнеться лише навесні 2016 р. Попередні ж роботи зі спорудження шляхопроводів та насипів мостів над залізницями неподалік почали здійснюватися італійськими шляхобудівельниками з початку 2015 р.

Поселення Покровська Багачка знаходиться на території поза межами населених пунктів Покровсько-Багачанської сільської ради Хорольського району, на південно-східному і східному схилах мисів правого берега обводненої балки Полога – правобережного допливу Рудки (рис. 1). Північна його частина (пункт 5) розташована за 0,085–0,240 км на південний схід від автодороги сс. Покровська Багачка – Хильківка, за 0,64–0,79 км на захід від птахоферми у с. Настасівка тієї ж Покровсько-Багачанської сільської ради. Займає розораний плаский мис підтрикутної в плані форми у витоках балки, з відносною висотою 16 м та абсолютною близько 138,5 м над рівнем Балтійського моря, розмірами 140 × 175 м (площа – близько 2,3 га) (рис. 1; 3). У відслоненнях схилів простежена потужність культурних нашарувань (разом з ерозованим похованим чорноземом) – 0,5–0,6 м. Географічні координати меж залягання нашарувань (у системі вимірів WGS-84):

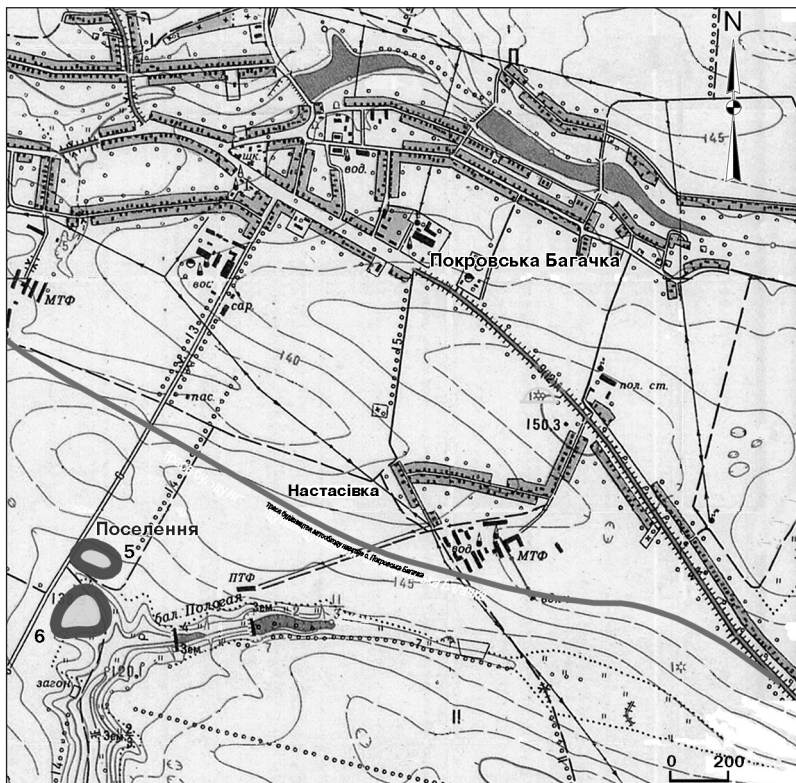

Рис. 1. Покровська Багачка, с. Карта розташування поселення (пункти 4 і 5). За основою 1953 р.

Рис. 2. Покровська Багачка, с. Загальний вигляд поселення. З північного сходу. Фото Ю. Ю. Башкатова. 2009 р.

№ точки	N (північна широта)	E (східна довгота)
1	49°50'35,0"	33°07'43,3"
2	49°50'35,0"	33°07'48,6"
3	49°50'38,6"	33°07'47,6"

На час виявлення подрібнені оранкою матеріали, що атрибутовані як знахідки доби пізнього бронзового – раннього залізного віків, були представлені більше ніж десятком уламків ліпного посуду, відщепом кременю й фрагментом глиняної обмазки.

Південно-західна частина поселення (пункт 6) також була розташована за 0,025–0,160 км на південний схід від вказаної автодороги, за 0,565–0,700 км на північний захід – захід від господарського комплексу ферм у с. Настасівка, на сусідніх південно-західних пологих схилах біля вершини старого яру, що впадає у балку Полога (рис. 2; 3). Ця територія з північно-східного і південно-західного боків відділена від масиву навколишнього плато неглибокими залуженими вибалками, що спадають у бік водотоку, над одним з яких з південного заходу здійснюється задернований насип кургану заввишки 1,4 м і діаметром 22 м з рештками тригопункту на вершині (рис. 6). Ділянка, де виявлені знахідки, неправильної видовженої у плані форми, з розмірами 58 × 130 м (0,75 га), розорювалася, сусідня з південного боку, – залишалася задернованою. Географічні координати меж залягання нашарувань на ній становили:

№ точки	N (північна широта)	E (східна довгота)
1	49°50'44,7"	33°07'46,9"
2	49°50'44,6"	33°07'51,1"
3	49°50'43,4"	33°07'51,6"
4	49°50'40,7"	33°07'51,1"

Горішня частина поселення шурфувалася, чим засвідчена наявність наступної стратиграфії: 0–0,1 м – орний шар; 0,1–0,3 м – чорний добре гумусований щільний супісок – тонкий культурний шар з поодинокими уламками ліпного посуду доби пізнього бронзового віку; 0,3–0,5 м – підстилаючий його щільний темно-сірий супісок; з 0,5–0,7 м – передматериковий жовто-коричневого кольору супісок, під яким знаходився материковий брудно-жовтий супіщанистий суглинок. Підйомні матеріали з цієї ділянки представлені кількома фрагментами ліпного посуду, залізних шлаків та шматком обмазки. Встановити культурно-хронологічну належність таких знахідок на час розвідок було важко, тому попередньо вони віднесені до епохи бронзи – раннього залізного віку.

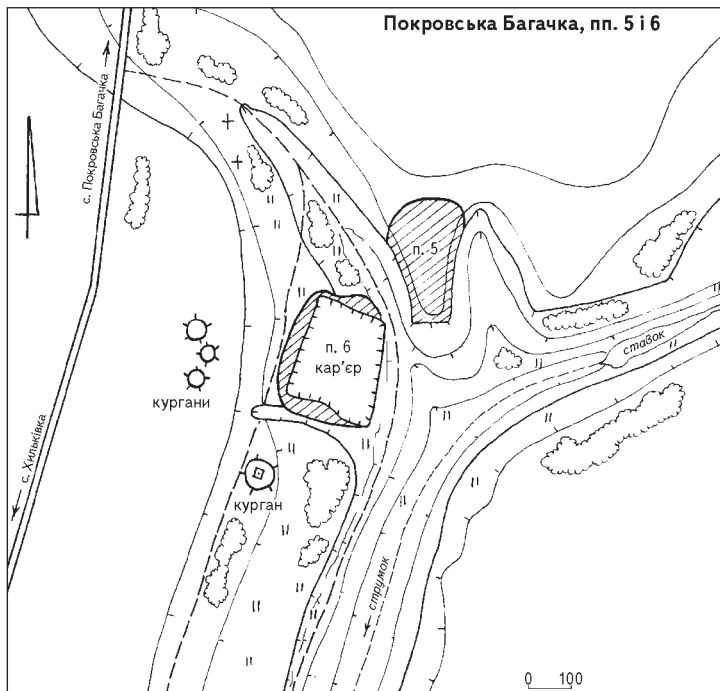

Рис. 3. Покровська Багачка, с. План поселення. 2015 р.

Матеріали розвідкових обстежень увійшли до комплексу проектної документації будівництва автообходу. В них, за європейськими вимогами, зазначені всі навколишні об'єкти археології у зоні будівництва, умови їх збереження, дослідження тощо. Та, як у нас завжди ведеться, автори розвідок надто сподівалися на добropорядність замовника і вчасно не підготували облікової документації на щойно виявлені археологічні об'єкти, до того ж такі незначні на їх погляд, як місцезнаходження доби пізнього бронзового віку, занадто віддалені від траси проведення будівництва. Через це об'єкти не були взяті на облік та під охорону, а Хорольська райдержадміністрація, зовсім не відаючи про наявність на цьому місці археологічних культурних нашарувань, а також не погоджуючи питань землевідведення з органами охорони культурної спадщини унаслідок новацій у цьому процесі, «виділила» південно-західну частину описаного вище поселення під кар'єр для вибирання материкового суглинку. Останній мав вико-

ристовуватися для будівництва насипу шосе, проте (також характерна ознака подібних заходів у самочинних пошуках), не підійшов за якість для цього. Тому на місці практично всієї південно-західної частини поселення (пункту б) утворився кар'єр площею в 1,5 га, який знищив виступ мису з культурними нашаруваннями та перетворив край навколишніх угідь у відвали згорнутого бульдозерами родючого ґрунту, перемішаного з культурними залишками (рис. 3–5).

У квітні 2015 р., з приводу цього неподобства та знахідок у відвалах кісток людей і тварин, до Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації звернулися представники Покровсько-Багачанської сільської ради та місцеві краєзнавці. Один з авторів обстежив місце руйнувань, констатував у відслоненнях кар'єру сліди вцілілих нашарувань. На ділянці в 15 м збереглися рештки краю заглибини (завдовжки 2,4 м і глибиною в 0,4 м від рівня сучасної денної поверхні) зруйнованого кар'єром слабо заглибленого у ґрунт житла доби пізнього бронзового віку, що бовваніло у високій стінці під рухливими насипами стихійного обвалування (рис. 4), зібрав уцілілі останки людей (від зруйнованих присадибних поховань хутора кін. ХІХ – поч. ХХ ст.). Найбільш дієвим заходом з метою збереження інформації про зруйновану частину пам'ятки стало перебирання відвалів зі згорнутим по краях кар'єру тонким шаром культурних нашарувань. Внаслідок огляду і зборів отримано близько 90 уламків ліпного посуду, більше 60 кісток свійських тварин-савців, кілька фрагментів виробів з каменю – пісковика, кременю та кварциту.

На місце руйнувань були запрошені представники технічного нагляду за будівництвом від «Укравтодору». Як наслідок, було заборонено розширення розробки суглинку на цьому місці. Після знайомства з проектною документацією останні запевнили, що під час проведення у «невдалому» кар'єрі рекультивації, ділянки навколо зони руйнувань будуть піддані науково-рятивним дослідженням. Отже, винними у руйнуванні залишилися представники земельного відділу Хорольської РДА, які нічого і ні з ким не погоджували, не цікавлячись ні питаннями збереження культурної спадщини, ні природоохоронної зони малого водозбору.

Тому описуючи цей типовий факт порушення пам'яткоохоронного законодавства, все ж звертаємо увагу колег на неодмінну необхідність підготовки первинної облікової документації всіма дослідниками, які виконують заходи з археологічної експертизи. У випадках відсутності таких подань та неінформування археологами з цього приводу пам'яткоохоронних органів, навряд чи вдасться зберегти той чи інший шойно виявлений об'єкт, а тим більше провести на ньому дослідження під час будівництва.

Рис. 4-5. Покровська Багачка, с. Кар'єр, влаштований у південно-західній частині поселення. З південного заходу та сходу. Квітень 2015 р.

Рис. 6. Покровська Багачка, с. Курган на південний захід від поселення. З півночі. 2015 р.

Отже, повернемося до опису виявлених на поселенні матеріалів. З південно-західної частини пам'ятки походить достатньо репрезентативна серія уламків ліпного посуду доби пізнього бронзового віку, яка нараховує 87 од. З них 19 належить формам посуду, що ідентифікується (рис. 7; 8). Типологічно визначаються 14 посудин*. Серед них за кількістю домінують горщики (78,6%). Друге місце займають банки (14,3%). Поодинокими уламками репрезентовані банкподібна просудина, миска і корчага (по 7,1%).

За якісними ознаками горщики поділяються на два типи.

Один з них (І-Г3) – горщики трискладового профілю з відігнутими назовні вінцями, вираженою низькою шийкою, що плавно переходить у помірно або дуже опуклобокий тулуб, максимально розширений на 1/2–2/3 висоти. Краї вінець закруглені, іноді сплюснені. Таким характеристикам відповідають дев'ять горщиків (рис. 7: 7, 7а, 8, 8а, 9, 9а, 10, 14; 8: 1, 1а, 2, 2а, 3, 4, 4а).

Параметри уламків у 6-ти випадках надають можливість частково встановити форму і розміри горщиків, від яких вони походять.

Горщик з дуже відігнутими назовні вінцями, край яких закруглений, та відносно невисокою шийкою. Поверхня заглажена, дещо шерехата, вохристо-коричневого кольору. Діаметр його тулуба становив близько 25 см, шийки – 21,5 см, вінець – 22,8 см. Висота, за збереженим уламком, перевищувала 7,3 см (рис. 7: 7, 7а).

Горщик з відігнутими назовні вінцями і невисокою шийкою. Вінця закруглені, з зовнішнього боку формують бортик-закраїну. Поверхня заглажена, місцями шерехата, сіро-вохристого кольору. Діаметр тулуба становив близько 15,5 см, шийки – 13,5 см, вінець – 13,8–14,0 см. Висота, що збереглася, перевищує 7 см (рис. 7: 8, 8а).

Горщик з відігнутими назовні вінцями, край яких закруглений, та відносно невисокою шийкою. Поверхня грубо заглажена, темно-коричневого кольору. На уламках наявні сліди ремонту – наскрізні отвори діаметром 0,4–0,5 см. Діаметр тулуба горщика становив близько 18,5 см, шийки – 15,8 см, вінець – 16,5 см. Висота, що збереглася, дорівнює 6,1 см (рис. 7: 9, 9а).

Горщик з відігнутими назовні вінцями та невисокою шийкою. Вінця закруглені, із зовні формують бортик-закраїну. Поверхня заглажена, темно-коричневого кольору. Діаметр тулуба – 19,0–19,2 см, шийки – 17,0 см, вінець – 18,0 см. Висота, що збереглася, становить 6 см (рис. 8: 1, 1а).

Горщик з відігнутим назовні закругленими вінцями та невисокою шийкою, на якій міститься овальний у перетині гладенький валик.

---

* При характеристиці керамічного комплексу використані засади типологічної схеми, запропонованої для посуду ББК [33].

Нижче на плічках вміщений прокреслений візерунок у вигляді горизонтальної однорядної «ялинки». Поверхня заглажена, вохристо-коричневого кольору. Діаметри: тулуба – 18,0 см, шийки – 16,7 см, вінець – 17,0 см. Висота, що збереглася, дорівнює 7,7 см (рис. 8: 2, 2a).

Горщик з відігнутих назовні вінцями та невисокою шийкою, нижче якої розташований овальний у перетині валик, розчленований косими насічками. Край вінець косо зрізаний. На корпусі є наскрізний отвір діаметром 0,4–0,5 см, просвердлений під час ремонту посудини. Поверхня заглажена вохристо-коричневого кольору. Діаметри: тулуба – 20,5 см, шийки – 17,5 см, вінець – 18,0 см. Висота, що збереглася, перевищує 7,7 см (рис. 8: 4, 4a).

У трьох випадках горщики типу І-Г3 представлені уламками незначних розмірів. Один з них прикрашений під краєм вінець рядом неглибоких насічок-вдавлень (рис. 7: 10), два під шийкою – з валиками. Один з них розчленований косими насічками (рис. 7: 14), другий – пальцевими вдавненнями (рис. 8: 3).

Другий тип горщиків (І-Г4) трискладового профілю з високою шийкою, яка плавно переходить у помірно або дуже випуклобокий корпус, максимально розширений на $3/5$ – $2/3$ висоти. До типу належать уламки двох горщиків, поверхня яких заглажена (рис. 7: 12) і вкрита слідами смугастого загладжування (рис. 7: 11).

Посудини банкової форми, уламки яких знайдені на поселенні, належать до типів І-Б1 та ІІ-Б1. Перший – односкладова відкрита посудина зі слабо випуклобоким тулубом, у якої максимальне розширення припадає на край верхньої частини. Вінця сплюснені, поверхня має сліди смугастого заглажування (рис. 8: 6). Другий – двоскладова закрита посудина, в якої максимальне розширення тулуба припадає приблизно на $2/3$ її висоти. Краї вінець закруглені, поверхня ретельно заглажена. Діаметр корпусу на рівні максимального розширення становить 18,0 см, діаметр вінця – 17,2 см. Висота, що збереглася, дорівнює 5 см (рис. 7: 13, 13a).

Банкоподібна посудина належить до типу І-БП1. Вона має трискладовий профіль, слабо відігнуті назовні вінця. Ледь помітно профільована шийка плавно переходить у слабо випуклобокий тулуб, максимально розширений на $2/3$ висоти посудини. На шийці розташовані два гладенькі овальні у перетині горизонтальні валики. Діаметр тулуба на рівні максимального розширення становить 17,5 см, діаметр шийки та горла – 16,8 см. Висота, що збереглася, дорівнює 5,7 см (рис. 7: 1, 1a).

Не зважаючи на невеликі розміри уламка миски, вона, за морфологічними характеристиками, може бути співставлена із мисками типу І-М2 – широко відкритими двоскладовими посудинами з вертикально поставленими стінками у верхній частині та перегином

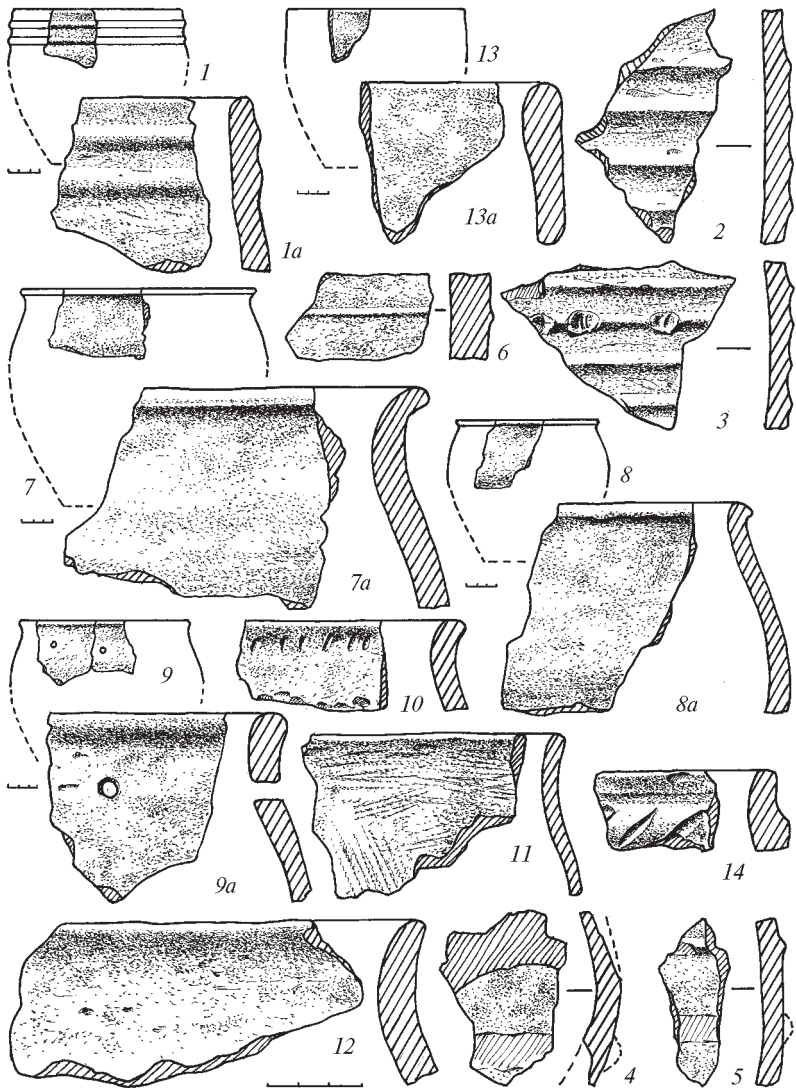

Рис. 7. Покровська Багачка, с. Уламки ліпного посуду. 2015 р.

корпусу на 4/5 його висоти. Миска з Покровської Багачки прикрашена косо поставленими відбитками зубчастого штампу, її поверхня жовтого кольору, лискована (рис. 8: 7).

Уламок вузькогорлої посудини репрезентує відділ корчаг. Відноситься до типу К2 – посудин із високим циліндричним горлом та випуклобоким тулубом. Краї вінець різко відігнуті назовні. Поверхня ангобована. На уламку є наскрізний отвір, просвердлений за ремонту корчаги. Діаметри: шийки у нижній частині – близько 12,6 см, у верхній – 12,0 см, на рівні вінець – 12,4 см (рис. 8: 5, 5а).

Зібрані на поселенні денця ліпних посудин пласкі (6 од.). З них 83% мають більш-менш виразні закраїни-утори, 17% – без них.

Увесь наявний у колекції посуд ліпний. Виготовлений він з пластичної глини з домішками середньо- та дрібнозернистих фракцій піску. Формувальна маса близько 95% уламків ідентифікованої кераміки утримує також домішки шамоту. Він відсутній тільки у масі, з якої була виготовлена миска (рис. 8: 7). Більша частина кераміки на зламі має тришарову структуру, але є й зразки фрагментів посуду з однорідним прокалом товщі черепка. Головним способом обробки зовнішньої поверхні кераміки було заглажування, в результаті чого вона ставала рівною і відносно гладенькою, через велику кількість шамоту у тісті. Сліди вирівнювання поверхні жмутом трави, широкою тріскою чи іншими матеріалами, що залишають на ній характерні безсистемні розчоси (смугасте зглажування), наявні лише в одному випадку (рис. 7: 11). Найбільш акуратно і ретельно заглажена поверхня лискованої миски (рис. 8: 7), яку можна віднести до групи столового посуду. Virізняється із загалу і спосіб обробки поверхні ще однієї посудини цієї групи. Йдеться про корчагу зі слідами ангобування (рис. 8: 5, 5а).

Близько 58% ідентифікованої кераміки – орнаментовані. Серед них 50% прикрашено багатоваликowymi композиціями – рядами паралельних трикутних у перетині валиків, іноді розчленованих пальцевими вдавленнями (рис. 7: 2, 4–6, 8). В одному випадку валики овальні у перетині, формують подвійний фриз на шийці банкоподібної посудини (рис. 7: 1, 1а). Більша частина орнаментованих горщиків (33,3%) прикрашена одинарними валиками – гладенькими (рис. 8: 2, 2а) або розчленованими косими насічками (рис. 7: 14; 8: 4, 4а) та пальцевими вдавленнями (рис. 8: 3). В одному випадку валик поєднується із прокресленою горизонтальною «ялинкою» (рис. 8: 2, 2а). Близько 16,7% орнаментованого посуду прикрашено заглибленими візерунками. В одному випадку – це горизонтальний ряд вдавлень чи наколів, нанесених кінцем овального у перетині стрижня (рис. 7: 10); у другому – відбитки зубчастого штампу (рис. 8: 7).

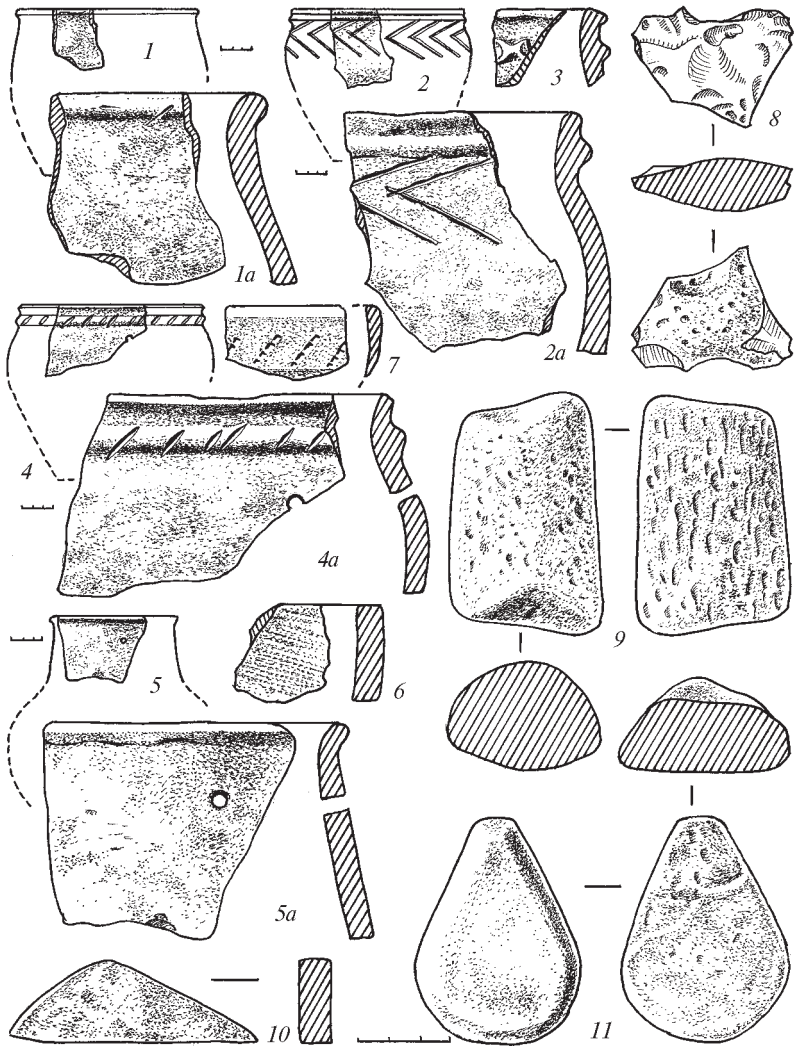

Рис. 8. Покровська Багачка, с. Знахідки зі зруйнованої південно-західної частини поселення. *Кераміка, камінь.*

Серед матеріалів, зібраних на площі зруйнованої частини поселення, є також знаряддя та взірці сировини для їх виготовлення.

Знарядь з каменю знайдено три: відбійник, активний абразив, абразивна плитка.

Відбійник виготовлений на розколотому поздовжному уламку гранітного товкача, що свого часу мав круглий перетин, з пришліфованими гранями зламів. Розміри знаряддя становлять $7,6 \times 5,0 \times 3,4$ см (рис. 8: 9).

Для абразиву, з одним надщербленим пласким робочим боком, використовувався шматок жовтого пісковика. Форма у плані краплеподібна, у перетині – трапецієподібна. Розміри знаряддя – $7,4 \times 5,5 \times 3,2$ см (рис. 8: 11).

Є фрагмент пласкої абразивної плитки невизначеної форми з двома ретельно зашлифованими робочими поверхнями та пришліфованими боками. Товщина плитки – 1,1 см, розміри уламка – $7,5 \times 2,7$ см (рис. 8: 10).

Заготовкою для виготовлення аналогічного за призначенням знаряддя, ймовірно, є пласка плитка такого ж пісковика неправильної трапецієподібної у плані форми з нерівними краями. Сліди функціонального використання каменю не простежуються. Розміри плитки дорівнюють $11,8 \times 8,6 \times 1,5$ см.

Сировиною для виготовлення знарядь або ж відходами їх виробництва є уламки, в т. ч. великий скол темно-сірого кременю з крейдяною кіркою з одного боку. Його розміри – $5,1 \times 3,6 \times 1,6$ см (рис. 8: 8).

Зібрані фрагменти кісток тварин належали до харчових побутових відходів населення доби пізнього бронзового віку. З-поміж визначених представлені наступні види (остеологічні визначення наукового співробітника Музею природи при Харківському національному університеті ім. В. Н. Каразіна *В. Л. Бондаренка*): бик свійський (3 молоді особини) – 12 од.; вівця (коза) свійська (2 молоді особини) – 5 од.; кінь свійський (доросла особина) – 1 од.

Насамкінець, згадаємо і про рештки ще одного подібного поселення, що були виявлені під час завершення підготовки цієї роботи, в ході розвідкових обстежень по трасі будівництва автодороги Р-52 Дніпропетровськ – Царичанка – Кобеляки – Решетилівка, безпосередньо у межах останнього районного центру.

Залишки поселення Решетилівка – 3 знаходяться по вул. Тельмана у смт. Решетилівка Решетилівської селищної ради Решетилівського району. Займають підвищення мису першої тераси (поряд зі старицями та протоками) заввишки 2,4–2,5 м над заплавою р. Вільхової Говтви, лівобічної притоки р. Говтви, лівої притоки р. Псел лівобережного басейну р. Дніпро. Розташовані у північно-східній частині селища –

кутку Цибулівка, навпроти ур. Базарьок, на південний захід від паркінгу та СТО, безпосередньо зліва від існуючого полотна старої автодороги Р-52 (рис. 9). Поселення займає видовжене з північного заходу на південний схід підвищення мису першої надзаплавної тераси. Знахідки керамічних та остеологічних матеріалів виявлені у кількох скупченнях на території, в плані у вигляді літери «Г», розмірами – 43 × 57 м, що тяжіє до підвищеної частини; площа їх поширення – близько 0,165 га. Місцезнаходження культурних решток максимально видовжене у широтному напрямку (рис. 9–10). Географічні координати центральної частини поселення: 49°34'14,7491" східної довготи, 34°05'58,6365" північної широти [54, арк. 10-11, рис. 17–22].

На поверхні зібрані подрібнені оранкою матеріали, представлені уламки ліпних керамічних виробів, фрагментами виробів з каменю і кісток тварин (рис. 10). Серед знахідок відзначається висока питома вага остеологічних решток, подрібнених оранкою. Останні свідчать про стаціонарний характер поселення, яке, проте, існувало не надто тривалий час. Зачисткою відзначена товщина культурних нашарувань у вигляді сіро-чорного розораного зверху супіску – 0,4–0,5 м, що підстиляється світлим намивним піском.

Культурно-хронологічний комплекс знахідок переважно складає добірка уламків ліпного посуду доби пізнього бронзового віку. Більш архаїчним у ньому виступає лише уламок вінця з тонким манжетоподібним високим комірцем, прикрашеним прокресленою хвилястою лінією та округлими неглибокими наколами і кілька шматочків стінок ліпного посуду. В основі манжети вінце оперізане горизонтально смужкою, нанесеною широким відбитком коліщаткового штампу (рис. 11: 1). У тісті посудини помітні домішки шамоту й поодинокі – жорстви. Фрагмент належить невеликій ліпній посудині малобудківського етапу бондарихинської культури.

Більше ніж 20 уламками представлений ліпний, здебільшого товстостінний посуд з шерехатою і підлісковою поверхнями, часом з домішками дрібного кварцового піску, інколи – жорстви. 3-поміж уламків є фрагменти посудин банкової форми типу І-Б1 з розчосами тріскою на поверхні (рис. 11: 2), невеликих посудинок типу І-Г6 з манжетоподібним відтягуванням краю вінця у зовнішній бік та опуклим тулубом (рис. 11: 3), стінок горщиків з горизонтальними рядами скошених вліво або вправо видовжених рясних і «розріджених» насічок різного ступеню скошеності (рис. 11: 4-6), уламки пласких денечок (рис. 11: 11) і денечок з утопом (рис. 11: 10). Ще два фрагменти вінця належать посудинам типу І-Г3 з відігнутих назовні потовщеним вінцем, позначеною шийкою та з помітним розширенням опуклого тулуба (рис. 11: 7–8) [33, с. 378–389, табл. 14]. Поверхня останніх заглажена до лискування. Наявний також ангобований

Рис. 9. Решетилівка, смт. Поселення Решетилівка-3
на космічному фотознімку.

Рис. 10. Решетилівка, смт. Поселення Решетилівка-3.
Загальний вигляд. З півдня.

уламок стінки корчаги типу K2 (рис. 11: 9), обидві поверхні якої добре заглажені до лискування, на зовнішній є неглибокий ямковий відбиток. Серед знахідок наявна і частина абразиву з коричневого щільного пісковика (рис. 11: 12).

Описані знахідки складають превалюючий на поселенні комплекс матеріалів фінальної доби бронзового віку, що належать пост-зрубному населенню ББК межиріччя Ворскли і Псла.

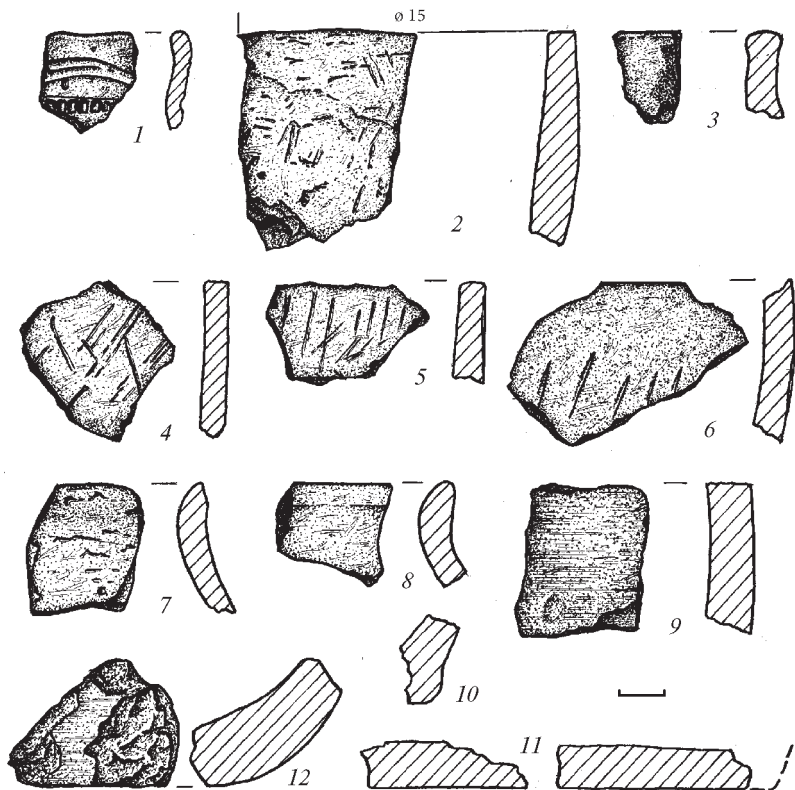

Рис. 11. Решетилівка, смт. Решетилівка-3. Знахідки.
 1 – 11 – кераміка, 12 – пісковик.

Вірогідно, більшість зібраних на поверхні фрагментів рубаних і трощених кісток свійських тварин відноситься саме до наслідків життєдіяльності населення доби пізнього бронзового віку. Серед них представлені наступні види (визначення *В. Л. Бондаренка*): бик свійський (*доросла і 3 молоді особини*) – 4 од.; вівця (коза) свійська (*2 молоді особини*) – 5 од.; кінь свійський (*доросла особина*) – 1 од.; свиня свійська (*молова особина*) – 2 од.

Вірогідно, під час будівництва автодороги через кілька років територія поселення може стати об'єктом науково-рятівних досліджень.

Таким чином, наслідком розвідкових та науково-рятівних робіт останніх років стало відкриття у басейні Псла і межиріччі останнього

з Сулою кількох поселень та окремих поховань, впущених у більш давні кургани, що засвідчили практично повсюдне поширення на Полтавщині (принаймні, в басейні Псла) поховальних і побутових археологічних об'єктів ББК заключного етапу пізнього бронзового віку. Як вже зазначалося, вони на сьогодні краще представлені у пониззі Псла. Такі старожитності репрезентовані рештками надзаплавних стаціонарних поселень і стійбищ, розташованих здебільшого на забудованих у наш час існуючими селами мисах і терасах великих та менших приток ріки, підвищених берегах зволжених балок, а то й навіть у виотаках останніх на вододілах. Масове їх виявлення у майбутньому можливе при проведенні суцільних розвідкових обстежень тільки у весняно-осінній час, науково-рятивні дослідження – за новобудівних робіт та більш-менш значних ландшафтних перетворень.

Джерела та література

1. Антонович-Мельник К. Археологічні дослідження на Кременчужчині / К. Антонович-Мельник // Коротке звітання [ВУАК] за археологічні дослідження року 1925 (З каталогом звітання виставки): [зб. наук. ст.] / Українська Академія наук; ВУАК; [гол. ВУАКу акад. О. Новицький]. – К., 1926. – С. 81–86.
2. Башкатов Ю. Ю. Отчет об археологической разведке у с. Дмитровка (Кременчугский р-н Полтавской обл.) с 9 по 12 октября 2001 года / Ю. Ю. Башкатов, А. Ивченко, С. П. Тараненко; ІА НАНУ // ІА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2001/30; ІА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 318. – 28 арк.
3. Башкатов Ю. Звіт про результати археологічних розвідок у зоні реконструкції автомобільної дороги М-03 Київ – Харків – Довжанський на території Полтавської області у 2009 р. / Юрій Башкатов, Олег Осаульчук / ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАНУ; ДП «РАС» ІА НАНУ // ІА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 687. – 78, 30 арк.
4. Березанская С. С. Северная Украина в эпоху бронзы / С. С. Березанская; АН УССР, Ин-т археол.; [отв. ред. Н. Н. Чередниченко]. – К. : Наукова думка, 1982. – 207 с.
5. Березанская С. С. Бондарихинская культура / С. С. Березанская, В. А. Ильинская // Археология Украинской ССР: в 3-х т. – Т. 1 : Первобытная археология / АН УССР, Ин-т археол.; [редкол.: Д. Я. Телегин (отв. ред.) и др.]. – К. : Наукова думка, 1985. – С. 512–519.
6. Березанская С. С. Памятники лебедовского типа / С. С. Березанская // Археология Украинской ССР: в 3-х т. – Т. 1 : Первобытная археология / АН УССР, Ин-т археол.; [редкол.: Д. Я. Телегин (отв. ред.) и др.]. – К. : Наукова думка, 1985. – С. 445–450.
7. Березанская С. С. Культура многоваликовой керамики / С. С. Березанская // Культуры эпохи бронзы на территории Украины / С. С. Березанская, В. В. Отрошенко, Н. Н. Чередниченко, И. Н. Шара-

- футдинова; АН УССР, Ин-т археол. – К. : Наукова думка, 1986. – С. 5–43.
8. **Березанская С. С.** КМК – культура или керамический стиль / С. С. Березанская // Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности (ККИО) и культурно-исторической общности многоваликовой керамики (КИОМК): сб. науч. тр. / Запорож. гос. ун-т ; [отв. ред. Г. Н. Тошев]. – Запорожье, 1998. – С. 60–65.
  9. **Берестнев С. И.** Срубная культура лесостепного Левобережья Украины: дис. ... канд. ист. наук : спец. 07.00.06 «Археология» / С. И. Берестнев. – М., 1983. – Рос. гос. библ. Отдел дисс. – № 61: 84-7/99. – 311 с.
  10. **Буйнов Ю. В.** Бондарихинская культура: дис. ... канд. ист. наук : спец. 07.00.06 «Археология» / Ю. В. Буйнов. – К., 1981 // НА ІА НАНУ. – Ф. дис. – № 600. – 246 с.
  11. **Воловик С. И.** Бондарихинская культура (проблема происхождения): автореф. дис. ... канд. ист. наук: спец. 07.00.06 «Археология» / С. И. Воловик; Ин-т археол. АН СССР. – М., 1996. – 33 с.
  12. **Гавриленко І. М.** Археологічні розвідки в Хоролі / І. М. Гавриленко, О. Б. Супруненко // ПАЗ: зб. наук. пр. / ЦОДПА; [за ред. Супруненка О. Б.]. – Полтава : Полтав. літератор, 1995. – Ч. 3. – С. 105–110.
  13. **Гавриленко І. М.** До археологічної карти басейну Нижнього Псла / І. М. Гавриленко, О. Б. Супруненко // АЛЛУ. – Полтава : Археологія, 2001. – № 1 (9). – С. 85–92.
  14. **Гейко А. В.** Звіт про археологічні обстеження на території м. Миргород у травні 2008 р. / А. В. Гейко, І. В. Головка, О. В. Коротя, Є. М. Осадчий, Ю. О. Пуголовок, С. В. Сапегін, А. І. Тимошук, В. В. Шерстюк, В. А. Яремченко // АЛЛУ. – Полтава : Археологія, 2008. – № 1–2 (23–24). – С. I–IV.
  15. **Гершкович Я. П.** Днепровскокаменский комплекс литейных форм эпохи поздней бронзы из Среднего Поднепровья / Я. П. Гершкович // Stratum plus. – 2005–2009. – № 2. – С. 578–590.
  16. **Єремєєв С. О.** Розвідки поблизу с. Дмитрівка / С. О. Єремєєв // АЛЛУ. – Полтава : Археологія, 2001. – № 2 (10). – С. 84.
  17. **Ильинская В. А.** Разведка в Днепровском Левобережье / В. А. Ильинская // АИУ в 1965–1966 гг. – К. : Наукова думка, 1967. – Вып. 1. – С. 196–201.
  18. **Ильинская В. А.** Некоторые вопросы генезиса юхновской культуры / В. А. Ильинская // СА. – М., 1969. – № 2. – С. 85–102.
  19. **Кожевнікова О. М.** Нові археологічні пам'ятки у Хорольському районі на Полтавщині / Кожевнікова О. М. // АЛЛУ. – Полтава : Археологія, 1998. – № 1–2 (3–4). – С. 81–83.
  20. **Коваленко О. В.** Дослідження у Новосанжарському районі Полтавської області в 2006 р. / О. В. Коваленко, Р. С. Луговий // АЛЛУ. – Полтава : Археологія, 2008. – № 1–2 (23–24). – С. 22–25.
  21. **Кулатова И. Н.** Памятники археологии территории г. Лубны / И. Н. Кулатова // 1000-летие города Лубны: Обл. науч.-практ. конф.

- (26–28 мая 1988 г.): тез. докл. и сообщ. / ПКМ; Луб. КМ; Луб. район. орг. УООПИК. – Лубны, 1988. – С. 7–8.
22. **Кулатова І. М.** Кургани поблизу с. Волошине в пониззі Псла / І. М. Кулатова, С. А. Скорий, О. Б. Супруненко; ІА НАНУ; ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА. – К.; Полтава : Вид-во ПП «Друкарня «Гротеск», 2010. – 160 с. – (Сер. «Старожитності околиць Комсомольська», част. VIII).
  23. **Луговая Л. Н.** Отчет о раскопках археологической экспедиции Полтавского краеведческого музея в 1983 г. у сс. Байрак Великобагачанского, Прилипка Козельщинского и Манжеля Глобинского районов Полтавской области / Л. Н. Луговая; ПКМ // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1983/124. – 19 арк., 37 рис., 59 фото.
  24. **Луговая Л. Н.** Работы в нижнем течении р. Псел / Л. Н. Луговая // АО 1985 г.: сб. ст.; АН СССР, Ин-т археол.; [отв. ред. В. П. Шилов]. – М. : Наука, 1985. – С. 307.
  25. **Луговая Л. Н.** Раскопки Полтавского краеведческого музея / Л. Н. Луговая // АО 1986 г.: сб. ст.; АН СССР, Ин-т археол.; [отв. ред. Б. А. Рыбаков]. – М. : Наука, 1986. – С. 263–264.
  26. **Луговая Л. Н.** Отчет об охранных раскопках курганов археологической экспедиции Полтавского краеведческого музея в 1983 г. у сс. Барановка Шишацкого и Яроховка Диканського районов Полтавской обл. / Л. Н. Луговая; ПКМ // НА ІА НАНУ. – 1986/82. – 22 арк., 136 рис.
  27. **Луговая Л. Н.** Погребения с костяными пряжками в Среднеднепровском Лувобережье / Л. Н. Луговая // Охорона та дослідження пам'яток археології Полтавщини: Третій обл. наук.-практ. семінар. (Квітень, 1990 р.): тези доп. / ПКМ, ПОО УТОПІК; ЛКМ; [редкол.: Г. П. Білоус, І. М. Кулатова, О. Б. Супруненко та ін.]. – Полтава : Вид-во «Полтава», 1990. – С. 107–109.
  28. **Лугова Л. М.** Ранньозрубні поховання басейну Псла / Л. М. Лугова // Пам'ятки археології Полтавщини: зб. наук. ст.; ПОУК; ПКМ; [відп. ред. О. Б. Супруненко]. – Полтава, 1991. – С. 3–13.
  29. **Лугова Л. М.** Барбара II – багатощарове поселення / Л. М. Лугова, К. М. Мироненко, М. П. Стахів, О. Б. Супруненко, О. М. Ткаченко // Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Комсомольська міська рада / УК ПОДА; ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; ПКМ; [упорядн., наук. ред. О. Б. Супруненко]. – К.; Полтава : Полтав. літератор, 2008. – С. 45–48.
  30. **Мельникова И. С.** Раскопки курганов у сел Мушты и Кириленки / И. С. Мельникова // Археологические исследования на Полтавщине: сб. науч. тр. / ПКМ; [ред. кол.: И. Н. Кулатова, Л. Н. Луговая, А. Б. Супруненко (отв. ред.)]. – Полтава, 1990. – С. 59–65.
  31. **Отрошенко В. В.** Белозерская культура / В. В. Отрошенко // Культуры эпохи бронзы на территории Украины / С. С. Березанская,

- В. В. Отрошенко, Н. Н. Чередниченко, И. Н. Шарафутдинова; АН УССР, Ин-т археол. – К. : Наукова думка, 1986. – С. 117–152.
32. **Ромашко В. А.** О погребальном обряде позднесрубных племен Украины / В. А. Ромашко // Етнічна історія та культура населення степу та лісостепу Євразії (від кам'яного віку по ранне середньовіччя): тез. доп. наук. конф. / Дн. ДУ; Незалежн. Благод. фонд «Нова ідеологія»; Дн. ОДА; [ред. кол.: І. Ф. Ковальова (відп. ред.) та ін.]. – Дніпропетровськ : Нова ідеологія, 1999. – С. 37–39.
  33. **Ромашко В. А.** Заключительний етап позднього бронзового века Левобережної України (по материалам богуславско-белозерской культуры) / В. А. Ромашко ; Дн. НУ; НАН України, Ин-т археол.; [науч. ред. Я. П. Гершкович]. – К. : Вид. Дім «Скіф», 2013. – 589 с.
  34. **Рудинський М.** Археологічні збірки Полтавського музею / Михайло Рудинський // Збірник, присвячений 35-річчю Музею. – Полтава : 1-ша раддрукарня «Полтава-поліграф», 1928. – Т. 1. – С. 29–62.
  35. **Сидоренко Г. О.** Довідник з археології України. Полтавська область / Г. О. Сидоренко, Є. В. Махно, Д. Я. Телегін / АН УРСР, Ін-т археол.; УТОПІК; [ред. кол.: Д. Я. Телегін (відп. ред.), Г. Т. Ковпаненко, М. П. Кучера]. – К. : Наукова думка, 1982. – 108 с., 2 карти.
  36. **Сидоренко О. В.** Пам'ятки археології в околицях лубенського Засулля / Сидоренко О. В. // ПАЗ – 1999: зб. наук. пр. до 1100-ліття м. Полтави за результатами археологічних досліджень / ІА НАНУ; ЦОДПА; [ред. кол.: Супруненко О. Б. (відп. ред.) та ін.]. – Полтава : Археологія, 1999. – С. 84–96.
  37. Старожитності Кременчука: Археологічні пам'ятки території та округи міста / О. Б. Супруненко, І. М. Кулатова, К. М. Мироненко, І. В. Кракало, О. В. Тітков; Ін-т археол. НАН України; ЦОДПА; Крем. ІКМ; [відп. ред. О. Б. Супруненко]. – Полтава; Кременчук : Археологія, 2004. – 160 с., IV кол. вкл.
  38. **Степанович С. П.** Розвідки в басейні Середнього Псла / С. П. Степанович // ПАЗ: зб. наук. пр. / ЦОДПА; [за ред. Супруненка О. Б.]. – Полтава : Полтав. літератор, 1995. – Ч. 3. – С. 100–104.
  39. **Супруненко О. Б.** Старожитності околиць Комсомольська / О. Б. Супруненко, І. М. Кулатова, К. М. Мироненко // АЛЛУ. – Полтава : Археологія, 2004. – № 1–2 (13–14). – С. 5–45.
  40. **Супруненко О. Б.** Старожитності околиць Комсомольська / О. Б. Супруненко, І. М. Кулатова, К. М. Мироненко, А. В. Артем'єв, С. В. Маєвська; ЦП НАНУ і УТОПІК; ІА НАНУ; ДП НДЦ «ОАСУ»; ЦОДПА. – К.; Полтава : Вид-во «Фірма «Техсервіс», 2005. – 140 с. – (Сер. «Старожитності околиць Комсомольська», част. I).
  41. **Супруненко О. Б.** Кургани з похованнями золотоординського часу поблизу Волошиного у пониззі Псла / О. Б. Супруненко, за участю С. В. Маєвської, А. В. Артем'єва, С. О. Горбенка; ЦП НАНУ і УТОПІК; ІА НАНУ; ДП НДЦ «ОАСУ»; ЦОДПА; [відп. ред. Кулатова І. М.]. – К.;

Полтава, 2006. – 140 с. – (Сер. «Старожитності околиць Комсомольська», част. III).

42. **Супруненко О. Б.** Кургани між сс. Дуканичі та Солонці на Нижньому Пслі / О. Б. Супруненко; ЦП НАНУ і УТОПІК; ІА НАНУ; ДП НДЦ «ОАСУ»; ЦОДПА; [відп. ред. І. М. Кулатова]. – К.; Полтава : Вид-во ПП «Гротеск», 2006. – 138 с. – (Сер. «Старожитності околиць Комсомольська», част. IV).
43. **Супруненко О. Б.** Нові археологічні дослідження на Кременчуччині / О. Б. Супруненко, В. В. Шерстюк; Ін-т археол. НАНУ; ЦП НАНУ і УТОПІК; ДП НДЦ «ОАСУ»; ЦОДПА; [наук. і відп. ред. Д. Н. Козак]. – К.; Полтава : Вид-во «Гротеск», ВЦ «Археологія», 2006. – 146 с.
44. **Супруненко О. Б.** Кургани поблизу с. Солонці на Нижньому Пслі / О. Б. Супруненко; ЦП НАНУ і УТОПІК; ІА НАНУ; ДП НДЦ «ОАСУ»; ЦОДПА; [наук. і відп. ред. Д. Н. Козак]. – К.; Полтава : Вид-во ПП «Гротеск», ВЦ «Археологія», 2007. – 142 с. – (Сер. «Старожитності околиць Комсомольська», част. V).
45. **Супруненко О. Б.** Обстеження території Галешинського родовища залізистих кварцитів у Кременчуцькому і Козельщинському районах на Полтавщині / О. Б. Супруненко, В. В. Шерстюк // АЛЛУ. – Полтава : Археологія, 2007. – № 1–2 (21–22). – С. 53–80.
46. **Супруненко О. Б.** Курган з угорським некрополем у пониззі Псла / О. Б. Супруненко, за участю І. М. Кулатової, С. В. Маєвської, В. В. Шерстюка; ЦП НАНУ і УТОПІК; ІА НАНУ; ДП НДЦ «ОАСУ»; ЦОДПА; [відп. ред. О. П. Моця]. – К.; Полтава : Вид-во ПП «Друкарня «Гротеск», ВЦ «Археологія», 2007. – 110 с. – (Серія «Старожитності околиць Комсомольська», вип. VI).
47. **Супруненко О. Б.** Курган зі «змієподібним» рівчаком у пониззі Псла // О. Б. Супруненко, К. М. Мироненко // АЛЛУ. – Полтава : Археологія, 2008. – № 1–2 (23–24). – С. 151–162.
48. **Супруненко О. Б.** Кургани Нижнього Припсілля / О. Б. Супруненко, В. В. Шерстюк; ІА НАНУ; ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; [наук. ред. С. А. Скорий]. – К.: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2011. – 472 с., XXIV кол. вкл.
49. **Супруненко О. Б.** Дослідження курганів поблизу с. Кузьменки на Нижньому Пслі / О. Б. Супруненко // АДУ 2012 р.: зб. наук. пр. / ІА НАНУ; [гол. ред. Д. Н. Козак, ред. кол.: А. В. Буйських, К. П. Бунятян, Л. Л. Залізник та ін.]. – К.; Луцьк : Волин. старожитності, 2012. – С. 374–376.
50. **Супруненко О. Б.** Кургани поблизу с. Солонці на Нижньому Пслі / О. Б. Супруненко // АДУ 2013 р.: зб. наук. пр. / ІА НАНУ; [гол. ред. Д. Н. Козак, ред. кол.: А. В. Буйських, К. П. Бунятян, Л. Л. Залізник та ін.]. – К., 2014. – С. 215–216.
51. **Супруненко О.** Дослідження поселень доби пізнього бронзового віку та пізньоримського часу в пониззі Сухого Кобелячка на Кременчуччині / Олександр Супруненко, В'ячеслав Шерстюк // Полтавський крає-

- знавчий музей: зб. наук. ст. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток / ПКМ ім. В. Кричевського; [редкол.: Волошин Ю. В., Киридон А. М., Мокляк В. О. та ін.]. – Полтава : Дивосвіт, 2014. – Вип. IX. – С. 170–209.
52. **Супруненко О. Б.** Про деякі пам'ятки і нові знахідки з території Полтавщини / О. Б. Супруненко, О. В. Сидоренко, Є. Є. Пономаренко // Старожитності Лівобережного Подніпров'я – 2015: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІА НАНУ; ЦОДПА: [наук. і відп. ред. О. Б. Супруненко; ред. кол.: Г. Ю. Івакін, І. Ф. Ковальова, І. М. Кулатова та ін.]. – К. : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2015. – С. 111–173.
53. **Супруненко О.** Кургани поблизу с. Солониці Козельщинського району на Полтавщині / Олександр Супруненко // Полтавський краєзнавчий музей: зб. наук. ст. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток / ПКМ ім. В. Кричевського; [редкол.: Волошин Ю. В., Киридон А. М., Мокляк В. О. та ін.]. – Полтава : Дивосвіт, 2015. – Вип. X. – У видавництві.
54. **Супруненко О. Б.** [Попередній] Звіт за обстеження траси будівництва автомобільної дороги Р-52 Дніпропетровськ – Царичанка – Кобеляки – Решетилівка на ділянці в адміністративних межах Решетилівської селищної та Потічанської сільської рад Решетилівського району Полтавської обл. у 2015 р. / Супруненко О. Б., Мироненко К. М., Шерстюк В. В.; ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАНУ; ЦОДПА // НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 765. – 60 арк.
55. **Тимошук А. І.** Поселення доби бронзи у Миргороді на Полтавщині / А. І. Тимошук // АЛЛУ. – Полтава : Археологія, 2007. – № 1–2 (21–22). – С. 81–84.
56. **Шарафутдинова И. Н.** Сабатиновская культура / И. Н. Шарафутдинова // Культуры эпохи бронзы на территории Украины / С. С. Березанская, В. В. Отрощенко, Н. Н. Чередниченко, И. Н. Шарафутдинова; АН УССР, Ин-т археол. – К. : Наукова думка, 1986. – С. 83–116.
57. **Шевченко Н. П.** Поховання культури багатоваликової кераміки Середньодніпровського Лівобережжя / Н. П. Шевченко // Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР: тез. доп. XX Респ. конф. (Одеса, жовтень 1989 р.) / АН УРСР, Ін-т археол., ОАМ; Одес. археол. тов-во [ред. кол.: П. П. Толочко (відп. ред.), С. О. Беляєва, В. М. Зубар та ін.]. – К. : Наукова думка, 1989. – С. 257–258.
58. **Щербачев Ю.** Раскопки близ села Мануйловки, Кременчугского уезда, Полтавской губернии в 1887 и 1889 гг. / Ю. Щербачев // Древности: Тр. МАО, [изд. под ред. В. К. Трутовского, секретаря общества]. – М., 1894. – Т. XV. – Вып. 2. – Прилож. 2-е к прот. № 359. – С. 39–42.
59. **Gerškovič J.P.** Studien zur spätbronzezeitlichen Sabatinovka-Kultur am unteren Dnepr und an der Westküste des Azov'schen Meeres / J. P. Gerškovič // Archäologie in Eurasien. – Rahden/West : Verlag Marie Leidorf GmbH, 1999. – Band 7. – 103 s.

В. А. Ромашко, А. Б. Супруненко

К вопросу о культурных составляющих населения заключительного этапа позднего бронзового века в бассейне Псла

Резюме

В статье приводится обзор состояния изучения бытовых и погребальных памятников эпохи позднего бронзового века в среднем и нижнем течении р. Псёл, недавно выявленных тут древностей богуславско-белозерской археологической культуры, а также вводятся в научное обращение материалы двух новых поселений постсрубного времени на Среднем Псле и на его водоразделе с р. Сула.

Ключевые слова: Псёл, поздний бронзовый век, срубная, бондарихинская, белозерская, богуславско-белозерская, белогрудовская, лебедовская культуры, Покровская Багачка, Решетиловка.

V. A. Romashko, A. B. Suprunenko

Towards the Issue of Cultural Components on the Final Stage of the Late Bronze Age in the Basin of the River Psel

Summary

The authors give a detailed overview of studies on the late Bronze Age settlement and funeral sites in the middle flow of the river Psel. They give also a certain account on antiquities of the Bohuslavskaya and Bilozerskaya archaeological culture that were recently discovered there; as well as on materials of two recently discovered settlements of the Post-Timber-Grave Time in the middle flow of the river Psel and its watershed with the river Sula.

Key words: Psel, the late Bronze Age, Timber-Grave Culture, Bondarikhinskaya Culture, Belozerskaya Culture, Bohuslavskaya and Bilozerskaya culture, Belohrudovskaya culture, Lebedovskaya culture, Pokrov's'ka Bahachka, Reshetylivka.

МАТЕРІАЛИ ЗРУБНОГО ЧАСУ З ОКОЛИЦЬ с. МИКІЛЬСЬКЕ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

У публікації вводяться до наукового обігу матеріали ранньозрубного поселення зі степового водозбору р. Самари.

Ключові слова: зрубна культура, ранньозрубний культурний горизонт, бронзовий ніж, кургани, поселення, Микільське, Самара.

Пам'ятки епохи бронзи степового півдня Харківської області досліджувалися спорадично. Не є винятком і територія Близнюківського району. Епізодичні розвідки та охоронні розкопки курганів проводилися тут з перших десятиліть до 70-х рр. минулого століття. З плином часу ситуація кардинально не змінилася [3; 4; 7].

Тому нові дані стосовно старожитностей доби бронзи території Близнюківщини мають важливе значення для створення сучасної регіональної археологічної мапи району. Складання такої карти можливе за умови проведення суцільних розвідок та обстежень.

У 2013 р. співробітниками Харківського науково-методичного центру охорони культурної спадщини, згідно наказу Департаменту культури і туризму Харківської облдержадміністрації, саме і проводилася планова інвентаризація пам'яток на території Близнюківського р-ну. Її метою була перевірка стану пам'яток, встановлення їх меж і точних координат, з'ясування користувачів та власників земельних ділянок для укладання охоронних договорів і поновлення облікової документації. У ході цієї інвентаризації були зібрані певні матеріали, що заслуговують на увагу дослідників.

Зокрема, восени 2013 р. авторами проводився огляд курганів на південно-східній околиці вище зазначеного населеного пункту, що останній раз обстежувалися у 1970-х рр. Це стосувалося поселення і групи курганів біля с. Микільське Олексіївської сільради. Археолог Н. Г. Коленченко у своєму звіті зазначає: біля с. Олексіївка, за 1,5 км від с. Андріївка, в ур. Караван, на пологому лівому березі р. Тернівка, що втрачає своє русло в болоті, знаходиться поселення зрубної культури [7, с. 3–4]. Також неподалік нього дослідницею відзначена наявність трьох курганів. Чому вона зробила прив'язку саме до с. Олексіївське, а не до Микільського, біля якого розташовані поселення з групою курганів, наразі невідомо.

Установлено, що за 0,475 км на південний захід від південної околиці села, на низькому лівому березі р. Тернівка (висота над рівнем водного джерела 4,5 м) знаходиться задернований насип кургану висотою 2,7 м і діаметром 50 м. За 0,120 км від кута південно-західної околиці Микільського розташований ще один розораний курганний насип заввишки 1,4 м та діаметром 40 м. На його південно-східній полі зібрані дрібні фрагменти ліпної кераміки зрубної культури. За 0,06 км на схід від описаного розташовано розораний насип менших розмірів, висотою 0,8 м і діаметром 30 м (рис. 1). Четвертий і також розораний насип знаходиться за 0,457 км від південної околиці села (висота 1,0 м, діаметр 40 м). Приблизно за 0,97 км на південний схід від останнього на вододільному плато зафіксоване скупчення з трьох курганів, що витягнуті ланцюжком у широтному напрямку й утворюють самостійну групу. Дві групи чисельністю по парі насипів локалізуються на південному заході та на південь від зазначеного могильника (рис. 1). У розміщенні цих груп простежується певна широтна спрямованість розташування й оточення їх країв відносно меншими за розмірами курганами. Таким чином, описані поблизу с. Микільське кургани можуть однаково бути як окремими віддаленими курганами, так і складати єдиний могильник. Побічно, на користь імовірної його належності до бронзового віку, свідчить широтне розташування насипів, радіально згрупованих біля найбільшого за розмірами. Така розпланувальна особливість поховальних комплексів більш типова для старожитностей доби бронзи [2].

На можливу належність курганного могильника до числа зрубних старожитностей вказує розміщення за 0,1 км на південний захід від південної околиці Микільського решток поселення. Воно видовжене на 330 м вздовж низької берегової тераси лівого берега р. Тернівка і має ширину 70 м вглиб від кромки її берегової лінії. На розораній поверхні наявна велика кількість фрагментів ліпного посуду, кісток свійських тварин, зрідка – уламків глиняної обмазки (рис. 1). Серед зразків кераміки відзначимо виразний фрагмент вінця гострореберного ліпного горщика. Поверхня посудини має брунатно-сірий колір, зі значними домішками шамоту, стінки у перетині товсті (до 1 см). Горщик мав вигляд високої біконічної посудини, з діаметром вінця 18 см, а тулуба 27 см (рис. 2: 1).

Подібний ліпний посуд має чимало аналогій з-поміж старожитностей місцевої зрубної культури. Найближчі паралелі таким гострореберним горщикам виявляються у нижньому стратиграфічному горизонті багатшарового поселення Таранцеве на лівому березі р. Мжа [1, с. 125, рис. 3: 3]. Типологічні паралелі також наявні у керамічних колекціях з найближчих ранніх зрубних пам'яток верхніх течій Сіверського Дінця та Осколу.

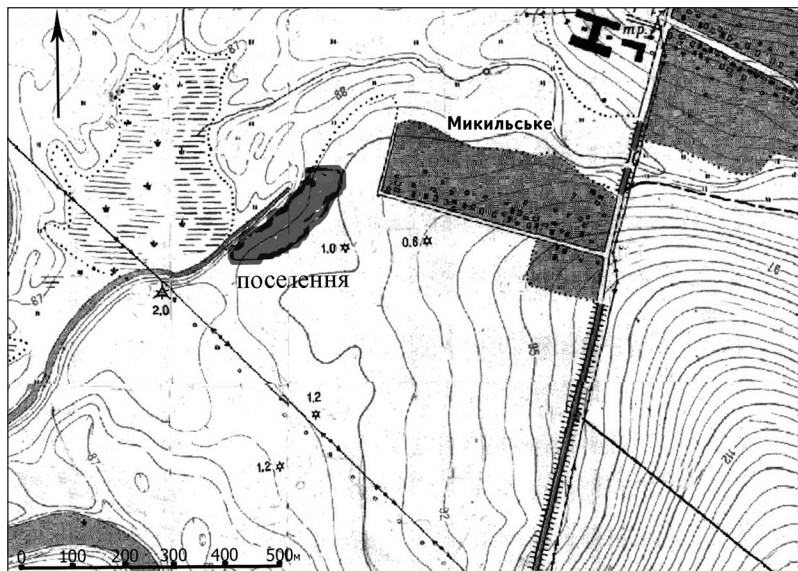

Рис. 1. Микільське, с. Карта розташування поселення і курганного могильника.

Разом із керамікою знайдені два яскравих індивідуальних артефакти, що дозволяють встановити відносний час існування побутової пам'ятки на мальовничому лівому березі р. Тернівка.

У першу чергу, звертає на себе увагу знахідка металевого ножа, що виготовлений з мідного сплаву (рис. 2: 3). Бронзовий ніж листоподібної форми має плоский вузький прямокутний черешок. Його довжина – 7,0 см, найбільша ширина леза досягає 2,9 см, довжина і ширина черешка, відповідно, – 2,5 та 1,9 см. У профілі черешок звужується по мірі наближення до краю. У перетині лезо має лінзоподібні обриси, руків'я черешка – прямокутне. Ймовірна технологічна схема виготовлення ножа – відливка у формі із наступною проковкою.

Серед аналогій на теренах лісостепового Лівобережжя маємо схожий ніж з поховання 8 кургану № 2 поблизу с. Баранівка на лівобіччі Псла, який отримав у Л. М. Лугової типологічну номенклатуру – ніж лобойківського типу [8, с. 5. рис. 1: 7]. Найближчою у територіальному відношенні аналогією є знахідка з поховання 2 кургану поблизу с. Ближня Ігуменка у басейні Сіверського Дінця [5, с. 34]. З басейну Дону, поблизу с. Шилове, походить ще один подібний ніж, дуже близький за розмірами і загальними пропорціями [6, рис. 1: 3]. Його

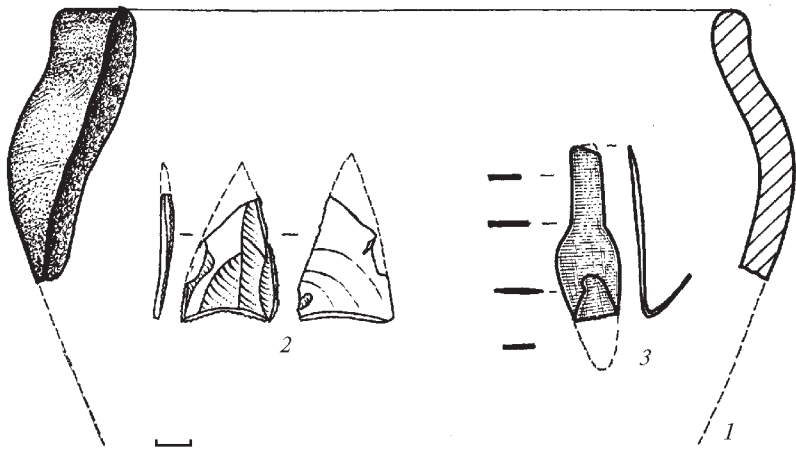

Рис. 2. Микільське, с. Випадкові знахідки з поселення зрубного часу.
Кераміка, кремій, бронза.

культурний контекст невідомий, проте типова форма змушує, за аналогіями, віднести його до категорії металевих виробів зрубної культури.

За винятком микільського і шилівського екземплярів, решта ножів віднайдені у поховальних комплексах, що дозволяє точніше визначитися з їх хронологію та етнокультурним походженням.

Абсолютно схожий ніж містився в похованні 1 курганного могильника Натальїне у Саратовському Поволжі, що датується XVI ст. до н. е. [9, табл. 3, рис. 24]. Схожу дату має і поховання 2 з Верхньої Ігуменки. Вона базується на хронологічній періодизації зрубних старожитностей лісостепового межиріччя Псла й Оскола, створеній С. І. Берестневим.

Факт наявності у похованні 2 з Близької Ігуменки гостроріберного горщика, що орнаментований у верхній половині фризом з геометричного візерунку у складі рівнобічних трикутників та ліній, котрі перетинаються, дозволяє віднести кераміку згаданого вище поховання до раннього етапу розвитку місцевої людності за зрубного часу [3, с.108–113].

Таким чином, за аналогіями, знахідку ножа з поселення Микільське попередньо можна датувати серединою XVI – XV ст. до н. е. Цю дату також підтверджує наявність фрагмента наконечника стріли з кременю з виїмкою біля основи подовжено-трикутної форми

(рис. 2: 2). Форма зняряддя дуже близька до виробу з ранньозрубного шару поселення Таранцево [1, рис. 8: 1].

Аналіз випадкових предметів з поселення Микільське дозволяє констатувати відносно ранній вік зрубних нашарувань на цій пам'ятці. Звісно, подібні висновки потребують перевірки в ході детальніших розвідок чи стаціонарних розкопок, проте, вже зараз можна стверджувати, що ранньозрубні племена на ранніх етапах своєї історії доволі далеко проникали до степової смуги Дніпро-Донського вододілу.

Джерела та література

1. **Берестнев С. И.** Поселение Таранцево и вопрос о населении Днеповского лесостепного Левобережья в начале раннего железного века / С. И. Берестнев // РА. – М., 1994. – № 3. – С. 121–131.
2. **Берестнев С. И.** К проблеме соотношения культур эпохи бронзы в Восточнoукраинской лесостепи / С. И. Берестнев // Проблемы истории и археологии Украины: тез. докл. науч. конф. – Харьков, 1997. – С. 9.
3. **Берестнев С. И.** Восточнoукраинская лесостепь в эпоху средней и поздней бронзы / С. И. Берестнев. – Харьков, 2001. – 264 с.
4. **Городцов В. А.** Результаты археологического исследования в Изюмский уезде Харьковской губернии, 1901 года / В. Е. Городцов // Труды XII АС. – М., 1905 – Т. 1. – С. 174–226.
5. **Ивашов М. В.** Охранные археологические исследования кургана у с. Ближняя Игуменка / М. В. Ивашов, Г. Л. Земцов, А. Л. Свиридов // Археологические памятники Восточной Европы: сб. науч. тр. – Воронеж, 2011. – Вып. 14.
6. **Крючков М. А.** Случайные находки металлических изделий эпохи бронзы в Донской лесостепи / М. А. Крючков // Археологические памятники Восточной Европы: сб. науч. тр. – Воронеж, 2011. – Вып. 14. – С. 173–175.
7. **Коленченко Н. Г.** Отчёт об археологических исследованиях на территории Харьковской области в 1971 г. / Н. Г. Коленченко // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1971/74. – № 1972. – 11 с.
8. **Лугова Л. М.** Ранньозрубні поховання басейну Псла / Л. М. Лугова // Пам'ятки археології Полтавщини: зб. наук. пр. / ПКМ; [відп. ред. Супруненко О. Б.] – Полтава, 1991. – С. 3–13.
9. Памятники срубной культуры Волго–Уральского междуречья // Археология России. САИ. – Саратов, 1993. – Вып. 1–10. – 281 с.

Е. В. Бабич, В. В. Дидык

**Материалы срубного времени из окрестностей с. Мыкильское
Харьковской обл.**

Резюме

Поселение вблизи современного с. Мыкильское Близнацевского района Харьковской обл., на левом берегу р. Терновки – правого притока р. Самары, выявлено в 1971 г. Н. Г. Коленченко. В 2013 г. авторами повторно осмотрено поселение и соседние курганны, которые, очевидно, образуют единый поселенческо-погребальный комплекс. Предварительно, на основе аналогий бронзового ножа и кремневого наконечника стрелы, культурный слой этого памятника датируется XVI – XV вв. до н. э.

Ключевые слова: срубная культура, раннесрубный культурный горизонт, бронзовый нож, курганы, поселение, Мыкильское, Самара.

E. V. Babich, V. V. Didyk

**Materials the Timber Grave Culture, from the village Mykilske Bliznetsovski
district of Kharkiv region**

Summary

Settlement to the south of the modern village Mykilske Bliznetsovski district, Kharkiv region on the left bank of the river Ternivka (right tributary of the river Samara) was first identified in 1972, N G. Kolenchenko. In 2013 the authors reexamined settlements and burial mounds, which obviously constitute a single settler funerary complex. Previously, based on analogies chance finds bronze knife and a flint arrowhead dates culture layer of settlement to 16th century 15. BC.

Keywords: Timber Grave Culture, Early Timber Grave Culture horizon, bronze knife, mounds, settlement, Mykilske, Samara.

К ИЗУЧЕНИЮ МАЦКОВЕЦКОГО («ЛУБЕНСКОГО») КЛАДА В ПОСУЛЬЕ

Приводятся новые данные о Мацковецком («Лубенском») кладе 2002 г., поступившем в коллекцию «ПлаТар», условиях его находки в ур. Остапово у с. Мацковцы Лубенского района Полтавской области, керамике из состава комплекса конца IX – начала VIII вв. до н. э. и некоторых утраченных предметах.

Ключевые слова: Мацковецкий клад, Мацковцы, Нижнее Посулье, клад, киммерийское время, лепные сосуды, клеветцы, наконечники копий, кружка-чаша.

Группа ярких металлических изделий эпохи бронзы, поступившая в начале 2000-х гг. в частную коллекцию «ПлаТар», была издана В. И. Клочко и вошла в науку под названием «Лубенский клад» [4]. В публикации названного автора практически отсутствует информация о конкретном месте находки и условиях обнаружения вещей (поскольку он ею в то время не располагал), лишь отмечается, что клад найден близ г. Лубны на Полтавщине в 2002 г. [4, с. 31]. Впоследствии вещи этого комплекса были изданы в ряде работ В. И. Клочко [5, с. 269, 270, 275, фото 19, 20, 27; 6; 13, с. 78–82].

Тщательно проанализировав чрезвычайно выразительный и довольно многочисленный набор вещей, выполненных из бронзы (более полутора сотни находок), В. И. Клочко правомерно распределил их, с точки зрения происхождения, на три группы: местные предметы (белозерская и чернолесская культуры), центральноевропейские (культуры урновых полей погребений) и южносибирские (карасукская культура).

Учитывая существующие хронологические разработки, в первую очередь, в области изучения позднего этапа культур урновых полей погребений (НАВ2) – 900–800 гг. до н. э. – и радиоуглеродные даты с наиболее поздних объектов Субботовского городища чернолесской культуры, на котором обнаружены бронзовые шпильки с грибовидным навершием и перевитой в верхней части головкой, аналогичные входящим в состав «Лубенского клада», – 825–801 cal. BC, В. И. Клочко определил время сокрытия комплекса предметов последней четвертью IX в. до н. э. или, по последним уточнённым данным, – рубежом IX – VIII вв. до н. э. [5, с. 282–286].

Владельцем этих вещей он видит одного из кочевников-«протоскифов», пришедших с Востока Евразии на территорию Вос-

точной Европы и участвовавших в завоевательских походах в Центральную Европу, достигавших Дуная и Западных Карпат [4, с. 36–37].

В настоящее время мы располагаем конкретными сведениями о месте и условиях обнаружения этих вещей, но, что более важно, — и некоторых иных предметах, также относящихся к данному комплексу.

Так, младший научный сотрудник Полтавской экспедиции ГП «НИЦ «Охранная археологическая служба Украины» ИА НАН Украины А. В. Сидоренко, проживающий в г. Лубны, выяснил, что предметы, составляющие так называемый «Лубенский клад», на самом деле были обнаружены в конце мая 2002 г. в 1,32 км к северо-западу от центральной части с. Мацковцы Лубенского района, в урочище Остапово (в более чем 13 км к юго-западу от окраины упомянутого города). В этой связи, найденное в Нижнем Посулье собрание древних вещей, с точки зрения географической локализации, более правомерно называть не «Лубенским», а *Мацковецким кладом* [3, с. 127–128].

Металлические предметы были обнаружены так называемыми поисковиками с помощью металлодетектора над склоном оврага, ближе к его устью, в нескольких метрах у крутого склона с остатками эскарпирования Посульского «змиевого» вала, в 2,5 км к юго-западу от укреплений летописного «города» Снепород [8, с. 56; 11, с. 202; 12, с. 40], на глубине около 1,0 м. находка располагалась в материковой яме округлой в плане формы у края плато правого коренного берега р. Сула, уже в древности изрезанного мелкими оврагами (рис. 1).

Помимо этого, при встрече с находчиками клада, ещё до передачи предметов в коллекцию «ПлаТар», А. В. Сидоренко осуществил фотографирование ряда бронзовых предметов. Похоже, что некоторые из них не попали позже в упомянутую коллекцию, о чём речь пойдёт ниже.

Но, пожалуй, наиболее интересным явилось то, что в ходе обследования места обнаружения клада были найдены многочисленные фрагменты трёх больших лепных сосудов, лежавших, как в беспорядке на дне грабительской ямы, так и торчавших из её стенок.

Эти находки были доставлены в Центр охраны и исследований памятников археологии Управления культуры Полтавской облгосадминистрации, где осуществлена их камеральная обработка, а со временем — и реставрация*.

Два сосуда удалось восстановить полностью, третий — только частично. Все они отличаются большими размерами.

---

* В настоящее время сосуды хранятся в Центре охраны и исследований памятников археологии Управления культуры Полтавской облгосадминистрации. Они отреставрированы А. В. Шерстюком и А. В. Сидоренко. Ко времени выхода в свет этого сборника уникальные образцы керамики будут переданы на постоянное хранение в Полтавский краеведческий музей имени Василия Кричевского, отмечающий в 2016 г. своё 125-летие со дня основания.

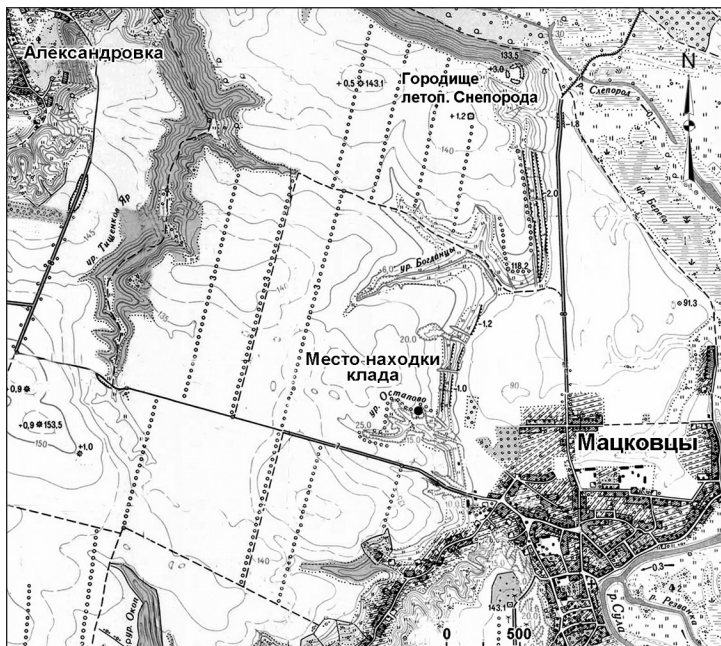

Рис. 1. Мацковцы, с. и окрестности. Карта места нахождения Мацковецкого клада.

1. Горшок *тюльпановидного профиля* с плавно отогнутым венчиком, с пальцевыми отпечатками по срезу, выпуклым, слегка приземистым туловом и довольно узким дном, без видимой закраины. Диаметр тулова горшка превышает диаметр его края (рис. 2: 1).

У шейки сосуд украшен орнаментом в виде гладкого налепного валика с незамкнутыми концами, опущенными под прямым углом вниз. Дополнительный декор – круглые неглубокие наколы, горизонтально расположенные рядами выше и ниже валика. Поверхность сосуда – легко подлощена, в основном светло-серого цвета, в отдельных местах имеет оранжевый и тёмно-серый оттенки.

Высота горшка – более 57,5 см, диаметры: по краю венчика – 40,0 × 41,8 см, диаметр тулова – 42,7 × 43,4 см, дна – 16,8 × 18,5 см (рис. 2: 1; цв. вкл. 1: 1).

2. Горшок такого же *тюльпановидного профиля*, но более стройных пропорций и меньших размеров. Тулово его не столь приземисто, как у первого экземпляра. Его диаметр лишь слегка превышает диаметр края. Венчик сосуда имеет больший изгиб (рис. 2: 2).

Декор горшка аналогичный: гладкий валик в районе шейки с незамкнутыми концами и дополнительный орнамент в виде горизонтально расположенных круглых наколов, выше и ниже валика. Поверхность сосуда – в основном светло-серого цвета, более подложена, видны следы от затирания травой и щепой.

Высота горшка – более 44,5 см, диаметры: венчика – 30,7 × 31,5 см, тулова – 32,2 см, дна – 10,7 × 11,0 см (рис. 2: 2; цв. вкл. I: 2).

3. *Горшок тюльпановидного профиля* представлен развалом нижней части, десятком орнаментированных фрагментов основы шейки и максимального расширения тулова, двумя обломками края. Размеры одного из фрагментов венчика – 5,3 × 10,7 см, другого – 4,3 × 12,8 см. Судя по изгибу шейки, горшок, как и два первых сосуда, имел тюльпановидный профиль. По-видимому, учитывая наличие на обломках рядов круглых наколов, его украшал аналогичный орнамент, в котором сочетался гладкий венчик с неглубокими ямками сверху и снизу от него. Этот валик был гладким налепным, подтреугольного сечения, опоясывал шейку сосуда, возможно, имел несомкнутые, опущенные книзу концы (рис. 2: 3). Склеенная нижняя часть сосуда сохранилась на высоту 35,0 см. Реконструированная графически высота горшка составляет 45,9 см, диаметр венчика – 30,2 см, диаметр корпуса – 32,3 см, дна – 15,2 см (рис. 2: 3). Черепок в изломе – коричневый, со включениями измельченной дресвы – гранита и кварца.

Судя по диаметру корпуса и дна, третий горшок немного превышал по размерам второй сосуд.

Итак, все лепные сосуды чрезвычайно близки между собой и отличаются лишь в деталях исполнения, а также размерами. Они находят аналогии в кругу посуды чернолесской культуры, особенно первой её ступени [например: 19, с. 57, рис. 30: 2, 4], что вполне соответствует хронологическим позициям комплекса, предложенным В. И. Клочко. А подобная керамика во фрагментах неоднократно собиралась на левобережных посульских поселениях, расположенных на возвышениях первой – второй террас левого берега Сулы и в её пойме, как напротив места находки, так и в непосредственной близости от Лубён [15, с. 170–171]. Так, в керамическом комплексе поселений в ур. Ляшивка (пункт 2) и ур. Дубовое у с. Засулье Лубенского района подобные формы преобладают [16, с. 91–93, рис. 5]. Наличие горизонтальных рядов ямочных вдавлений, налепных валиков под ними, с опущенными вниз концами, часто покрытыми скошенными рядами отщипов гусеничного штампа, неглубоких отпечатков пальцево-ногтевых зашипов или косых нарезок по краю венчика, продолговатых и сгруппированных треугольником заострённых книзу ямок на шейке и плечиках, присутствие в качестве примесей в тесте шамота и дресвы, позволяют сравнивать такую керамику не только с влияниями кера-

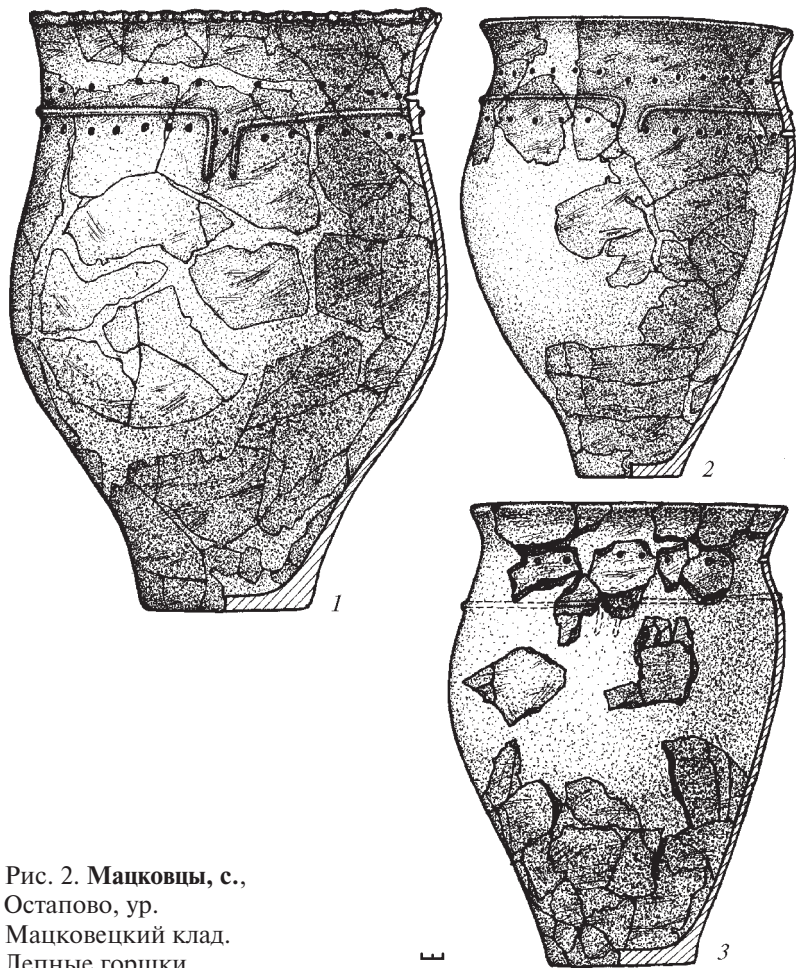

Рис. 2. Мацковцы, с.,
Остапово, ур.
Мацковецкий клад.
Лепные горшки.

мического производства Правобережья Днепра, но и видеть в ней реминисценции орнаментирования, характерные для поздней бондарихинской культуры, а также особенности, присущие лебедовской керамике [1; 2, с. 447–449], что уже отмечалось в литературе [3, с. 109]. Хронологическая позиция бытования такой керамики рассматривается, как характерная для финала бронзового – начала раннего железного веков [14, с. 202–211, 494–499].

Количество лепных сосудов, их размеры, следы бронзовых окислов на внутренней поверхности керамики позволяют считать, что

первоначально изделия, составляющие Мацковецкий клад, размещались именно в них. Это вполне реально, учитывая число металлических предметов и их размеры. Даже бронзовый клепаный котёл, высотой 34 см и ещё меньшего диаметра, легко мог поместиться в один из трёх лепных горшков. Трудно утверждать, были ли целыми керамические сосуды к моменту открытия клада. Разумеется, они могли получить деструкцию вследствие долговременного пребывания в грунте, но не исключено, что их попросту разбили находчики в начале XXI в. (что и было заметно по большинству свежих сколов на фрагментах).

К числу предметов, не попавших в коллекцию «ПлаТар» (а, соответственно, и в публикации В. И. Клочко), относится шесть следующих вещей*), изображения которых приведены на фотографиях, сделанных в день открытия клада. Несомненно, они расширяют наши представления об этом интереснейшем комплексе.

4-5. *Два бронзовых клевица карасукского типа* с длиной, слегка расширяющейся к основанию втулкой, овальной в сечении, и украшенной впереди узкой втулки продолговатым листовидным, ромбическим в сечении бойком, с хорошо выраженным ребром. На месте соединения втулки с бойком, внизу, имеется петля. Сверху на втулке – крайне стилизованная фигурка животного. Ниже – два кружочка, символизирующие птичьи глаза. Длина – до 15 см (цв. вкл. II: 1). Оба изделия полностью аналогичны клевицу, опубликованному ранее В. И. Клочко [4, с. 35, рис. 8: 2; 5, с. 270, фото 20; 13, с. 80, № 13].

6-8. *Три бронзовых наконечника копий*. В. И. Клочко, издавший клад, знал о них, отметив, что к южносибирской группе наконечников копий относится 12 экземпляров, из которых в коллекцию «ПлаТар» поступило лишь 9 [4, с. 34].

На фотографиях времени открытия клада представлены все 16 наконечников копий (цв. вкл.: II: 2-3). Три упомянутых экземпляра относятся к двум типам. Два наконечника – с остролистным пером, имеющие в его основании по отверстию и короткую втулку с манжетом (цв. вкл.: II: 2-3). Ещё один наконечник – больших размеров, с остролистным, вытянутым пером и короткой втулкой, примерно в полтора раза меньшей пера (цв. вкл.: II: 3). Он подобен трём экземплярам, изданным В. И. Клочко [4, с. 34, рис. 7: 1-3].

9. *Бронзовая профилированная кружка* со слегка отогнутым краем, выемкой под венчиком, ребристым округлым приземистым туловом на плоском поддоне с круглым углублением-вмятиной в центре. Маленькая полукруглая широкая, практически плоская, ручка

---

* По неподтверждённым должными изображениями сведениям, в состав клада входили, помимо диадемы, ещё и «некие украшения», видимо золотые, а также два бронзовых меча.

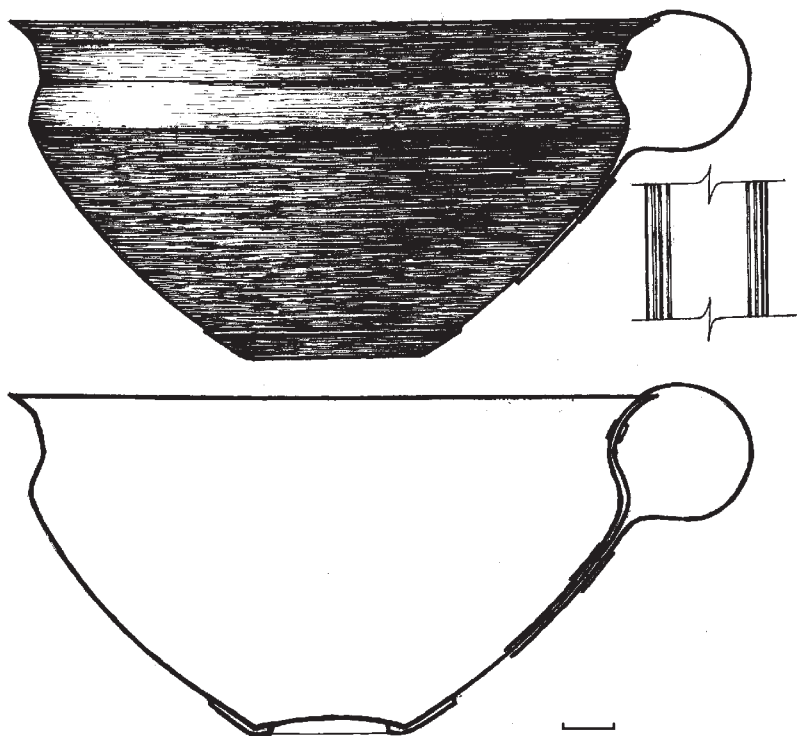

Рис. 3. Мацковцы, с., Остапово, ур. Мацковецкий клад. Кружка.
Бронза.

небрежно прикреплена к тулову сосуда четырьмя заклёпками. На ней по краю нанесены строенные неглубокие прочерченные по металлу прямые линии. Поверхность кружки гладкая (рис. 3; цв. вкл. I: 3).

В составе клада есть такая же кружка, но с обломанной ручкой [4, с. 33; 5, с. 285, фото 33; 13, с. 79, № 4]. Подобные сосуды характерны для культур «фракийского гальштата» Карпато-Полудунавья, в частности Румынии, и относятся к периоду НАВ2 [20, р. 34, pl. 321: 12].

Таким образом, число находок, входивших в восточную сибирскую и центральноевропейскую группы предметов данного комплекса, было несколько большим, чем считалось ранее.

В заключение подчеркнём, что помимо клада, обнаруженного близ с. Мацковцы, на территории Посулья и в целом — на Днепровском Левобережье в различных местах, известны отдельные находки центральноевропейского типа, практически синхронные данному комп-

лексу. Они рассматриваются либо в качестве свидетельств неких культурных контактов, существовавших между кочевниками предскифского времени Северного Причерноморья и населением Карпато-Подунавья [10, с. 39], либо, и что более вероятно, в качестве трофеев, захваченных номадами в ходе набегов на земли Центральной Европы [4, с. 36–37]. К ним в пределах Полтавщины относятся, в первую очередь, бронзовый меч с язычковой рукоятью (тип Griffzungenschwerner), найденный в своё время на Бельском городище [7, с. 248–249, рис. 1; 9, с. 59, рис.], и бронзовый котёл с дужками, оформленными в виде двоянных неравномерно расширенных крестов – стилизованных фигурок танцующих людей, обнаруженный недавно в Нижнем Поворсклье, вблизи с. Светлогорское Кобелякского района, подобный широко известным сосудам из Карпато-Подунавья [17; 18]*).

Думаем, что со временем число подобных находок будет увеличиваться.

Литература

1. **Березанская С. С.** Лебедовская культура эпохи бронзы в лесостепной Украине / С. С. Березанская // Энеолит и бронзовый век Украины: Исследования и материалы: сб. науч. тр. / АН УССР, Ин-т археол.; [ред. кол.: С. С. Березанская, В. В. Отрощенко, Д. Я. Телегин]. – К. : Наукова думка, 1976. – С. 190–221.
2. **Березанская С. С.** Памятники лебедовского типа / С. С. Березанская // Археология Украинской ССР: В 3-х т. – Т. 1: Первобытная археология / АН УССР, Ин-т археол.; [ред. кол. тома: Д. Я. Телегин (отв. ред.) и др.]. – К. : Наукова думка, 1985. – С. 445–451.
3. **Білоусько О. А.** Давня історія Полтавщини (XX тисячоліття до н. е. – V ст. н. е.): підручн. для 6-го класу / О. А. Білоусько, О. Б. Супруненко. – Полтава : Оріяна, 2004. – 160, 8 с.
4. **Клочко В. І.** З археологічних матеріалів колекції «ПлаТар». Лубенський скарб / В. І. Клочко // ПУ. – К., 2003. – № 4. – С. 30–37.
5. **Клочко В. І.** Озброєння та військова справа давнього населення України / В. І. Клочко; НДІПД. – К., 2006. – 335 с.
6. **Клочко В. І.** Происхождение скифов / В. И. Клочко; // Эпоха раннего железа: сб. науч. тр. к 60-летию С. А. Скорого / ИА НАНУ. – К.; Полтава, 2009. – С. 151-166. – (Сер. «Археология и древняя история Украины», вып. 1).

---

* Нельзя игнорировать и появившуюся некоторое время назад в Интернете информацию о находке в Лубенском или Лохвицком районах Полтавской области новогоклада бронзовых вещей, часть из которых, судя по размещённым фотографиям, вполне близки предметам Мацковецкого комплекса. Недавно стало известно о находке в выгоревшем торфянике севернее с. Мацковцы большого клепаного котла с четырьмя круглыми ручками и полый конической ножкой-подставкой.

7. **Ковпаненко Г. Т.** Бронзовый меч с Бельського городища / Г. Т. Ковпаненко // СА. – М., 1973. – № 4. – С. 248–249.
8. **Кучера М. П.** Змиевые валы Среднего Поднепровья / М. П. Кучера; АН УССР, Ин-т археол.; [отв. ред. И. И. Артеменко]. – К. : Наукова думка, 1987. – 208 с.
9. **Малеев Ю. М.** Гальштатський меч з басейну р. Ворскли / Ю. М. Малеев // 100-річчя Полтавського краєзнавчого музею: мат-ли ювіл. наук. конф. – Ч. 2: Археологія Полтавщини / ПКМ; [ред. кол.: Кулатова І. М., Супрун Т. Ю., Супруненко О. Б. (відп. ред.)]. – Полтава, 1991. – С. 59–60.
10. **Махортых С. В.** Культурные контакты населения Северного Причерноморья и Центральной Европы в киммерийскую эпоху / С. В. Махортых; НАНУ, Ин-т археол. – К., 2003. – 140 с.
11. **Моргунов Ю. Ю.** Древо-земляные укрепления Южной Руси X–XIII веков / Ю. Ю. Моргунов; РАН, Ин-т археол.; [отв. ред. Н. В. Лопатин]. – М. : Наука, 2009. – 303 с.
12. **Моргунов Ю. Ю.** Летописный город Снепород и его округа X–XIII веков / Ю. Ю. Моргунов; РАН, Ин-т археол.; [отв. ред. А. В. Чернецов]. – СПб. : Филологический факультет, 2012. – 252 с., 24 цв. вкл.
13. ПлаТар. Колекція предметів старовини родин Платонових і Тарут: каталог. – К., 2004. – 355 с.
14. **Ромашко В. А.** Заключительный этап позднего бронзового века Левобережной Украины (по материалам богуславско-белозерской культуры) / В. А. Ромашко; Дн. НУ; НАН Украины, Ин-т археол.; [науч. ред. Я. П. Гершкович]. – К. : ВД «Скіф», 2013. – 589 с.
15. **Сидоренко А. В.** Разведки в окрестностях Лубен / А. В. Сидоренко // Охорона і дослідження пам'яток археології Полтавщини: Третій обласний науково-практичний семінар. (Квітень, 1990 р.): тез. доп. / ПКМ; ПОО УТОПІК; Луб. КМ; [ред. кол.: Білоус Г. П., Кулатова І. М., Супруненко О. Б. (відп. ред.) та ін.]. – Полтава: Вид-во «Полтава», 1990. – С. 170–171.
16. **Сидоренко О. В.** Пам'ятки археології в околицях Лубенського Засулля / О. В. Сидоренко // ПАЗ – 1999: зб. наук. пр. до 1100-ліття м. Полтави за результатами археологічних досліджень / ІА НАНУ; ЦОДПА; [ред. кол.: Супруненко О. Б. (відп. ред.) та ін.]. – Полтава: Археологія, 1999. – С. 84–96.
17. **Скорый С. А.** Бронзовый котёл центральноевропейского типа с юга Полтавщины / С. А. Скорый, А. Б. Супруненко // Феномен Більського городища – 2014: До 70-річчя відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України та 80-річчя від дня народження видатного українського археолога професора Є. В. Черненка (1934–2007): зб. мат-лів наук. конф. / ІА НАНУ; ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; ІКЗ «Більськ»; [ред. кол.: С. А. Скорый (наук. ред.), О. Б. Супруненко (відп. ред.) та ін.]. – К.; Полтава: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2014. – С. 117–120.

18. **Скорий С. А.** Казан центральноевропейського типу з Нижнього Поворскля / С. А. Скорий, О. Б. Супруненко, М. П. Стахів // Старожитності Лівобережного Подніпров'я – 2014: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІА НАНУ; ЦОДПА; [редкол.: Г. Ю. Івакін, І. Ф. Ковальова, О. Б. Супруненко (відп. ред.)]. – К. : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2014. – С. 5–9, кол. вкл., фото на С. 4 обкл.
19. **Тереножкин А. И.** Предскифский период на Днепровском Правобережье / А. И. Тереножкин; АН УССР, Ин-т археол. – К.: Изд-во АН УССР, 1961. – 246 с.
20. **Petrescu-Dîmbovița V.** Depozitele de bronzuri din România. – București: editura Academiei Republicii Socialiste România, 1977. – 390 p.

С. А. Скорий, О. Б. Супруненко, А. В. Сидоренко
До вивчення Мацковецького («Лубенського») скарбу в Посуллі

Резюме

Група яскравих металевих виробів фіналу бронзового – початку раннього залізного віків, що потрапила на початку 2000-х рр. до приватної колекції «ПлаТар», видана В. І. Клочком і ввійшла у науку під назвою «Лубенський скарб». У публікаціях комплексу відсутня інформація про конкретне місце знахідки та умови її виявлення, котра наводиться авторами. Вдалося не тільки встановити місце та умови знахідки, зберегти важливі артефакти зі складу комплексу (які будуть експонуватися у Полтавському краєзнавчому музеї), а й доповнити інформацію про втрачені речі зі складу скарбу. Як нам здається, комплекс, за місцем знахідки, варто називати Мацковецьким скарбом з Нижнього Посулля.

Ключові слова: Мацковецький скарб, Мацківці, Нижнє Посулля, скарб, кіммерійський час, ліпний посуд, ключці, вістря списів, кружка-чаша.

S. A. Skoryi, A. B. Suprunenko

On the study of the Matskovetsky (Lubny) Treasure in the Basin of the River Sula

Summary

The authors give an account on data of the Matskovetsky (Lubny) treasure found in 2002, added to “PlaTar” collection. The authors provide details on the circumstances of its finding near the village Matskovtsy in Lubny District, Poltava Region: the finding occurred in the tract Ostapovo, where clay pottery was discovered among artefacts of an archaeological complex, dated back to the late ninth – early eighth century B.C.E.

Keywords: Mackovetsky treasure, Mackovtsy, the law flow of the river Sula, the Cimmerian time, pottery, poleaxe, spear-head, bowl.

ДОСЛІДЖЕННЯ ПОСЕЛЕННЯ У СІЛЬСЬКІЙ ОКРУЗІ МЕГАПОЛІСА ГЕЛОНУ

Публікація матеріалів розкопок поселення скіфської доби поблизу с. Довжик Полтавської області в окрузі Більського городища (міста Гелону).

Ключові слова: скіфська доба, Більське городище, місто Гелон, сільська округа, попелища (зольники), чернолискована кераміка.

Грандіозне Більське городище, що ототожнюється з описаним Геродотом містом Гелоном [Herod. IV, 108–109], було провідним політичним, економічним, торговим і культовим центром населення скіфської доби у лісостеповій зоні Східної Європи. У своєму розвитку це поселення досягло рівня протоміста, а виняткові розміри дають підстави вважати його справжнім мегаполісом вказаного регіону. Укріплені протоміста того часу у більшості випадків мали сільську округу з поселеннями, яка була джерелом постачання сільськогосподарської і ремісничої сировини, а її населення – резервом робочої сили для фортифікаційних робіт і оборони від нападників. Свого роду це була територіальна громада, на зразок архаїчного давньогрецького полісу, яка трималася на спільних етнічних, військово-політичних, духовних, економічних зв'язках і інтересах. Сільська округа була невід'ємною складовою функціонування міста Гелону, вона простягалася на десятки кілометрів довкола і слугувала однією з основ його процвітання та могутності. Поселення округи розміщувалися переважно по берегах річок і їх менших приток – Груні, Сухой Груні та Ворскли. На сьогодні таких поселень відомо кілька десятків.

Польові дослідження сільських поселень округи Більського городища шляхом стаціонарних розкопок розпочалися на поч. ХХ ст., коли 1906 р. російський археолог В. О. Городцов біля с. Довжик здійснив невеликі розкопки трьох попелищ (зольників), матеріали яких опубліковано [6, с. 144–146, рис. 110].

Відновилися такі роботи на поселеннях в окрузі Більського городища через 90 років, коли археологічна експедиція Полтавського педагогічного інституту на чолі з автором проводила польові дослід-

дження пам'яток скіфської доби в басейні нині пересохлої р. Сухой Груні (сточище Псла). У цій публікації подаються матеріали досліджень одного з поселень, де були здійснені стаціонарні розкопки.

Поселення Довжик-1

Місце знаходження і вигляд поселення. Біля с. Довжик Зіньківського району Полтавської обл., близько краю правого корінного берега Сухой Груні, нами було виявлено кілька поселень скіфської епохи. Одне з них, крайне зі сходу, знаходиться біля південно-східної околиці села і вже було об'єктом досліджень В. О. Городцова. У 1983–1984 рр. обстеження тут здійснював Ю. М. Бойко [1, с. 261–262; 2, с. 215–216], а в 1986–1987 рр. – загін Полтавського педагогічного інституту під керівництвом автора [3, с. 27–28; 4, с. 267–268; 5, с. 72–73]. 1995 р. нами було проведене повторне обстеження поселення Довжик-1 і прийняте рішення про проведення тут розкопок.

Поселення Довжик-1 розташоване на краю плато правого корінного берега Сухой Груні (рис. 1). Над заплавою плато здіймається на 60 м, на схід від поселення до долини річки впадає округлої форми глибока балка. Поселення видовжене вздовж краю плато (від схилів названої балки) на захід – на відстань 430 м. Його ширина досягає 290–300 м. Отже, площа з культурними відкладеннями скіфської епохи становить приблизно 12 га. На зораній поверхні помічено 19 попелищ округлої форми, діаметром від 10 до 40 м (рис. 2). Більшість з них практично вже розорані і лише кілька ще здійснюються над денним горизонтом на висоту не більше 0,30 м. За 4,5 км на схід від поселення знаходяться вали Великого укріплення Більського городища. З поселення Довжик-1 добре видно майже всю територію Західного Більського городища.

Культурні відкладення. Для досліджень нами було обране одне з попелищ, назване “А”, що знаходилося у центральній частині. Воно дуже яскраво виділялося на зораній поверхні світлим кольором ґрунту та невисоким пагорбом. Розмір попелястої плями мав діаметр 30–35 м, висота – не перевищувала 0,30 м. Розкоп закладено на периферії південно-східного сектору попелища. Максимальна довжина розкопу становила 25 м, ширина – 9 м. Довгою віссю він був направлений по лінії північ – південь. Загальна площа розкритої поверхні склала 185 м² (рис. 3). Розкопки велися способом «перекидної траншеї» завширшки 3 м горизонтами товщиною 0,20 м.

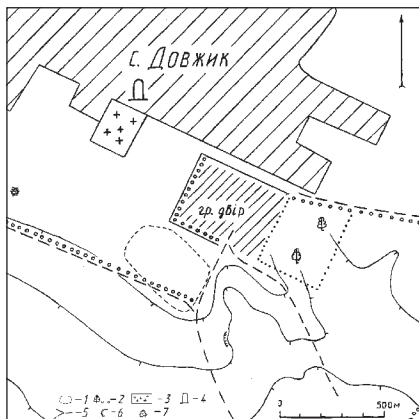
На час розкопок верхній шар поселення (до глибини 0,25–0,30 м) був пошкоджений багаторічною оранкою. Ґрунт досить густо перемішаний із попелом, дрібними шматками розпеченої глини й артефактами. Далі нижче залягали непорушені культурні відкладення

Рис. 1. Довжик-1.

Схема розташування поселення.

Умовні позначення:

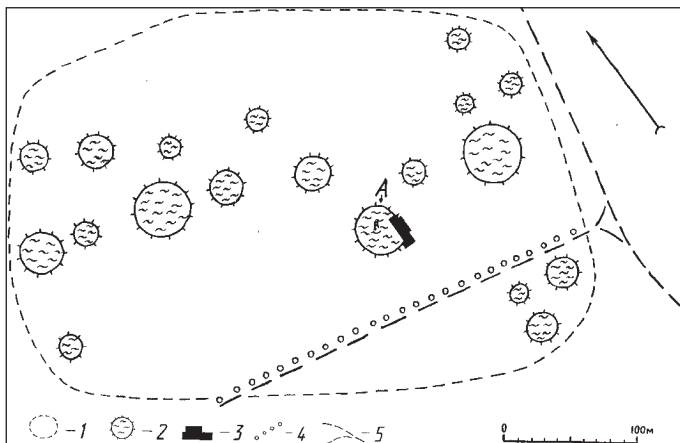
- 1 – територія поселення;
- 2 – лісонасадження і лісосмуга;
- 3 – сучасне кладовище;
- 4 – пам'ятник полеглим воїнам;
- 5 – польові дороги;
- 6 – кар'єр;
- 7 – триангуляційний знак.

скіфської доби у вигляді темного чорнозему. Товщина цих нашарувань у межах розкопу виявилася різною. На півночі вона не перевищувала 0,50–0,60 м. Із західного боку спостерігалось невелике підвищення материкової поверхні у вигляді пагорбу. Навколо цього підвищення товщина культурного шару була дещо більшою – від 0,65 до 0,80 м. Помічена тенденція: чим далі від умовного центру попелища, тим глибше залягали культурні нашарування і більше вони були насичені артефактами. Тут знаходилися і більшість виявлених археологічних комплексів.

У розкопі (глибина до 0,30 м) знахідки траплялися переважно у північній частині. Серед виявлених артефактів відзначимо скручену спіралькою мушлю з пробитим маленьким отвором для підвішування на шнурку (рис. 4: 9), округло-квадратний прашовий камінь розмірами 5,5 × 4,5 см, уламок кам'яного точила, біконічної форми пряслице для веретена діаметром 2,9 см і висотою 2 см та уламок близької форми другого кружала.

У *другому пласті* (глибина від 0,25–0,30 м до 0,40 м відносно поверхні розкопу) насиченість культурного шару артефактами виявилася значно вищою, ніж у верхньому. Спостерігалася така ж картина: насиченість вища у північній та східній частинах розкопу – до 25 знахідок на 1 м², а у південній частині насиченість культурних нашарувань була значно нижчою – бл. 9 знахідок на тій же площі. У середньому, по розкопу вона становила бл. 15 знахідок. За підрахунками, у другому пласті виявлено 2721 масових знахідок (1568 фр. ліпленого керамічного посуду, 7 фр. античних амфор, 368 шматків глиняної обмазки, 2 фр. керамічних кружалець, 726 розтросчених кісток тварин, 50 ул. каменів) і 59 артефактів, взятих до колекції.

Рис. 2. Довжик-1. План-схема території поселення.

Умовні позначення: 1 – приблизна межа поселення; 2 – попилища (зольники); 3 – розкоп 1995 р. ; 4 – лісосмуга; 5 – польові дороги.

Серед останніх 28 репрезентували уламки вінець ліплених горщиків. Аналізуючи профіль відібраних фрагментів, з'ясовано, що 4 з них мали прямий профіль, 5 – плавно загнутий всередину, 11 – зі слабо вираженою шийкою, 7 – з чітко вираженою шийкою, 7 – з вузькою для горщика шийкою. Орнамент верхніх частин горщиків представлений досить різноманітними варіантами. Зокрема:

1) зверху по вінцю – вдавнення чи шипки, нанесені кінцями пальців (1 фр.);

2) вздовж верхнього краю вінця зроблені наскрізні проколи круглою паличкою (4 фр.);

3) по зовнішньому краю вінця – пальцеві вдавнення, а вздовж краю – круглі проколи (1 фр.);

4) по зовнішньому краю вінця нанесені пальцеві вдавнення, а на шийці горщика – проколи (5 фр.);

5) вдвож верхнього краю вінця розташований наліплений валик, по якому містилися пальцеві вдавнення (1 фр.);

6) вдвож верхнього краю вінця є наліплений валик, по якому нанесені пальцеві вдавнення і круглі проколи (4 фр.);

7) на шийці горщика – наліплений валик, по якому розміщені пальцеві вдавнення і круглі проколи (2 фр.);

8) вздовж верхнього краю вінця – проколи, а на шийці – наліплений валик з пальцевими вдавненнями (8 фр.);

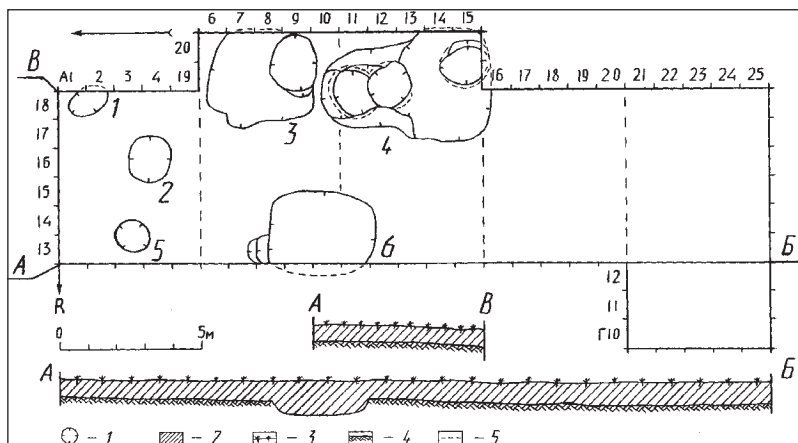

Рис. 3. Довжик-1. План розкопу 1995 р.

Умовні позначення: 1 – ями; 2 – культурний шар; 3 – сучасна поверхня; 4 – материкова поверхня (суглинок); 5 – умовний поділ розкопу на ділянки.

9) вздовж верхнього краю є пальцеві вдавнення і проколи, а на шийці – наліплений валик з пальцевими вдавненнями (1 фр.);

10) на шийці горщика знаходиться наліплений валик з пальцевими вдавненнями, а над валиком – паралельний ряд проколів (1 фр.).

Днища горщиків представлені трьома знахідками. На одному знизу помітні чіткі відбитки зернин проса, а на другому – листя клену. На двох фр. стінок тулуба горщиків є орнамент у вигляді горизонтально наліпленого валика з пальцевими вдавненнями. На одному з уламків помітна орнаментация у вигляді геометричного рисунку, нанесеного відтисками зубців гребінця.

Уламки мисок з-поміж артефактів з другого пласта представлені шістьма знахідками: 5 вінець та днище діаметром 8 см. Всі вони мають лисковану поверхню чорного чи темно-сірого кольорів. У двох вінець профіль трохи заокруглений всередину, по внутрішньому краю сформований невисокий гостроріберний пружок, верх вінця горизонтально зрізаний. Один з цих фр. має орнамент у вигляді маленької гульки на зовнішньому боці краю вінця. Третій фр. миски з ледве загнутим всередину профілем, верхній край вінця якого горизонтально зрізаний, а вздовж нього розташований горизонтальний ряд круглих проколів. Ще дві миски мали плавно закруглений всередину профіль верхньої частини вінця. В одного з цих вінець зовнішній діаметр дорівнював 35 см.

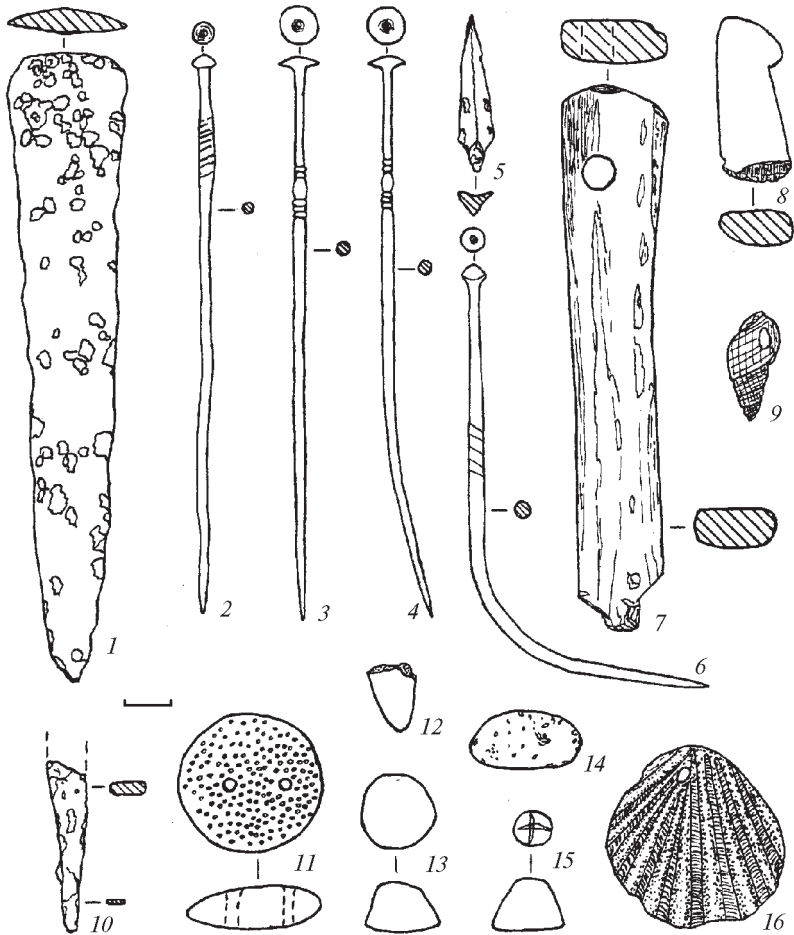

Рис. 4. Довжик-1. Знахідки з поселення.

1, 5, 10 – залізо; 2-4, 6 – бронза; 7,8 – кістка; 9, 16 – мушлі; 11-15 – кераміка.

У колекції зразків керамічного посуду є два ул. вінець чорнолисованих корчаг. Це – широкогорлі посудини з відтягнутим назовні краєм вінця. Діаметр одного з цих вінець дорівнює 24 см.

Черпаки репрезентують чотири фр. тонких стінок та одної ручки. На всіх уламках, крім стінки, є ритований геометричний візерунок, затертий білою пастою.

Вироби з кераміки представлені двома кружалами для веретена. Перше з них має форму зрізаного конусу, діаметром 3,4 см і висотою 2,2 см, друге – горщикоподібний профіль, діаметром 2,8 см і висотою 2,2 см. Маємо також кружало у вигляді гудзика діаметром 3,1 см і товщиною 1 см, з двома симетричними круглими отворами посередині (рис. 4: 11). Поверхня виробу з обох боків густо вкрита наколами, нанесеними кінцем гострої палички або голки.

Цікавою знахідкою є округло-квадратний уламок стінки ліпленого горщика, краї якого шліфовані на твердій поверхні. Розмір виробу – 4,0 × 3,7 см.

Артефакти, пов'язані, вірогідно, з релігійними віруваннями, представляє фрагмент маленької керамічної зооморфічної фігурки (рис. 4: 12). Збереглася лише ніжка тварини довжиною 1,6 см.

Третій пласт (глибина від 0,41 до 0,60 м) культурних нашарувань насичений артефактами дещо менше, ніж попередній. У північній частині розкопу вони закінчувалися на глибині 0,45–0,55 м, артефакти тут траплялися порівняно рідко. У центральній частині розкопу насиченість шару була значно вищою і становила 19–20 знахідок на 1 м². Особливо багато тут виявлено уламків ліпленого посуду. Південна частина розкопу поступалася концентрацією артефактів центральній, а особливістю тут була велика кількість кісток тварин. В одному з квадратів зафіксовано ціле їх скупчення, ніби звалище тваринних решток. Більшість кісток у ньому належала коням.

Підрахунки масових археологічних знахідок засвідчили, що третій пласт розкопу мав майже у 2,5 рази меншу насиченість артефактами, ніж другий. Всього з нього до польової документації внесено 2024 знахідки, зокрема: 1013 фр. ліпленого посуду, 8 фр. античних амфор, 2 невиразні уламки керамічних виробів, 379 шматків глиняної обмазки, 54 ул. каменю, 568 кісток тварин. На 1 м² у середньому припадало майже 15 знахідок. Індивідуальних з них (без урахування остеологічних) нараховувалося 21.

Найбільше серед них фрагментів ліпленого посуду. Вінець горщиків нараховувалося 6. 3-поміж останніх відсутні вінця з прямим профілем і глибоко виділеною шийкою. Особливістю орнаменту вінця є присутність на всіх уламках наліпленого валика у комбінації з пальцевими вдавленнями чи щипками, круглими проколами. Вінця мисок з третього пласта представлені лише одним фрагментом з темно-лискованою поверхнею. Верхня частина вінця плавко загнута до середини, а назовні сформовано загострений пружок. Чернолисковані черпаки репрезентує уламок ручки, який на зовнішній поверхні прикрашений ритованим геометричним орнаментом у вигляді ряду ромбів із заштрихованими паралельними лініями-полями. У куточках ромбів є вдавлення кінцем гострої палички. Ритування затерте білою пастою.

Керамічних виробів небагато. Два біконічної форми кружала для веретена збереглися в уламках. Перше з них має діаметр 3,2 см і висоту 2,5 см. У другого поверхня чорнолискована, по його периметру нанесені кілька рядків вдавлень зубцями гребінця. Є у колекції маленький конус висотою 1,2 см і діаметром 1,5 см. Зверху конуса помітне вдавлення у вигляді маленького хрестика, зроблене кінцем нігтя (рис. 4: 15). Знайдений ще один маленький конус висотою 1,1 см і діаметром 1,6 см. Вершина його стерта з нахилом в один бік. Можливо, цей виріб використовували для лискування поверхні маленьких ліплених посудин. Як і в другому пласті, трапилося виточене зі стінки ліпленої посудини кружало, але його форма нагадує більше шестикутник із заокругленими кутами. Розміри виробу – 3,5 × 3,0 см. Цікавий слабко випалений глиняний виріб (можливо, культовий) у вигляді зернятка розміром 2,4 × 1,3 × 1,2 см (рис. 4: 14).

Артефакти з кістки репрезентує виріб, призначення якого пов'язане, вірогідно, з плетінням кошиків або суканням в'язок (рис. 4: 7). Знаряддя виготовлене з гомілкової кістки, ймовірно, теляти. Вона притесана з двох протилежних боків, які стали майже плоскими. Довжина виробу становить 12 см, товщина з верхнього кінця – 2,2 × 1,0 см, а з нижнього – 1,8 × 0,9 см. Верхній з кінців акуратно відрізано з дугоподібним закругленням. Від нього, за 1,6 см, влаштований круглий отвір діаметром 6,5 см. Його краї добре стерлися від тривалого просування у ньому шнура. Протилежний кінець знаряддя надламаний, на ньому помітно сліди кількох рубаних ударів сокирою чи ножем.

До найвиразніших артефактів відносяться три бронзові шпильки, знайдені у південній частині розкопу, вже поза межами попелища. Вони виявлені неподалік одна одної, на відстані бл. 2 м, приблизно на однаковій глибині. Обидві шпильки високої якості, фактично тотожні, лише з тією різницею, що стрижень у однієї зігнутий майже під прямим кутом (рис. 4: 4), а у другій – прямий (рис. 4: 3). Шпильки мають грибокподібну голівку діаметром 8,5 мм. Довжина стрижня становить 12,5 см, максимальна товщина у середній частині – 3 мм, біля голівки – 2 мм, кінець тонкий та дуже гострий. За 2,1 см від голівки на стрижні знаходиться опоясок у вигляді трьох нарізаних кілець, а далі за 4 мм – другий опоясок з чотирьох кілець. Між цими опоясками стрижень потовщений. Третя шпилька має довжину 13,3 см, форма голівки біконічна, діаметром 5 мм (рис. 4: 6). Стрижень шпильки також виявився зігнутим. Його найбільша товщина (4 мм) припадає на третину довжини від голівки. За 3 см від неї на стрижні помітний орнамент у вигляді спіралі шириною 1 см, виконаний легким нарізанням.

У четвертому пласті розкопу (глибина від 0,61 до 0,80 м) культурні нашарування траплялися вже не по всій його площі, а переважно у

центральної та південній частинах. Максимальна їх глибина залягання лише в деяких місцях досягала 0,85 м. Насиченість артефактами була неоднорідною, більше знахідок виявлено у тих місцях, де знаходилися археологічні об'єкти-ями.

Загалом, у четвертому пласті зафіксовано 1590 знахідок, зокрема: 667 фр. ліпленого посуду, 230 шматків глиняної обмазки, 2 фр. керамічних конусів, 23 камені, 666 кісток тварин. Наведені дані вказують, що проти третього пласта у четвертому виявлено більше кісток тварин, хоча площа культурних нашарувань була меншою. Це пояснюється тим, що виявлені на території розкопу ями зверху були засипані у значній мірі харчовими відходами.

Колекцію індивідуальних знахідок з четвертого пласта складала 38 артефактів. Із них 19 репрезентують фрагменти вінець горщиків. Переважна більшість їх мала чітко виділену шийку. Варіанти орнаментування вінець різноманітні:

1) вздовж краю вінця зсередини посудини круглою паличкою нанесені вдавлення (1 од.);

2) вздовж краю вінця є наскрізні проколи (2 од.);

3) зверху по вінцю – пальцеві вдавлення, а зсередини посудини вздовж краю – круглі вдавлення (1 од.);

4) по зовнішньому краю вінця містяться пальцеві вдавлення, а зсередини вздовж краю – круглі вдавлення (1 од.);

5) по зовнішньому краю вінця розташований наліплений валик, по якому нанесені пальцеві щипки і круглі проколи (2 од.);

6) на шийці горщика знаходиться горизонтально наліплений валик з пальцевими вдавленнями, від нього в одному місці вниз спадає короткий і такий же валик (1 од.);

7) на шийці горщика розташований наліплений валик з пальцевими вдавленнями і круглими проколами (1 од.);

8) зверху по краю вінця зроблені вдавлення кінчиками пальців, на шийці розташований наліплений валик з пальцевими вдавленнями і круглими проколами (1 од.);

9) вздовж верхнього краю вінця – наскрізні проколи, на шийці – наліплений валик з пальцевими вдавленнями (3 од.);

10) вздовж верхнього краю розташований наліплений гладенький валик, на шийці – також наліплений валик з пальцевими вдавленнями (1 од.);

11) на шийці горщика нанесений горизонтальний ряд круглих проколів, під ними розташований наліплений валик з пальцевими вдавленнями (2 од.);

12) зверху по вінцю є вдавлення кінчиками пальців, вздовж зовнішнього його краю – наскрізні круглі проколи, на шийці розташовано наліплений валик з пальцевими вдавленнями (1 од.).

У колекції наявний великий фрагмент корпусу невеликого горщика, за яким в основних рисах можна з'ясувати його форму. Діаметр шийки цього горщика – 7 см, середньої частини тулуба – бл. 10 см, товщина стінок – 6-7 мм. Миски у колекції репрезентовані 5-ма фр. – чотири вінця та одне денце. Два вінця належать до одного типу: край трохи загнутий всередину і потовщується перед горизонтальним зрізом, внутрішній бік краю загострений, зовнішній заокруглений. На одному з цих фрагментів зовні виступає невеличка гулька. Третій уламок має круто загнутий до середини край, у четвертого – він заокруглений лише злегка. Поверхня мисок гладенька і чорнолискована. До колекції взяті по уламку стінок тонкостінного чорнолискованого черпака і кубка з ритованим орнаментом у вигляді горизонтально розташованих трикутників з прокресленими всередині 3-4 паралельними лініями, затертими білою пастою.

Керамічні вироби представлені чотирма кружалами для веретена, обточеним уламком стінки горщика. До прикрас відноситься підвіска з пальметкоподібної мушлі з пробитим отвором для підвішування (рис. 4: 16).

Залізні артефакти під час розкопок знайдені лише у четвертому пласті. Це: трилопатевий наконечник стріли довжиною 3,3 см з виділеним черешком (рис. 4: 5); уламок вістря клинка меча завдовжки 13,8 см (рис. 4: 1); кінець робочої частини стамески довжиною 3,8 см і шириною 3,5 мм (рис. 4: 10).

Бронзові вироби представлені шпилькою довжиною 12,3 см із грибокподібною голівкою діаметром 4,5 мм (рис. 4: 2). На відстані 1,2 см від голівки зубильцем нанесені тонкі насічки з чотирьох боків, що утворюють кільце. Нижче по стрижню в бік вістря наявні ще від 9 до 11 таких кілець. Діаметр стрижня – 2,5 мм, але на місці орнаменту він трохи товщий – до 3 мм.

Археологічні об'єкти і комплекси. У межах розкопу виявлено три археологічні об'єкти: одне житло, два господарчі приміщення з погрібками, а також три побутові ями.

Житло (яма 6) розміщене майже посередині розкопу, ближче до центру попелища. У плані воно мало форму прямокутника із заокругленими кутами, максимальні відстані між протилежними стінками 3,75 і 2,85 м, рівна долівка опущена у материковий ґрунт на глибину 0,55 м (рис. 5: 2). З північно-західного боку знаходився вхід шириною бл. 1 м у вигляді двох східців. Верхній шар заповнення котловану характеризувався м'якою структурою темно-сірого ґрунту, зі крапленими шматків'я глиняної обмазки і численними культурними рештками, зокрема: 75 фр. ліпленого посуду, 25 кісток тварин, 2 ул. глиняних конусів, 2 необроблені камені. Вирізняється фр. товстостінного черпака великих розмірів (діаметр вінця – бл.

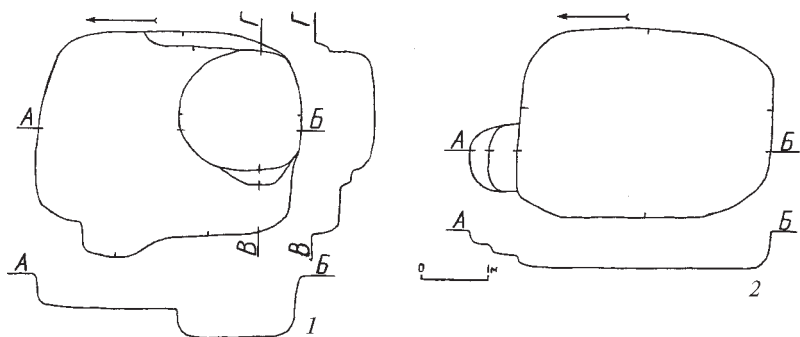

Рис. 5. Довжик-1. Плани і профілі археологічних об'єктів.
1 – господарське приміщення (яма 3); 2 – житло (яма 6).

20 см) з високою петлеподібною ручкою, що далеко виступає над верхом вінця.

Середній шар заповнення котловану відзначався наявністю дрібних вуглинок у м'якому світло-бурому ґрунті. Він також був густо насичений артефактами: 41 фр. ліпленого посуду (частина з них з чорнолискованою поверхнею, на тулубах горщиків був наліплений валик), 11 шматків глиняної обмазки, 27 кісток тварин, керамічне кружало для веретена, уламок зернотерки. У нижньому шарі заповнення житла траплялося більше вуглинок і артефактів. У віддаленому від входу південно-західному кутку знаходилися сліди відкритого вогнища, на підлозі зафіксовано тонкий прошарок (1–2 см) твердого темного мулу. Серед знахідок виявилися: 57 ул. кераміки, 2 шматки глиняної обмазки, 52 кістки тварин, ул. глиняного конуса, майже цілий конус висотою 7,5 см і шириною 8,5 см із горизонтальним отвором у корпусі, фр. кружала для веретена, круглий обточений фр. стінки горщика, 4 необроблені камені. Серед фр. посуду були вінця і стінки горщиків, прикрашені наліпленим валиком із пальцевими вдавленнями.

Господарське приміщення (яма 3) знаходилося за 3 м на північний схід від описаного житла. На тлі передматерикового суглинку яма мала форму, близьку до квадрату, із закругленими кутками, максимальні розміри її дорівнювали 3,90 × 3,10 м, глибина – 0,50 м (рис. 5: 1). Вхід шириною бл. 1 м влаштований у західній стінці – у бік житла. У віддаленому від входу кутку приміщення знаходився погрібок у вигляді округлої ями діаметром 1,85 × 1,80 м і глибиною 0,90 м. Паралельно стінці котловану до погрібка був влаштований скибкоподібний східець завширшки 0,20 м. Дно погрібка було вкрите тонким шаром сажі і попелу. Заповнення об'єму приміщення і погрібка

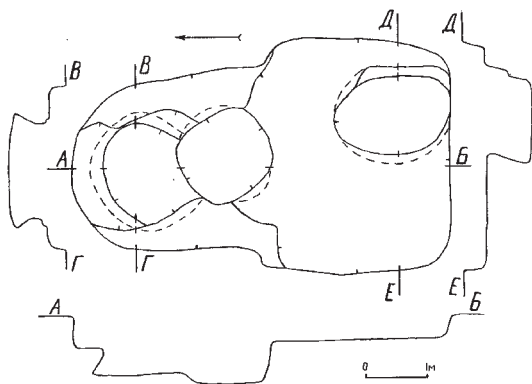
характеризувалося м'якою структурою сірого і бурого (у нижній частині) ґрунту, дуже густо насиченого шматками глиняної обмазки (іноді досить великими) і вуглинами (переважно вздовж стінок). Серед знахідок переважали кістки тварин – 280 од., особливо їх було багато у верхньому пласті (переважали рештки кози-вівці, значно менше було кісток великої рогатої худоби і собак). Фрагментів ліпленої кераміки знайдено 124. Серед них – неповний розвал прямокутного горщика, прикрашеного біля краю вінця круглими дірочками. Реконструкція з'ясувала, що висота посудини досягала 13–14 см, діаметр вінця – 14 см, а дна – 8,5 см. Частина знайдених уламків горщиків мала орнамент у вигляді наліпленого валика з пальцевими вдавненнями на шийці і стінках корпусу.

Друге *господарське приміщення* (яма 4) знаходилося від першого з південного боку. Воно мало доволі складну будову, бо всередині його виявлені два погрібки, можливо, різночасові. Споруда складалася з двох частин: основної (південної) і прибудови з північного боку. Основна частина у плані мала форму, близьку до прямокутної, розміром 3,80 × 2,80 м і глибину 0,40 м у материковому ґрунті (рис. 6). У південно-східному секторі приміщення був розташований погрібок овальної форми розмірами 1,85 × 1,25 м і завглибшки 1,10 м. Біля дна стінки погрібка розширилися, а дно було майже круглим – 1,85 × 1,65 м. Зі сходу, де, вірогідно, знаходився вхід до приміщення, погрібок мав східець завширшки 15–18 см. У прибудові до основного приміщення північний (віддалений) бік мав заокруглену стінку. Максимальні розміри цієї прибудови – 3,30 × 2,90 м, долівка нерівна, залягала на глибині від 0,20 до 0,50 м. Тут знаходився погрібок (можливо, навіть два) складної форми, максимальна глибина яких досягала 1,10 м.

Заповнення котловану приміщення складалося з м'якого сірого ґрунту, вздовж стінок траплялися численні вуглини і шматки глиняної обмазки. У приміщенні знайдено 63 кістки домашніх тварин, 133 фр. ліпленого посуду, уламок античної амфори, 3 ул. глиняних конусів, глиняне кружало для веретена дископодібної форми діаметром 2,5 см, 4 необроблені камені. Серед особливо цікавих знахідок слід відзначити фрагмент кістяного псалія, виконаний у «тваринному» стилі (рис. 4: 8). Довжина уламка з невиразно зображеною головою тварини – 3,7 см, товщина – 0,8 см. Поверхня псалія зі всіх боків ретельно оброблена до гладенького стану. Вивчення краю фрагмента показує, що його відрізано ножом ще у давнину. Можливо, майстер забракував цей зразок продукції.

Заповнення погрібків у прибудові відзначалося доволі значним вмістом у рихлому сірому ґрунті деревного вугілля. Тут виявлено і чимало артефактів: 38 кісток тварин, 51 фр. ліпленого посуду, один необроблений камінь. Деякі уламки посуду були вкриті кіптявою.

Рис. 6. Довжик-1.
План і профіль
господарського
приміщення
(яма 4).

На північ, за кілька метрів перед входом до житла, виявлено три побутові ями (1, 2 і 5), які були, вірогідно, звичайними смітниками. Вони мали округлу форму, діаметр до 1,60 м і глибину бл. 0,60 м, були заповнені різними відходами, переважно кістками тварин й уламками ліпленого посуду.

Культурні нашарування поселення Довжик-1 сформувалися на ранньому етапі історії мегаполіса Гелону протягом другої половини VIII – VI ст. до н. е.

Література

1. **Бойко Ю. Н.** Исследования в бассейне Ворсклы / Ю. Н. Бойко // АО 1984 г.: сб. ст. / АН СССР, Ин-т археол. – М. : Наука, 1986. – С. 215–216.
2. **Бойко Ю. Н.** Исследования в бассейне р. Ворскла / Ю. Н. Бойко // АО 1983 г.: сб. ст. / АН СССР, Ин-т археол. – М. : Наука, 1985. – С. 261–262.
3. **Гавриш П. А.** Новые поселения скифского времени на Полтавщине / П. А. Гавриш // Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины. Областной научно-практический семинар: тез. докл. и сообщ. / ПКМ; ПОО УООПИК; [ред. кол.: Кулатова И. Н., Оникко М. Д., Супруненко А. Б. и др.]. – Полтава, 1988. – С. 27–28.
4. **Гавриш П. А.** Разведки в бассейне р. Грунь-Ташань / П. А. Гавриш // АО 1986 г.: сб. ст. / АН СССР, Ин-т археол. – М. : Наука, 1988. – С. 267–268.
5. **Гейко А. В.** Селища скіфського часу на Полтавщині / А. В. Гейко, П. Я. Гавриш // Тези доповідей і повідомлень Другої Полтавської наукової конференції з історичного краєзнавства / ПДПІ ім. В. Г. Короленка; ПОО УТОПІК; ПКМ; [ред. кол.: Денисовець П. М. (відп. ред.) та ін.]. – Полтава : Вид-во «Полтава», 1991. – С. 72–73.
6. **Городцов В. А.** Дневник археологических исследований в Зеньковском уезде, Полтавской губернии, в 1906 г. / В. А. Городцов // Тр. XIV АС. – М., 1911. – Т. III. – С. 93–161.

П. А. Гавриш

Исследование поселения сельской округа мегаполиса Гелона

Резюме

Публикуются материалы раскопок 1995 г. поселения скифского времени у с. Довжик Полтавской области, которое находится в 4,5 км к западу от гигантского Бельского городища (города Гелона). На поверхности поселения площадью 12 га зафиксировано 19 зольников, один из которых и стал объектом раскопок. На юго-восточной периферии зольника вскрыто 185 м², где обнаружено остатки небольшого наземного жилища, двух хозяйственных построек с погребками внутри и три бытовые ямы. Среди многочисленных артефактов преобладает лепная кухонная и столовая чернолощенная керамика, различные керамические изделия. Среди индивидуальных находок следует выделить четыре бронзовые шпильки, железные наконечник стрелы, обломок клинка меча и стамески. Отмечено большое количество костей домашних животных. Культурный слой поселения толщиной 0,80–0,85 м сформировался на раннем этапе истории мегаполиса Гелона – на протяжении второй половины VIII – VI вв. до н. э.

Ключевые слова: скифская эпоха, Бельское городище, Гелон, сельская округа, зольники, чернолощенная керамика.

P. Ya. Gavrysh

A study of rural settlement from neighborhood of metropolis Gelonus

Summary

The article presents the results of excavation of 1995 on the Scythian time settlement near Dovzhik village Poltava region, which is located 4,5 km to the West of the giant Bilsk Hillfort (city Gelonus). On the surface area of 12 hectares of settlement recorded 19 cinder heaps, one of which was the subject of excavations. On the southeastern periphery of the cinder heap excavated 185 m², where were found the remains of a small ground-dwelling, two outbuildings with cellars inside and three household pits. Among the many artifacts dominated hand-made cooking ware and black-polished ceramics, various ceramic products. Among the individual findings should be made four bronze pins, iron arrowhead, a piece of the blade of the sword, and chisel. Also noted the large number of domestic animals bones. The cultural layer of settlement (thickness of 0.80-0.85 m) formed on early history of the metropolis Gelonus - during the second half of the VIII - VI centuries BC.

Keywords: Scythian epoch, Bilsk Hillfort, Gelonus, rural districts, cinder heaps, black-polished pottery.

ОХОРОННІ РОБОТИ НА ПОСЕЛЕННІ РАНЬОСКІФСЬКОГО ЧАСУ В ур. ПЕРЕМІРКИ У БІЛЬСЬКУ

Наводяться результати науково-рятівних досліджень ділянки поселення ранньоскіфського часу в ур. Перемірки (складова частина Більського археологічного комплексу), де в ході робіт під час ремонту газопроводу довивчено 5 господарських ям.

Ключові слова: ранньоскіфський час, поселення, курганний могильник, господарські ями, Більське городище, Західне укріплення, Суха Грунь, Перемірки.

З жовтня 2015 р. в ур. Перемірки, розміщеному поблизу краю плато правого корінного берега р. Суха Грунь, у безпосередній близькості від Західного укріплення Більського городища, Диканським лінійним відділенням – філією Управління магістральних газопроводів «Київтрансгаз» ПАТ «Укртрансгаз» проводилися планові ремонтно-ізоляційні роботи на ділянці газопроводу «Єлець – Курськ – Диканька». Комплекс ремонтних завдань передбачав виконання певних земляних робіт. Дозвіл на їх проведення надано керівництвом області й місцевими органами охорони культурної спадщини. Археологічний нагляд за роботами здійснювався науковими працівниками Історико-культурного заповідника «Більськ». На стадії організації та проведення досліджень практичну і консультаційну допомогу отримано від науковців Центру охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської облдержадміністрації та Полтавської експедиції ДП НДЦ «ОАСУ» Інституту археології НАН України.

Урочище Перемірки займає невеликий майданчик і надсхилила плато правого корінного берега р. Суха Грунь. Ділянка обмежена зі сходу фортифікаційними спорудами Західного Більського городища, з півночі – пологим схилом в бік Більського струмка (р. Тарапуньки). Південна і західна межі урочища позначаються крутим спуском до Сухої Груні.

Як не дивно, ця територія тривалий час не привертала уваги археологів. Принаймні, Б. А. Шрамко не відзначав на цій ділянці жодних об'єктів археології [8, с. 195–197], так само, до речі, як і учасники Українсько-Німецької експедиції ІА НАН України та Німецького науково-дослідного товариства, що працювала у Більську

наприкінці минулого та на початку ХХІ ст. Однак, ще 1994 р. науковим співробітником ЦОДПА С. П. Степановичем вздовж схилу високого берега Сухої Груні були виявлені сліди поселення скіфського часу, локалізовані дослідником на північ та південь від місця влаштування траншеї, що стала об'єктом наглядових робіт 2015 р. [4, с. 91].

Перші археологічні дослідження в ур. Перемерірки проведені восени 1999 р. Більським загonom Охоронної археологічної експедиції ЦОДПА під керівництвом О. Б. Супруненка. Вони були викликані господарською діяльністю представників нафтогазовидобувної сфери. Об'єктом розкопок виявився курган № 1 Більського курганного могильника скіфського часу в ур. Перемерірки. Напередодні їх проведення план цього некрополю був укладений О. Б. Супруненком та А. І. Охріменком. Некрополь займає вершину підвищення плато правого корінного берега і верхню частину схилу вздовж р. Суха Грунь, з абсолютними позначками висоти у 147,9 м та 146,5 м. До складу могильника першопочатково віднесено 5 розораних насипів курганів, розміщених компактно у напрямку північний захід – південний схід вздовж схилу високого берега.

Досліджений 1999 р. курган № 1 на місці майданчика свердловини на південний захід від сучасного в'їзду до Західного укріплення за розмірами був найбільшим у групі (висота – 0,6 м, діаметр – 30 × 36 м). У ході його розкопок виявлені чи не найдавніші на більських некрополях знахідки: чорнолисковані ліпні корчага і черпак з різьбленим геометричним орнаментом, інкрустованим білою пастою, ліпна чорнолискована ваза на конічній пустотілій ніжці, фрагменти кубка, вироби із заліза та бронзи, скляне і бурштинове намистино. Цей рідкісний поховальний об'єкт був віднесений до ранньоскіфського часу і датований кінцем VIII – початком VII ст. до н. е. [2, с. 10–25].

Пізніше, у 2004 і 2005 рр., біля підніжжя пагорбу в ур. Перемерірки та в окрузі науковцями ЦОДПА проводилися наглядові роботи з розміщення майданчиків ще двох свердловин [5, с. 17–18]. Проте, на той час на місцях їх влаштування не було виявлено ніяких археологічних об'єктів. Цікаво, що ділянки досліджень знаходилися практично поряд із траншеєю, очищеною в 2015 р. для проведення ремонтно-ізоляційних робіт.

У 2007 р., в ході нагляду за прокладанням нафтогазового шлейфу, працівниками заповідника «Більськ» було виявлене і частково досліджене ще одне підкурганне поховання, розташоване дещо північніше від раніше зафіксованих об'єктів могильника в ур. Перемерірки [2, с. 174–175]. Під час розвідок 2014 р. О. Б. Супруненком, С. А. Скорим та співробітниками заповідника черговий раз обстежувалася територія, де розміщений некрополь. Наслідком цього стало виявлення нових насипів курганів у межах урочища, а також укладання нового плану некрополю [6, с. 74, 79].

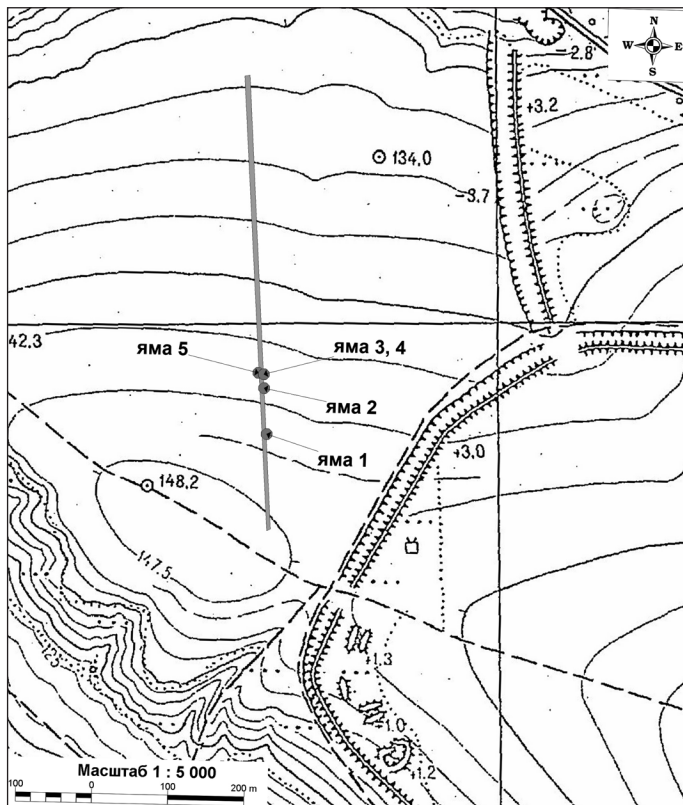

Рис. 1. Більськ, с., Перемірки, ур. Траса розташування траншеї та виявлені ями. Карта О. В. Короті, 2015 р.

Прокладання (очищення старої) траншеї, здійснюване 2015 р., розпочалося навпроти західного в'їзду до Західного Більського городища, за 120 м від його валів. Прокопана ділянка пролягала по лінії північний захід – південний схід в бік колишнього Більського озера (рис. 1). Ширина цієї траншеї становила 7 м, що на 1,5–2,0 м більше за трасу попередньої, прокладеної у 1980-х рр., її запланована довжина – 600 м.

Під час нагляду у стінках цієї траншеї виявлені рештки здебільшого старих перетинів п'яти господарських ям. Усі вони, крім ями 5, фіксувалися у східній стінці траншеї.

Яма 1. Розташована за 125 м на північний захід від початку траншеї та за 200 м на захід від валів Західного укріплення Більського

городища (рис. 1: я. 1). У перетині мала біконічну форму, округлі обриси. Належить до типу 7 класифікації господарських ям, розробленої видатним дослідником Більського археологічного комплексу професором Б. А. Шрамком [7, с. 75, 77, 81]. Під час зачистки стінок траншеї виявлені кілька невиразних уламків ліпної кераміки, кістки тварин, фрагменти глиняної обмазки та деревного вугілля. Розміри господарського об'єкта: глибина – 1,60 м від рівня сучасної денної поверхні, діаметри: горловини – 1,4 м, збережених верхньої частини і підбою – 1,6 м.

У чорноземному заповненні ями виявлена велика кількість уламків ліпного посуду (119 од. та частина ліпної котушки), кісток тварин (52 од.), фрагменти глиняної обмазки зі слідами прутів (12 од.), шматки деревного вугілля. Кераміка представлена фрагментами чорнолискованого черпака з петлеподібною ручкою з хвостоподібним виступом-відростком та прокресленим геометричним орнаментом, уламками горщиків з пальцевими защипами, проколами і наліпним валіком по шийці та на тулубі посудин, розвалами нижніх частин ліпних горщиків без утору (рис. 2). Виявлені матеріали дозволяють датувати цей об'єкт VII ст. до н. е.

Яма 2. Знаходилася за 190 м на північний захід від початку траншеї та за 235 м на захід від валів Західного укріплення (рис. 1: я. 2). У перетині також мала біконічну форму, округлі обриси – тип 7, за Б. А. Шрамком [7, с. 75, 77, 81]. Установлені розміри ями: глибина – 1,60 м, збережений діаметр горловини – 2,05 × 0,5 м, розміри: у верхній частині – 2,10 × 1,10 м, розміри збереженої частини підбою – 2,2 × 0,6 м. У заповненні з щільного чорнозему виявлена невелика кількість знахідок: 8 фрагментів кісток тварин та єдиний уламок ліпного горщика скіфського часу, вірогідно, VII ст. до н. е.

Яма 3. Розташована за 205 м на північний захід від початку траншеї та за 260 м на захід від валів Західного укріплення (рис. 1: я. 3). У перетині мала усічено-конічну форму, вершиною донизу, овальні обриси. Належала до типу 3, за Б. А. Шрамком [7, ст. 75, 77–79]. Розміри ями: глибина – 1,45 – 1,55 м (з пониженням до центру), розміри верхньої частини – 2,3 × 1,2 м, нижньої – 2,0 × 1,1 м. У заповненні знахідок не виявлено, крім шматочків обпаленої глини.

Яма 4. Виявлена за 205 м на північний захід від початку траншеї та за 265 м на захід від валів Західного укріплення, за 0,2 м на схід від ями 3 (рис. 1: я. 4). У перетині мала усічено-конічну форму, вершиною до низу, овальні обриси – тип 3, за Б. А. Шрамком [7, с. 75, 77–79]. Розміри цього об'єкта господарського призначення: глибина – 1,2 м, діаметр верхньої збереженої частини – 2,4 × 2,1 м, розміри основи – 2,2 × 1,9 м. У чорноземному заповненні був наявний лише фрагмент ліпного посуду та шматочки обпаленої глини.

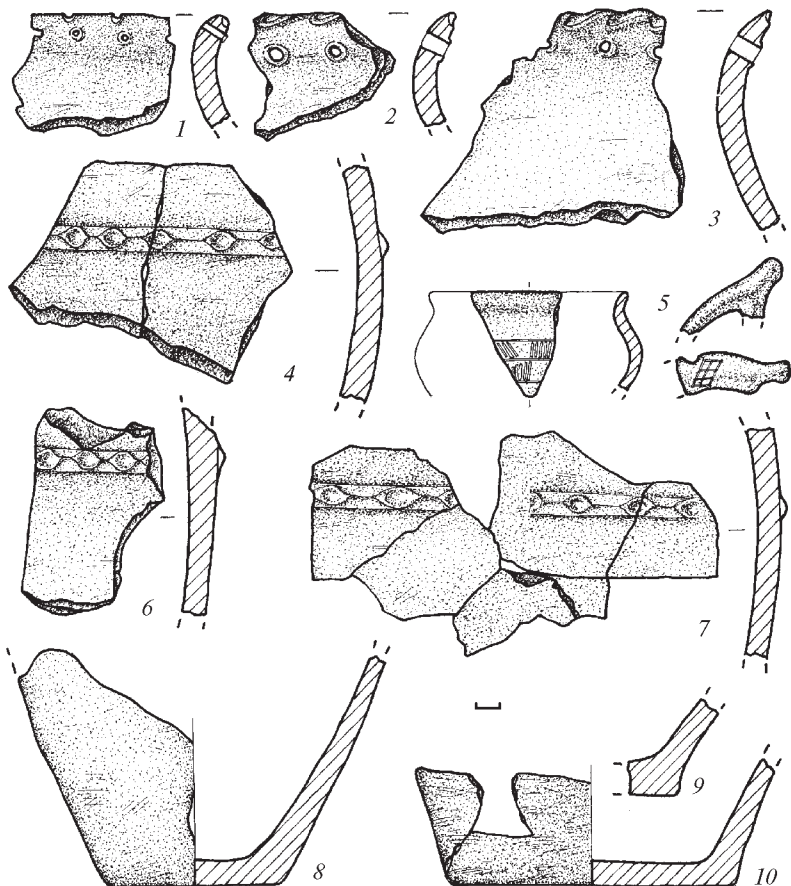

Рис. 2. Більськ, с., Перемірки, ур. Яма 1. Уламки ліпного посуду.

Яма 5. Розміщена за 210 м на північний схід від початку траншеї та за 275 м на захід від валів Західного укріплення (рис. 1: я. 5). У перетині яма усічено-конічної форми, вершиною донизу, з овальними обрисами – тип 3, за Б. А. Шрамком [7, с. 75, 77–79]. Розміри: глибина – 1,20 м, розміри збереженої верхньої частини – 3,0 × 1,2 м, нижньої – 2,4 × 0,9 м. У чорноземному заповненні знахідок не виявлено.

Варто зазначити, що поблизу досліджених ям знайдено два фрагменти ранньоскіфського чорнолискованого столового посуду.

Аналізуючи підсумки досліджень минулих років та результати археологічного нагляду 2015 р., можна зробити висновок, що в межах ур. Перемірки за періоду скіфської архаїки вздовж схилу існувало невелике неукріплене поселення, принаймні, у складі однієї чи кількох садиб. Датувати шойно виявлену пам'ятку можна останньою третиною VIII – початком VII ст. до н. е., про що свідчать матеріали, виявлені в ямі 1. Дещо вище від неї, біля вершини схилу, був розміщений архаїчний курганний некрополь, що межував з поселенням на місці Західного укріплення Більського городища.

У цілому ж, дослідження 2015 р. ще раз переконливо показали дієвість таких наглядових заходів при виконанні земляних робіт навіть, здавалося б, на зовсім перекопаних будівельниками впродовж останніх років ділянках, та дозволили зробити певний внесок у дослідження Більського археологічного комплексу.

Водночас, результати обстежень цілком обґрунтовано викликають деякі запитання, що заслуговують на обговорення і дискусію. Одним із таких є з'ясування причини того, чому територія цього поселення не була включена до єдиної оборонної системи Більського протоміста-держави за фіналу ранньоскіфського часу. Тим більше, що побудова фортифікаційних споруд дещо західніше, саме в районі ур. Перемірки, лише б підвищила рівень обороноздатності укріплення. Сучасні дослідники вже звертали увагу на цей факт [1, с. 31–35; 3, с. 90–91].

Для попереднього висновку пропонується найпростіше пояснення. На час побудови укріплень у VI ст. до н. е. поселення вже тривалий час не існувало, а наявність курганного, а, можливо, й ґрунтового могильника у Перемірках змусила будівельників укріплень дещо відступити від схилу з вигідним масивом мису.

Джерела та література

1. **Вальчак С. Б.** О некоторых находках бронзового века на Западном Бельском городище // Феномен Більського городища – 2014: зб. мат-лів наук. конф. / ІА НАНУ; ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; ІКЗ «Більськ». – К.; Полтава : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2014 – С. 31–35.
2. **Кулатова І. М.** Кургани скіфського часу західної округи Більського городища / І. М. Кулатова, О. Б. Супруненко; ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; [відп. ред. С. А. Скорий]. – К., 2010. – 200 с., 6 кол. вкл.
3. **Коротя О. В.** Дослідження округи Більського городища в 2013 р. / О. В. Коротя, О. В. Кравченко, М. І. Овчаренко, Є. М. Осадчий, В. В. Приймак, О. В. Сидоренко, О. М. Шапорда, Р. О. Шевченко, В. В. Шерстюк, А. І. Штанько // АДБГ – 2013: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ». – К.; Котельва : Дивосвіт, 2014. – С. 83–93.
4. **Степанович С. П.** Археологічні розвідки на території Великого Більського городища та його округи / Степанович С. П. // ПАЗ: зб. наук. пр.

- / ЦОДПА; [за ред. Супруненко О. Б.]. – Полтава : Полтав. літератор, 1994. – Число 3. – С. 87-92.
5. **Супруненко О. Б.** Звіт про дослідження на земельній ділянці під проходження нафтопроводу-шлейфу від свердловини № 402 до УКГ «Більськ» в ур. Перешепине, на території курганного некрополю скифського часу, інші наглядові роботи в адміністративних межах Більської сільської ради Котелевського району ...Полтавської області в 2005–2006 рр. / Супруненко О. Б., Кулатова І. М., Шерстюк В. В., Тимошук А. І.; ЦОДПА // НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 453. – 133 с.
  6. **Супруненко О. Б.** Розвідки на території та в окрузі Більського городища / О. Б. Супруненко, С. А. Скорий, І. М. Гавриленко, І. І. Корост // АДБГ – 2014: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ». – К.; Котельва : Майдан, 2015. – С. 68–95.
  7. **Шрамко Б. А.** Бельское городище скифской эпохи (город Гелон) / Б. А. Шрамко; АН УССР, Ин-т археол.; [отв. ред. Е. В. Черненко]. – К. : Наукова думка, 1987 – 182 с.
  8. **Шрамко Б. А.** Перелік пам'яток археології території та найближчих околиць Більського городища / Б. А. Шрамко, укладач // ПАЗ: зб. наук. пр. / ЦОДПА; [за ред. Супруненко О. Б.]. – Полтава : Полтав. літератор, 1994. – Число 2. – С. 195–197.

И. И. Корост, О. Н. Шапорда
**Охранные работы на поселении раннескифского времени
в ур. Перемирки в Бельске**

Резюме

Представлены результаты научно-спасательных исследований на поселении раннескифского времени в ур. Перемирки (Бельский археологический комплекс). Представлены итоги изучения пяти хозяйственных ям осенью 2015 г., анализируются некоторые находки.

Ключевые слова: раннескифское время, поселение, курганный могильник, хозяйственные ямы, Бельское городище, Западное укрепление, Сухая Грунь, Перемирки.

I. I. Korost, O. M. Shaporda
**Protection archaeological works on Peremirky settlement of Earle Scythian time
in Bilsk**

Summary

The article presents the results of research on the settlement of the Early Scythian time in Peremirky tract (part of the Bilsk archaeological complex). The results of studying of five household pits are submitted, also analyzed findings from pits.

Key words: Bilsk Hillfort, Western Fortification, Suha Grun' river, Peremirky tract, burial mound, the settlement of Early Scythian time, the household pits.

ҐРУНТОВИЙ МОГИЛЬНИК ПОЛТАВСЬКОГО ПОСЕЛЕННЯ РАНЬОСКІФСЬКОГО ЧАСУ

Про відкриття в ході науково-рятівних досліджень у Полтаві по вул. Комсомольській, 22, ділянки ґрунтового некрополю ранньоскіфського часу.

Ключові слова: ранньоскіфський час, Полтава, ґрунтовий могильник, дзеркало, намисто, пряслиця, шпильки.

Восени 2015 р. під час науково-рятівних наглядових досліджень у межах головного історичного ареалу міста Полтави, по вул. Комсомольській, 22, в ході вибирання решток житлових будівель початку ХІХ ст., виявлена частково збережена ділянка з похованнями ґрунтового некрополю ранньоскіфського часу. Вона знаходилася вздовж підвищення мису Ворсклинського плато в основі Старополтавської гори (вододільне пасмо струмків Лтава та Рогізна, з абсолютною висотою в Балтійській системі вимірювань 157,56 м), за 0,28 км на північний захід від меж залягання культурних нашарувань поселення скіфського часу. Як відомо, останнє локалізується, за наслідками наглядових й охоронних робіт, на ділянці вздовж схилу плато гори зі східного боку – від вул. Панянка аж до південно-східного краю Іваної гори з Білою альтанкою [2, с. 5]. Селище виявлене археологічними дослідженнями І. І. Ляпушкіна 1940 та 1945 рр. на Соборному майдані міста [12, с. 55–55; 19, с. 17–40; 20, с. 126; 21, с. 58–60]. З часом зона поширення його культурних нашарувань, внаслідок робіт О. В. Григор'єва та І. М. Кулатової 1990 р. збільшилася, досягаючи вул. Спаської [27, с. 53–54]. Пізніше поодинокі знахідки фрагментів ліпного посуду скіфської епохи були виявлені між вул. Спаською і Панянським бульваром, у південно-східній частині території Сонячного парку, окреслюючи таким чином площу, зайняту широкою периферією першопоселення раннього залізного віку у Полтаві [28, с. 9; 31, с. 132; 32, с. 49]. Зауважимо, що відомий дослідник старожитностей скіфської епохи Лівобережжя Дніпра професор Б. А. Шрамко припускав існування на вище окресленій території й невеликого та найпівденнішого у Поворсклі укріплення – городища-сховища [40, с. 21, рис. 1], що мало супроводжувати доволі значне за площею селище у межах міста. Так це чи не так, з часом покажуть наступні науко-

во-рятівні роботи, проте площа культурних нашарувань Полтавського поселення, що тяжіє до Іванової гори (на сьогодні – це понад 18 га) цілком може відповідати існуванню в окрузі певних укріплених убіжищ. До речі, на всіх сусідніх мисах правого корінного берега Ворскли і невеликих струмків округи (Інститутська, Монастирська гори, Миколаївська гірка) також виявлені рештки заселеності скіфського часу у вигляді якщо не культурних нашарувань, то порівняно численних знахідок керамічних та інших матеріалів [7, с. 101, рис. 108: 1; 8, с. 13, рис. 4; 9, с. 109]. Вагомі підтвердження існування на поселенні зольників і культових споруд ранньоскіфського часу отримані під час науково-рятівних розкопок на Івановій горі у 2012 – 2014 рр. [31, с. 117, 132; 32, с. 74–82, 104–107, 135; 33, с. 183, рис. 1].

Таким чином, на території головного історичного ареалу Полтави за ранньоскіфського часу, вже з останньої третини VIII – кінця VII ст. до н. е., існувало порівняно велике поселення лісостепового населення ворсклинського локального варіанту скіфоїдної культури [32, с. 149–151].

На краях плато корінного берега і навколишніх мисах існували невеликі курганні могильники з 3–12 насипів, часом з порівняно великими курганами в їх складі, заввишки 1,6–2,4 м [14, с. 39–40; 27, с. 55–56; 30, с. 136–137; 32, с. 150]. Хоча таких насипів поховальних споруд з ґрунту, навіть за старими картографічними матеріалами, існувало порівняно небагато. Курганні некрополі могли належати еліті кочівницького за походженням населення, що влилося до складу груп першопоселенців узбережжя Ворскли. Могильники під курганами для рядового населення численних селищ так досі і не виявлені, оскільки останніх, напевне, просто не існувало. Домінуючим поховальним обрядом для мешканців поселень полтавської округи, вірогідно, залишалося влаштування ґрунтових некрополів. Так склалося, що до останнього часу місця їх поховань не були відомі археологам чи, принаймні, ними не досліджувалися з ряду причин, а, перш за все, через безінвентарність чи обмеженість речового супроводу подібних захоронень. Отже, суцільні за своїм характером наглядові роботи в зонах історичних ареалів міста під час будівництва і невеликих ландшафтних перетворень мають істотно сприяти у вирішенні цього питання. І першою «ластівкою» його розв'язання стали саме дослідження по вул. Комсомольській (рис. 1).

Рештки ґрунтового некрополю виявлені у вузькій смузі біля краю вершини плато, між колишніми будинками за №№ 24 і 22 початку XIX ст., в основі їх заглиблених частин, з рівнів 1,30–1,55 м від сучасної денної поверхні. Смуга влаштування поховань простягалася з південного сходу на північний захід через середину котловану, на довжину понад 25 м і займала в ширину близько 12 м (рис. 1). Північ-

На глибині 0,95 м від сучасної денної поверхні відзначений рівень залягання стародавнього похованого ґрунту, перекритий нашаруваннями полтавських передмість XVIII – XIX ст. (рис. 2). З рівня похованого ґрунту, практично посередині цього профілю, було впушено єдине досліджене поховання 1, перерізане зверху, майже до дна, траншеєю газопроводу 1970-х рр. Отже, досліджена частина захоронень належала саме ґрунтовому некрополю, влаштованому на майже рівній ділянці краю плато над незначним схилом з рівня стародавнього горизонту поверхні вододільного пасма. Посередньо на ґрунтовий характер поховань вказували також надзвичайно щільне («замите») перемішане заповнення ями поховального комплексу 1 (без слідів викидів), її невеликі розміри, практично однакова глибина виявлення решток похованих у всіх захороненнях, насамкінець, відстані між ними у 3–5 та 12 м.

Як вже зазначалося, перше з досліджених поховань було виявлене під південно-східним бортом будівельного котловану вздовж вул. Комсомольської, у проміжку між фундаментами старих будинків за №№ 22 і 22а (рис. 1-2: п. 1).

Поховання 1 влаштоване у прямокутній зі скругленими кутами ямі, доведеної до рівня залягання материка – лесоподібного суглинку. Остання впушена з рівня похованого чорнозему надсхилля плато (0,95 м від рівня сучасної денної поверхні) на глибину 1,60 м від «0» або 0,65 м від стародавнього горизонту (рис. 4). Була зорієнтована з північного заходу на південний схід. Верхню її частину (до кісток поховання) перетинала (з північного сходу на південний захід) траншея лінії газопостачання до колишнього житлового будинку. Яма досліджена на дві третини, південно-східну її частину знищили перекопи від прокладання комунікацій вздовж вул. Комсомольської (рис. 3; кол. вкл. III: 1).

Розміри ями: ширина – 0,80 м, збережена довжина – 1,40 м, реконструйована довжина – близько 2,00 м, приблизна площа – 1,60 м². У збережених

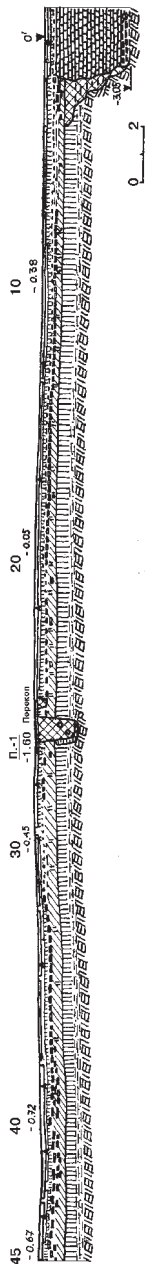

Рис. 2. Комсомольська вул., 22. Профіль південно-східної стінки будівельного котловану. 2015 р.

ділянках заповнення в ямі містився щільний затічний чорнозем, у передденні – мішаний суглинково-чорноземний, вийнятий при відкопуванні, ґрунт з кількома вуглинами (рис. 3).

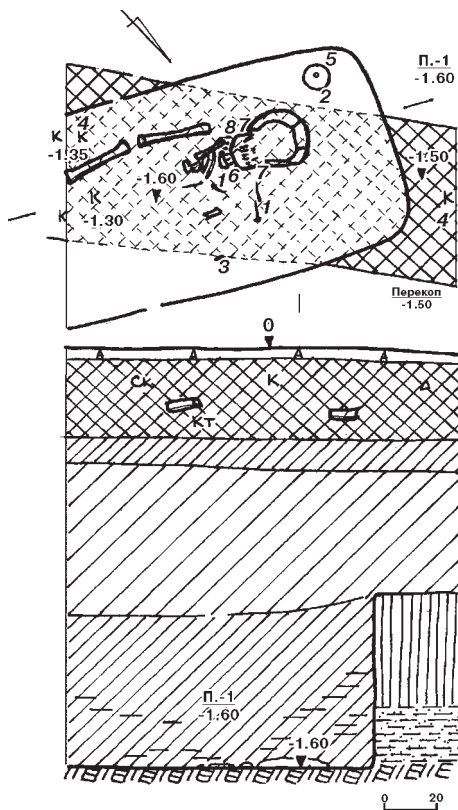
Посередині, за довгою віссю ями, була викладена небіжчиця, верхня частина скелету якої (майже до тазових кісток) збереглася погано, все ж засвідчуючи випростану позицію трупопокладення горілиць, головою на північний захід (рис. 3; кол. вкл. III: 1-2). За кістками правої верхньої кінцівки, руки викладалися вздовж тулуба. Одонтологічні визначення встановили молодий вік особи жіночої статі (у межах 16–18 років).

Захоронення, здійснене у вузькій і «затісній», як для скіфського часу, ямі, нетиповій для підкурганних могил, супроводжував доволі багатий і виразний інвентар, у цілому характерний для заможних жіночих поховань (рис. 3; кол. вкл. III: 1-2).

У північно-західному куті ями, вірогідно у шкіряному чохла, знаходилося бронзове дзеркало з центральною ручкою-петелькою, зверненою донизу (рис. 3: 2). Під ним посередині – втиснуте до суглинку дна керамічне ліпне пряслице (рис. 3: 5). Справа, перед кістками розвалу черепа, та в області грудей, – уламки двох бронзових цвяхоподібних шпильок (рис. 3: 1). Вони були пошкоджені, як і частина кісток, відкопуванням траншеї у 1970-ті рр. Під нижньою шелепою знаходилося скупчення окремих вцілілих та роздавлених будівельниками ХХ ст. скляних намистин (рис. 3: 6), з обох боків біля черепа – розвали срібних сережок-завушниць, одна з яких виявилася зовсім знищеною корозією (рис. 3: 7). Серед фрагментів намиста знайдена частина невеликої срібної патівки – деталі привіски (рис. 3: 8). У заповненні траншеї, що перерізала захоронення, трапилося 12 уламків стінок ліпного лискованого черпака (рис. 3: *кк*), а також фрагмент стрижня масивного залізного виробу типу псалія чи частини вудил (рис. 3: 3).

Знахідки, виявлені у похованні, належали речовому комплексу ранньоскіфського часу.

1. *Дзеркало* бронзове – типова деталь жіночого туалету заможного прошарку місцевого суспільства скіфської епохи. Належить односкладовому люстерку класу I, за Т. М. Кузнецовою, відділу I – дзеркала з центральною ручкою-петелькою типу I, виду I – з диском із масивним бортиком, варіанту 1 – з петелькою-сегментом [13, с. 33]. На поверхні тільки-но виявленого виробу були помітні відбитки шкіри від чохла і сліди ремінця на петельці. Зовнішній діаметр диску дзеркала складає 10,0 см, висота бортика – 0,55 см, його товщина – 0,40 см, товщина диску – 0,20 см; довжина петлі – 2,00 см, її ширина – 0,30–0,40 см, висота петельки над зворотнім боком – 0,55 см (рис. 5; кол. вкл. III: 3).

Рис. 3. Комсомольська вул., 22. Поховання 1.
План і перетин.

Цифрами і літерами позначені: 1 – уламки шпильок; 2 – дзеркало; 3 – фрагмент стрижня; 4 – уламки черпака; 5 – пряслице; 6 – намисто; 7 – розвали сережок-завушниць; 8 – частина привіски; к – фрагменти кераміки; кт – кістки тварин; ск – уламки скла.

Подібні дзеркала, характерні здебільшого саме для лісостепової зони, походять у Європейській частині Євразії з поховальних пам'яток, що датовані переважно серединою VI ст. до н. е. [10, с. 70; 11, с. 154]. На більш давній час проникнення до Лісостепу цих дзеркал, разом із кочовиками, а саме – кінець VII ст. до н. е., вказує С. А. Скорий [24; 25, с. 35]. Одне з подібних люстерок виявлене на Лівобережжі Дніпра (хут. Герасимівка, курган № 2), три – на Дніпровському Правобережжі (с. Гатне, курган; с. Медвин, курган 1906 р.; Канів, околиці), ще одне – в Молдові [13, с. 33]. Близькі дзеркала цього типу зустрічаються у широкій смузі степів і передстепів Євразійського континенту – у Волго-Кам'ї, Приураллі та на Південному Уралі, Ставропіллі і Північному Кавказі, Казахстані, на Алтаї, в Хакасії і Туві. Найближчими аналогіями є дзеркала з могильника біля с. Єрчики Жидовецької Сквірської пов. Київської губ. [42, с. 36] та хут. Настель-

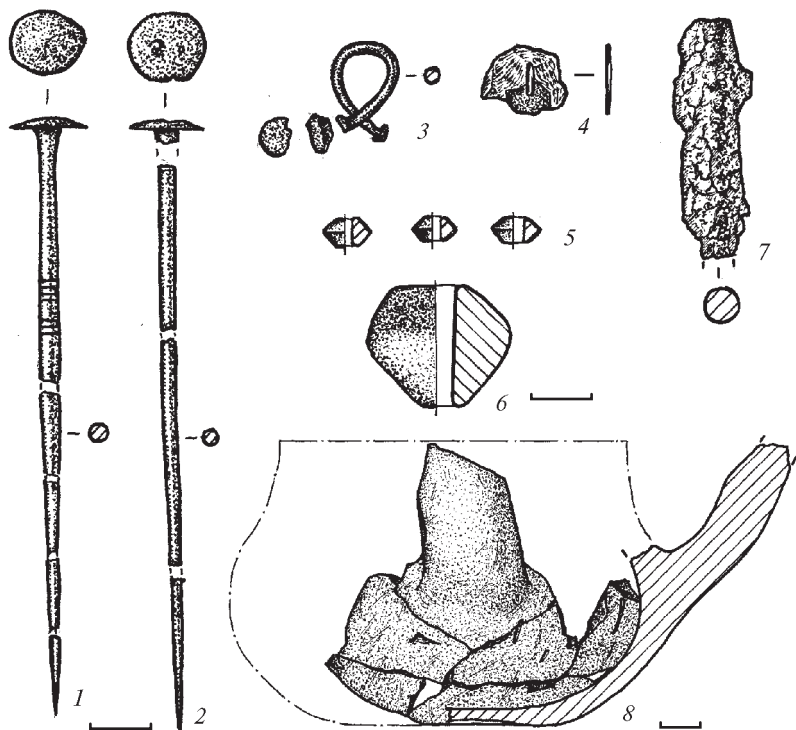

Рис. 4. Комсомольська вул., 22. Поховання 1. Знахідки.
 1, 2 – бронза; 3, 4 – срібло; 5 – скло; 6, 8 – кераміка; 7 – залізо.

ного (група курганів III, курган № 1) у Богодухівському пов. Харківської губ. [3, с. 371–374; 18, с. 44]. Доволі схоже і дзеркало з кургану № 400 у Журівці [13, с. 33]. Ще два подібних виявленні у захороненнях могильників Прикам'я [13, с. 35, №№ 518–519].

Такі дзеркала традиційно вважають скіфськими і відносять до сибірського або східного їх типів, що набули поширення в Євразії за епохи скіфської архаїки [10, с. 152; 26, с. 155]. На думку Н. Л. Членової, ці вироби є наслідуванням середньоазійських, доповнених петелькою на зворотному боці диску, призначеною для їх носіння на поясі на ремінці [34, с. 90; 35, с. 58–62]. І саме вони потрапили у VII ст. до н. е. до Північного Причорномор'я та Мінусинської котловини як вироби майстрів із середовища носіїв культур «карасукського кола» й андронівського населення Казахстану та Алтаю [13, с. 42].

Як аналогію варто назвати й ще одне дзеркало, знайдене випадково в околицях Полтави восени того ж 2015 р. (рис. 6). Воно виявлене на південний схід чи південь від с. Щербані (в бік сс. Гора або Розсошенці), і може походити з округи відомих зруйнованих чи частково пограбованих курганних могильників [16, с. 22–23; 29, с. 378]. Дзеркало однотипне з першим, проте має трикутну за обрисами ручку-петельку 2-го варіанту [13, с. 39]. Прямими аналогіями цьому виробу є дзеркала з поховання 1 кургану № 2 біля с. Листопадового у лісостеповому Правобережному Подніпров'ї і кургану Переп'ятиха на Київщині [13, с. 51, табл. 11: № 300; 25, с. 35].

Чудової збереженості витвір бронзоліварника вкритий якісною патиною. Зовнішній діаметр диску становить 9,2 см, висота бортика – 0,4 см, його товщина – 0,4 см, товщина диску – 0,15 см; довжина петлі – 1,9 см, її ширина – 0,30–0,40 см, висота петельки над зворотнім боком дзеркала – 0,85 см (рис. 6). Особливістю люстерка є сліди тривалого використання у поворсклянському середовищі, зокрема, видалення частини обلامаного бортика місцевим майстром фігурним надрізом, прорізання видовженого овального отвору скраю диску (1,5 × 9,0 мм) та напаявання двох додаткових утримувачів з обох боків від петлі для закріплення наразі вже втраченої бічної, вірогідно, залізної ручки. Шкода, що цей артефакт поки що залишається у приватній колекції, яка, сподіваємося, може стати основою майбутнього приватного музею.

2–3. *Шпильки* бронзові цвяхоподібні (рис. 4: 1–2). Перша – зі злегка округлою зверху голівкою типу 5, варіанту 4, за В. Г. Петренко, або близька до типу 6, за Д. С. Гречком [6, с. 87, рис. 77: 6; 22, с. 9]. Стрижень прикраси профільований потовщенням на середині довжини і прикрашений трьома зверху й двома знизу рельєфними валиками, розподіленими неширокою неорнаментованою смугою потовщення. Збереглася у п'яти фрагментах.

Довжина шпильки – 9,9 см, діаметри: голівки – 1,3 см, стрижня – 0,2–0,3 см (рис. 4: 1).

Парна їй шпилька подібна за формою та розмірами. Вона неорнаментована, гладкострижнева, без потовщення. Тільки на випуклій голівці помітні два не надто акуратно спіяні маленькі округлі ливарні виступи. Збереглася у чотирьох уламках.

Довжина – 10,1 см, діаметри: голівки – 1,2 см, стрижня – 0,2–0,4 см (рис. 4: 2).

Такі шпильки є типовою приналежністю архаїчних комплексів Дніпровського лісостепового Правобережжя і Посулля, дещо менше представлені у Поворсклі, здебільшого – на Більському городищі [12, с. 154; 24, с. 37; 40, с. 41, 44, рис. 11: 3; 12: 1]. Оскільки у степових

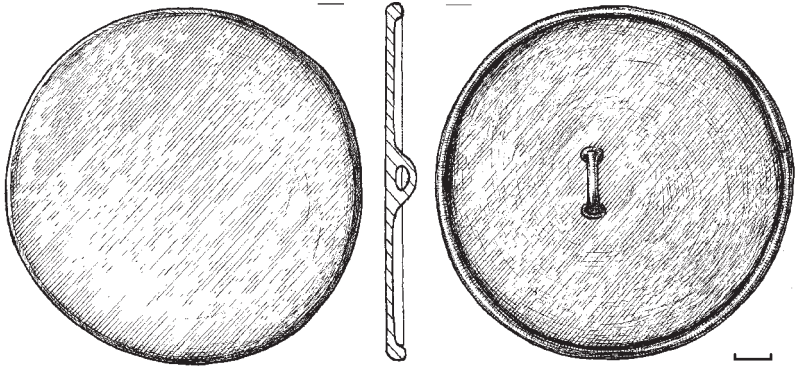

Рис. 5. Комсомольська вул., 22. Поховання 1. Дзеркало.
Бронза. ПКМ.

пам'ятках ці шпильки відсутні [11, с. 149], правомірно вважати їх типово лісостеповими прикрасами [24, с. 37].

4. Уламки щитка та майже цілої дужки *сережки-завушниці* з цвяхоподібними голівками, виготовленої зі срібла, типу 1, за В. Г. Петренко [22, с. 27], або цвяхоподібної *сережки*, за Г. Т. Ковпаненко [12, с. 157] (рис. 4: 3). Належать до кола типових прикрас ранньоскіфського часу, розповсюджених у другій половині VII – першій половині VI ст. до н. е. як у Правобережному Лісостепу, так і в межиріччі Ворскли та Сіверського Дінця [6, с. 85; 12, с. 134, рис. 53].

Розміри дротяної дужки – 1,1 × 1,8 см; діаметр більш збереженої частини щитка – 0,7 см; діаметр кінцевого завершення другого кінця – 0,3 см; діаметр дроту – 0,16 см (рис. 4: 3).

5. Деталлю платівчастої *привіски до намиста* є половинка тонкого срібного виробу овальної в плані форми, з вертикально розташованим посередині вузьким видовженим отвором (рис. 4: 4). Зовнішня поверхня має залишки дрібнокарбованого візерунку, в центрі помітний слід від золотистої прямокутної плями, вірогідно, позолоти. Висота уламка – 1,1 см, його ширина – 1,4 см, товщина – 0,07 см; розміри отвору – 0,05 × 0,45 см.

6. Усічено-біконічні, порівняно крупні *намистини* з прозорого світло-жовтого скла доволі сталих форм, з дрібними бульбашками повітря у масі, з нешироким каналом отвору та незначними відбитками стрижнів основи. Три вцілілих і 16 дрібних уламків розкришених намистин.

Висота – 0,35–0,40 см, діаметри: корпусу – 0,60–0,70 см, каналу отвору – 0,22–0,32 см (рис. 4: 5; кол. вкл. III: 4).

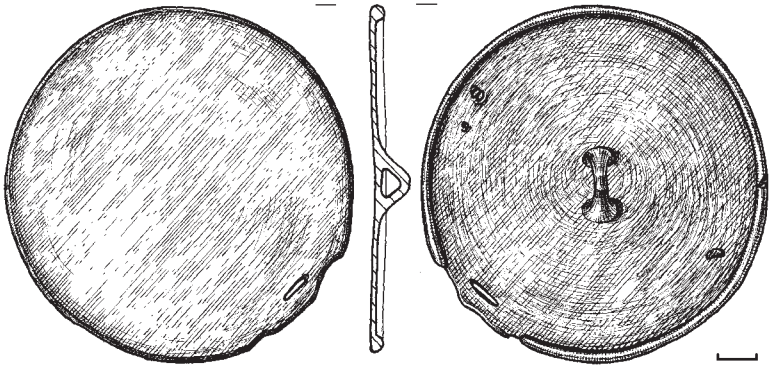

Рис. 6. Околиці Полтави, Шербані – Гора, сс. Дзеркало.
Випадкова знахідка. Бронза.

Опис такого типу намиста з відповідного кольору скла у зведенні К. М. Алексеевої [1, с. 69] відсутній. Проте, більшість дослідників лісостепових поховальних старожитностей скіфського часу вважають зразки подібних прикрас архаїчними.

7. Уламки нижньої частини сіро-чорнолискованого неорнаментованого черпака плавного профілю, з глибокою чашечкою, сплюсненим дном та ледь наміченою круглою ямкою посередині, з основою петлеподібної ручки, варіанту «в», за Г. Т. Ковпаненко [12, с. 118–119, рис. 52: 21]. За наявною частиною ручки, остання дещо підвищувалася над краєм вінця і, вірогідно, мала невеликий відросток. Всього 12 фрагментів, що склеїлися, розмірами від $2,1 \times 2,4$ до $2,8 \times 4,6$ см, дозволяють встановити деякі параметри столової посудини – діаметри: вінця – близько 8,6 см, тулуба – 10,6 см, орієнтовну висоту чашечки – 7,0 см. Ширина ручки – 2,4 см, її товщина – 1,3 см (рис. 4: 8).

8. *Пряслице* ліпне усічено-біконічне (з двома зрізаними основами) – тип V, варіант 1, за В. Є. Радзівькою та Б. А. Шрамком, або 2.2.2.1, за А. Л. Щербанем [23, рис. 1; 39, с. 91, табл. 17; 41, с. 171–175]. Поверхня добре заглажена, коричнево-червоного кольору. Отвір пробитий зверху (рис. 4: 6). Висота – 2,0 см; діаметри: корпусу – 2,4 см, зрізаних основ – 0,7 і 1,2 см, отвору – 0,45–0,62 см.

9. *Фрагмент* корозованого прямого *стрижня* круглого у перетині *залізного виробу* – псалія чи ланки вудил (рис. 4: 7). Довжина – 3,9 см, діаметр стрижня – 0,6 см.

Отже, досліджене ґрунтове поховання має всі підстави для датування ранньоскіфським часом – від другої половини VII до початку VI ст. до н. е.

Поховання 2 виявлене під час вибирання екскаватором заповнення котловану будинку № 22, за 16,2 м на північний захід від захоронення 1 (рис. 1: *п. 2*), на межі залягання дна заглибленої частини новітньої будівлі і материкового суглинку, шкода, що без присутності археологів. За свідченням екскаваторника, який кілька сезонів працював під час наглядових робіт, захоронення містилося за обрисами у неширокій прямокутній ямі, заповненій чорноземним вмістом. Остання, вірогідно, була впушена з рівня похованого чорнозему на глибину 1,60 м від «0» або 0,65 м від стародавнього горизонту. Залишки переддення могили вказували на орієнтування у напрямку північний захід – південний схід. Її розміри приблизно становили – 0,85–0,90 × 2,00 м.

Похована була викладена за довгою віссю ями. Рештки частково зачепленого будівництвом ХІХ ст. скелету засвідчували випростану позицію цього трупопокладення, головою на північний захід. Збереглася частина черепа, кістки лівої нижньої кінцівки, уламки тазу і хребці, які виявилися вибраними робітниками (вони вважали захоронення новітнім – ХІХ ст.) і були передані археологам. Антропологічні визначення надали інформацію про зрілий вік похованої особи жіночої статі (25–30 років).

Із заповнення ями походив уламок кістки вівці або кози свійської. Інші дрібні знахідки, якщо такі були в похованні, виявилися втраченими і вивезеними разом із ґрунтом.

Поховання належить до числа захоронень некрополю ранньоскіфського часу.

Поховання 3, вірніше, його залишки, трапилися під час вибирання заповнення того ж котловану будинку № 22, за 20,3 м на північний захід від захоронення 1 (рис. 1: *п. 3*) та 2,4 м на захід – північний захід від решток поховання 2, у нижній зритій частині заповнення новітньої будівлі, у материковому суглинку. Залягали на глибині 1,70 м від «0», вірогідно, засвідчуючи впуск захоронення з рівня похованого чорнозему на глибину близько 0,75 м. Залишків ями не простежено. В основі котловану містилися окремі переміщені і потрошені кістки, в тому числі стегнова дорослого чоловіка у віці 35–40 років.

Вірогідніше за все, знахідки походили з сусіднього, зруйнованого будівництвом ХІХ ст., поховання ґрунтового могильника. За 2 м на північ від цього місцезнаходження, знайдений уламок стінки ліпного горщика скіфського часу з шерехатою поверхнею.

Поховання 4. Рештки ще одного захоронення виявлені під час нагляду за вибиранням заповнення смітєвої ями початку ХХ ст., розташованої між будинками №№ 22 і 22а, з їх північного боку, за 19,5 м на північний захід – північ від поховання 1 (рис. 1: *п. 4*).

Яма знищила перекопом практично все поховання, а на її північно-західному краю, на глибині 1,50 м від «0» в материковому суглин-

ку віднайдена нижня щелепа літньої жінки у віці 50–55 років. З основи заповнення пізньої ями також походили уламки довгих трубчастих кісток ніг цієї людини. Поряд зі щелепою, шляхом металодетекторного сканування, виявлена єдина знахідка.

Це – *скроневе кільце* або проста сережка типу 27, варіанту 1, за В. Г. Петренко [22, с. 59]. Воно виготовлене з круглого бронзового дроту із незначно загнутими один за один кінцями (рис. 8: 1). Іколи дослідники називають такі прикраси дротяними пестнями [6, с. 86]. Діаметр кільця круглого дроту – $1,9 \times 2,1$ см, його перетин – $0,20$ – $0,25$ см. Зауважимо, що подібні знахідки добре відомі за ранньоскіфськими старожитностями Поворскля другої половини VII – першої половини VI ст. до н. е. [напр.: 12, с. 134, рис. 53].

Таким чином, кістки та знахідка мали відношення до зруйновано-го ямою початку XX ст. поховання ґрунтового могильника ранньоскіфського часу.

Поряд із похованнями 2 і 3, за 3 м на північний захід та за 23 м в тому ж напрямку від захоронення 1, досліджені рештки жертвовної *ями 1* (рис. 1: я. 1). Ця заглибина овальної в плані форми із розмірами на рівні виявлення $0,95 \times 1,12$ м та завглибшки 1,65 м від «0», була введена з рівня похованого чорнозему на глибину 0,70 м зі стародавнього горизонту. У передденні яма була незначно видовжена з північного сходу на південний захід, дно скруглювалося донизу, з горизонтальною площиною в основі $0,75 \times 0,87$ м (загальна площа – $0,9$ м²). Посередині вона перебувала заглибиною ямки під стовп будівлі кінця XVIII ст. (рис. 7). Із заповнення, що вивчалось з глибини 1,4 м від «0», походило свинцеве пряслице (рис. 7: 1). В основі чорноземного вмісту з кірочками затьоків, під стінкою з північно-західного боку, виявлені уламки вінця і стінки великої ліпної лискованої миски-вази (рис. 7: 2; кол. вкл. III: 5-6).

Нечислені знахідки засвідчували також ранньоскіфську належність ями. Це стосувалося передусім *уламків* широко відкритої *миски-вази* з потовщено-округлим вертикальним вінцем, вірогідно, на пустотілій конічній формі ніжці, із зовнішнім діаметром верхньої частини близько 34 см (рис. 8: 3). По краю вінця збереглася пара нанесених навскісно неглибоких заглибин-нарізів, що імітували валикоподібні виступи. Посудина мала якісне лискування сіро-коричневого кольору, в тісті – домішки піску і зрідка шамоту. Розміри обох уламків, що склеїлися, – $10,5 \times 14,7 \times 3,5$ см.

Подібні засоби декорування лисованого столового посуду, часто з відтінків валикоподібних потовщень чи наліпів, а також заглибин, прикрашають краї вінця мисок та ваз зольника в ур. Десяте поле біля с. Мачухи, дослідженого М. Я. Рудинським, поселення Пожарна Балка II [12, с. 55, 56, рис. 21: 8; 22: 10–11] і численні уламки архаїчного посуду

Західного укріплення Більського городища [40, с. 112, рис. 52: Г: 4–6]. Вони вважаються ознаками керамічного комплексу другої половини VII – першої половини VI с. до н. е. [12, с. 113, рис. 52].

Дуже патиноване свинцеве *пряслице* у формі ступиці колеса, доволі схоже на середньовічні та пізньосередньовічні зразки виробів того ж призначення, також може бути охарактеризоване в контексті вивчення знахідок скіфської епохи (звісно, з певними припущеннями, з огляду на наявність стовпової ямки XVIII ст.). Подібні пласкі пряслиця є нетиповими для старожитностей раннього залізного віку, проте наявне декорування заглибленими канелюрами-рисками однієї з основ добре відоме на свинцевих важках до веретен для прядіння у степових скіфів [4, с. 122; 5, с. 210–211].

Діаметр виробу – 2,2 см, його висота – 0,8 см; діаметри: основ – 0,9–1,0 см, отвору – 0,5–0,6 см (рис. 8: 2).

Таким чином, охарактеризовані всі виявлені та зафіксовані у процесі наглядних досліджень поховальні і культові комплекси. Вони належать ділянці ґрунтового могильника ранньоскіфського часу, котрий можна датувати кінцем VII – початком чи першою половиною VI ст. до н. е. і розглядати як частину некрополю Полтавського ранньоскіфського поселення, розташованого у східній частині і вздовж вісьового підвищення Старополтавської гори. Місцезнаходження могильника на сьогодні вбачається у вигляді видовженого нерівномірного пасма, що простягалося вздовж стародавньої дороги по вершині вододілу-мису на 180–250 м, мало ширину близько 30 м і завершувалося зі сходу – північного сходу надсхиллям підвищення плато. Воно займало ділянку приблизно від середини Сонячного парку (фонтану) до вул. Комсомольської (район сучасного будинку № 22), а, можливо, дещо далі – ближче до вул. Гоголя. Таке припущення щодо площі могильника базується ще на одній знахідці ґрунтового захоронення, зорієнтованого ближче до західного напрямку, з уламками ліпного горщика скіфського часу, виявленого на межі похованого ґрунту і материкового суглинку під час провалу підземного ходу посеред згаданого парку восени 1978 р. Тоді його дослідити через обвали не вдалося. Зафіксованою залишилася лише глибина залягання решток скелету – близько 1,3 м від сучасної поверхні, а до рук потрапила частина вінця невеликої ліпної посудини з пальцевими защипами зверху, рядочком проколів, оперіzana масивним пальцево-розчленованим валиком. Як на той час здавалося, до заповнення пізньосередньовічного поховання випадково потрапили уламки ліпної посудини скіфської епохи.

Отже, в разі новобудов у зазначеній частині головного історичного ареалу міста дослідникам варто звертати увагу на наявність у цьому районі вцілілих чи напівзруйнованих порівняно неглибоких поховань, без решток дощатих трун, більша частина з яких вочевидь буде

Рис. 7. Комсомольська вул., 22.
Яма 1. План і перетин.
1 – пряслице; 2 – уламки миски.

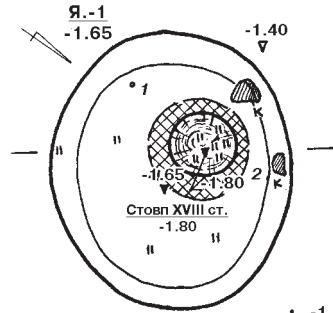
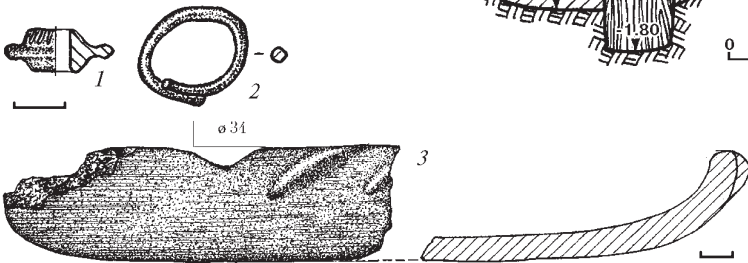
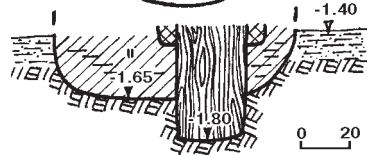

Рис. 8. Комсомольська вул., 22.
Яма 1 (1, 3), поховання 4 (2).
Знахідки.
1 – свинець; 2 – бронза; 3 – кераміка.

належати ґрунтовому некрополю скіфського часу. Зауважимо, що цвинтар Стрітенської церкви розташований дещо західніше від вказаної смуги, ближче до сучасної вул. Жовтневої та на її перехресті з вул. Комсомольською, що підтверджено наглядовими спостереженнями 1985–1986 рр. [28, с. 11].

Насамкінець, можливостей для порівнянь дослідженого у Полтаві ґрунтового некрополю з іншими скіфського часу, відомими у Дніпровському Лівобережжі, і переважно на території Полтавщини (до вивчення яких мав безпосередню причетність автор), поки що небагато. Всі захоронення останніх здійснені у невеликих (незначно більше зросту небіжчиків) і нешироких (0,85–0,90 м) ґрунтових ямах, глибиною від 0,85 до 1,50 м. Ями, якщо такі простежені (ур. Перещепине та ур. Поле 2-ї бригади у Більську, Дучинці), мають скруглені кути, досягають або незначно заглиблені до материкового шару, сектори орієнтування небіжчиків знаходяться у західному, південно-західному та північно-східному напрямках. Могильники розташовані на периферії чи безпосередньо біля поселень, в одному випадку – у міжкурганному просторі сусіднього курганного могильника, переважно на підвищеннях плато чи його схилах. Номенклатура супро-

відного інвентарю не відзначається розмаїттям, обмежуючись окремими прикрасами, поодинокими предметами озброєння, невеликими ліпними посудинами чи уламками стінок амфор [15, с. 35–37; 17, с. 142–144; 36, с. 318–320; 37, с. 241–242; 38]. У такому разі виявлене в Полтаві поховання 1 вирізняється з-поміж усіх відомих найвиразнішим інвентарем, вказуючи на ймовірність існування у складі ґрунтових могильників порівняно багатих захоронень. Отже, залишається лише очікувати чергових знахідок, що повинні збагатити уявлення про поховальний обряд лісостепового населення численних селищ і городищ, принаймні, в басейнах Ворскли, Псла і Сули. Тому інформацію про ще один ґрунтовий некрополь у Нижньому Посуллі також вміщено до цього випуску збірника наукових праць.

Література

1. **Алексеева Е. М.** Античные бусы Северного Причерноморья / Е. М. Алексеева; АН СССР, Ин-т археол.; [отв. ред. В. С. Долгоруков]. – М. : Наука, 1978. – 104, 1 с., табл. 20 – 34. – (САИ, вып. Г 1 – 12).
2. Археологические памятники территории г. Полтавы и окрестностей: Каталог / Сост. А. Б. Супруненко; ПКМ; ПОО УООПИК. – Полтава : РИО Облстатиздата, 1988. – 24 с.
3. **Багалея Д. И.** Раскопки курганов в Валковском и Богодуховском уездах Харьковской губернии летом 1903 года / Д. И. Багалея // Труды XIII Археол. съезда; МАО. – М., 1907. – С. 369–378.
4. **Гаврилюк Н. А.** Прядение у степных скифов / Н. А. Гаврилюк // Скифы Северного Причерноморья: сб. науч. тр.; АН УССР, Ин-т археол.; [ред. кол.: Б. Н. Мозолевский, В. Ю. Мурзин (отв. ред.), Е. В. Черненко]. – К. : Наукова думка, 1987. – С. 116–130.
5. **Гаврилюк Н. А.** История экономики Степной Скифии VI – III вв. до н. э. / Н. А. Гаврилюк; ИА НАНУ; [отв. ред. Б. А. Шрамко]. – К., 1999. – 420 с.
6. **Гречко Д. С.** Населення скіфського часу на Сіверському Дінці / Д. С. Гречко; НАНУ, Ін-т археол.; [наук. ред. С. А. Скорий]. – К., 2010. – 286 с.
7. Дослідження посаду літописної Лтави: Миколаївська гірка / Супруненко О. Б., Мироненко К. М., Пуголовок Ю. О., Шерстюк В. В.; ІА НАНУ; ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА. – К.; Полтава: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2008. – Кн. 1. – 136 с., VI кол. вкл.
8. Дослідження посаду літописної Лтави: Інститутська гора / Супруненко О. Б., Пуголовок Ю. О., Мироненко К. М., Шерстюк В. В.; ІА НАНУ; ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА. – К.; Полтава : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2009. – Частина перша. – Кн. 2. – 140 с., IV кол. вкл.
9. Дослідження посаду літописної Лтави: Інститутська гора / Супруненко О. Б., Пуголовок Ю. О., Мироненко К. М., Ткаченко О. М., Шерстюк В. В., Яремченко В. А.; ІА НАНУ; ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА.

- К.; Полтава : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2009. – Частина друга. – Кн. 3. – 132 с., VI кол. вкл.
10. **Ильинская В. А.** Скифы Днепровского лесостепного Левобережья: (Курганы Посулья). – К. : Наукова думка, 1968. – 203, LXII, 2 с.
  11. **Ильинская В. А.** Раннескифские курганы бассейна р. Тясмин (VIII – VI вв. до н. э.). – К. : Наукова думка, 1975. – 224 с.
  12. **Ковпаненко Г. Т.** Племена скифського часу на Ворсклі / Г. Т. Ковпаненко; АН УРСР, Ін-т археол.; [відп. ред. О. І. Тереножкін]. – К. : Наукова думка, 1967. – 188 с.
  13. **Кузнецова Т. М.** Зеркала Скифии VI – III до н. э. / Т. М. Кузнецова; РАН, Ин-т археол.; [отв. ред. Н. Л. Членова]. – М. : Изд-во «Индрик», 2002. – Т. 1. – 352 с.
  14. **Кулатова І. М.** Кубок жаботинського часу на Інститутській горі у Полтаві / Кулатова І. М. // АЛЛУ. – Полтава : Археологія, 2005. – №№ 1–2 (17–18). – С. 39–41.
  15. **Кулатова І. М.** Рештки ґрунтового некрополя в урочищі Перещепине поблизу Більська // Полтавський краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток: зб. наук. статей. 2005 р. – Полтава : Дивосвіт, 2006. – [Вип. III]. – С. 33–38.
  16. **Кулатова І. М.** Курган скифського часу в околицях Полтави (за розкопками О. С. Федоровського) / Кулатова І. М., Супруненко О. Б. // ПАЗ: зб. наук. пр. / ЦОДПА; [за ред. Супруненка О. Б.]. – Полтава : Полтав. літератор, 1993. – Ч. 1. – С. 20–24.
  17. **Кулатова І. М.** Кургани скифського часу західної округи Більського городища / І. М. Кулатова, О. Б. Супруненко; ЦП НАНУ і УТОПІК, ЦОДПА; [відп. ред. С. А. Скорий]. – К. : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2010. – 200 с., VI кол. вкл.
  18. **Либеров П. Д.** Памятники скифского времени бассейна Северского Донца / П. Д. Либеров // МИА. – М. : Изд-во АН СССР, 1962. – № 113. – С. 5–85.
  19. **Ляпушкин И. И.** Итоги полевых изысканий 1945 г. в бассейне р. Ворсклы и некоторые выводы из них / И. И. Ляпушкин // СА. – М., 1951. – Т. XV. – С. 17–43.
  20. **Ляпушкин И. И.** Днепровское Лесостепное Левобережье в эпоху железа / Ляпушкин И. И.; АН СССР, Ин-т археол. // МИА. – М.; Л. : Изд-во АН СССР, 1961. – № 104. – 382 с.
  21. **Ляпушкін І. І.** Старослов'янське поселення VIII – XIII ст. на території м. Полтави (За матеріалами польових розшуків 1940, 1945 і 1946 рр.) / І. І. Ляпушкін // АП УРСР. – К., 1949. – Т. I. – С. 58–75.
  22. **Петренко В. Г.** Украшения Скифии VII – III вв. до н. э. / В. Г. Петренко; АН СССР, Ин-т археол.; [отв. ред. А. И. Мелюкова]. – М. : Наука, 1978. – 144 с. – (САИ, вып. Д 4-5).
  23. **Радзівська В. Є.** Техніка прядіння у населення Лісостепової Скіфії / В. Є. Радзівська // Археологія. – К., 1979. – № 32. – С. 19–26.

24. **Скорий С. А.** Курган Переп'ятиха: (До етнокультурної історії Дніпровського Лісостепоного Правобережжя) / АН УРСР, Ін-т археол.; [відп. ред. Є. В. Черненко]. – К. : Наукова думка, 1990. – 124 с.
25. **Скорый С. А.** Стеблев: скифский могильник в Поросье / С. А. Скорый; НАНУ, Ин-т археол. – К., 1997. – 174 с.
26. **Смирнов К. Ф.** Савроматы: Ранняя история и культура сарматов / АН СССР, Ин-т археол. – М. : Наука, 1964. – 379 с.
27. **Супруненко О. Б.** На землі Полтавській: Пам'ятки археології Полтави та околиць / Супруненко О. Б.; НАНУ, Ін-т археол.; ЦОДПА; [відп. ред. Толочко П. П.]. – Полтава : Археологія, 1998. – 157 с.
28. **Супруненко О. Б.** До укладання реєстру пам'яток археології території міста Полтава / Супруненко О. Б. // Охорона та дослідження пам'яток археології: мат-ли 7-го наук.-практ. семінару; зб. наук. пр. / ЦОДПА; ІКЗ «Більськ»; [ред. кол.: Гаврилюк Н. О., Вадімов В. М., Супруненко О. Б. (відп. ред.) та ін.]. – Полтава : Техсервіс, 2006. – С. 9–11.
29. **Супруненко О. Б.** Обстеження траси будівництва автообходу навколо Полтави / О. Б. Супруненко, О. М. Осаульчук, Ю. О. Пуголовок, В. В. Шерстюк // АДУ – 2011: зб. наук. ст. / ІА НАНУ; [ред. кол.: Козак Д. Н. (гол. ред.) та ін.]. – К.; Луцьк: Волин. старожитності, 2012. – С. 378–379.
30. **Супруненко О. Б.** Археологічні розвідки у Полтаві та Полтавському районі / Супруненко О. Б., Пуголовок Ю. О. // АЛЛУ. – Полтава : Археологія, 2005. – №№ 1–2 (17–18). – С. 132–147.
31. **Супруненко О. Б.** Дослідження літописної Лтави: Іванова гора / О. Б. Супруненко, Ю. О. Пуголовок; ЦП НАНУ і УТОПІК; ІА НАНУ; ЦОДПА. – К. : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2015. – Частина перша. – Кн. 5. – 180 с., XII кол. вкл.
32. **Супруненко О. Б.** Дослідження літописної Лтави: Іванова гора / О. Б. Супруненко, Ю. О. Пуголовок; ЦП НАНУ і УТОПІК; ІА НАНУ; ЦОДПА. – К. : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2015. – Частина друга. – Кн. 6. – 192 с., XII кол. вкл.
33. **Супруненко О. Б.** Наглядіві дослідження на посаді літописної Лтави у 2014 р. / О. Б. Супруненко, Ю. О. Пуголовок // АДУ – 2014: зб. наук. ст. / ІА НАНУ. – К. : Стародавній світ, 2015. – С. 182–184.
34. **Членова Н. Л.** Происхождение и ранняя история племен Тагарской культуры / Н. Л. Членова; АН СССР, Ин-т археол. – М. : Наука, 1967. – 128 с.
35. **Членова Н. Л.** О степени сходства компонентов материальной культуры в пределах «Скифского мира» / Н. Л. Членова // ПАВ. – СПб., 1993. – № 7. – С. 49–77.
36. **Шерстюк В. В.** Роботи на пам'ятках скіфського часу Середнього Попсілля (за дослідженнями 2009 р.) / В. В. Шерстюк // Древности Восточной Европы: сб. наук. тр. к 90-летию Б. А. Шрамко / ХНУ им. В. Н. Каразина; [отв. ред. С. И. Посохов]. – Харьков : Гротеск, 2011. – С. 316–324.

37. **Шерстюк В. В.** Селище та ґрунтовий могильник скіфського часу (VI – IV ст. до н. е.), Дучинці I / В. В. Шерстюк // Звід пам'яток історії та культури України. Полтавська область: Гадяцький район / УК ПОДА; ЦОДПА; ПКМ; [упорядн., наук. ред. В. О. Мокляк]. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2013. – С. 241–242.
38. **Шерстюк В. В.** Розвідки у Гадяцькому районі Полтавської обл. у 2009 р. / В. В. Шерстюк, К. М. Мироненко // АДУ – 2009: зб. наук. ст. / ІА НАНУ; [ред. кол.: Козак Д. Н. (гол. ред.) та ін.]. – К.; Луцьк, 2010. – С. 473–474.
39. **Шрамко Б. А.** Археология раннего железного века Восточной Европы : учебн. пособие / Б. А. Шрамко; ХГУ. – Харьков : Изд-во ХГУ, 1983. – 135 с.
40. **Шрамко Б. А.** Бельское городище скифского времени (город Гелон) / Б. А. Шрамко; АН УССР, Ин-т археол.; [отв. ред. Е. В. Черненко]. – К. : Наукова думка, 1987. – 182 с.
41. **Щербань А. Л.** Прядіння і ткацтво у населення Лівобережного Лісостепу України VII – початку III століття до н. е. (за глиняними виробами) / Анатолій Щербань; НАНУ, Ін-т керамол.; НМЗУГ; [відп. ред. О. М. Пошивайло]. – К. : Молодь, 2007. – 156 с.
42. **Neyman C.** Notatki archeologiczne z Ukrainy / C. Neyman // Zbiór Wiadomości do Antropologii krajowej. – Kraków, 1884. – Т. 1. – S. 33–47.

А. Б. Супруненко
**Ґрунтовой могильник Полтавского поселения
 раннескифского времени**

Резюме

Публикация вводит в научный оборот материалы ґрунтового могильника раннескифского времени, обнаруженного в ходе научно-спасательных исследований в Полтаве по ул. Комсомольской, 22 в 2015 г.

Ключевые слова: раннескифское время, Полтава,
 ґрунтовой могильник, булавки, бусы, зеркало, пряслица.

O. B. Suprunenko
The cemetery without mounds of Poltava settlement of Early Scythian time
 Summary

The article presents the materials of cemetery without mounds of Early Scythian time, discovered during the scientific-rescue research in Poltava on the street Komsomolska, 22 in 2015.

Keywords: Early Scythian time, Poltava, the cemetery without
 mounds, pins, beads, mirror, spindles.

ДОСЛІДЖЕННЯ АНТРОПОЛОГІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ З ҐРУНТОВОГО НЕКРОПОЛЮ РАННЬОСКІФСЬКОГО ЧАСУ У ПОЛТАВИ

Результати антропологічних та одонтологічних визначень кісткових решток з поховань ґрунтового некрополя скіфського часу, виявленого у Полтаві восени 2015 р.

Ключові слова: ранньоскіфський час, Полтава, антропологія, некрополь, поховання.

Вступ. Однією з досить важливих проблем у вивченні стародавніх некрополів є встановлення загального і фізичного стану стародавнього населення, що їх залишило. Останнім часом, разом із традиційними методами досліджень, до вирішення зазначеної проблеми долучаються і нові методики, введені до наукового обігу антропологами [1; 2; 3]*. Спробі вивчення стану здоров'я населення скіфського часу, що проживало на території Полтави у другій чверті I тис. до н. е., і представники якого були поховані в ґрунтових могилах (що, є загалом рідкісною знахідкою) на ділянці будівництва по вул. Комсомольська, 22, саме і присвячена ця невелика робота.

Матеріали та методи. Для аналізу надані неповні, фрагментовані, зіпсовані впливом несприятливих факторів зовнішнього середовища та антропогенними чинниками процесу урбанізації, скелети чотирьох людей (як показала ідентифікація, здебільшого кісткові уламки), що датуються кін. VII-поч. VI ст. до н.е. На час поховання побічно

---

* Патент на корисну модель № 81544 UA, МПК (2013,01), А61С 9/00. Спосіб вивчення назубних відкладень, № u 2012 12269, заяв. 26.10.2012, опубл. 10.07.2013. Бюл. № 13 // Каськова Л. Ф., Артем'єв А. В., Зайцев А. В.; Свідоцтво про реєстрацію автор. права на твір № 62678 від 26.11.2015. Науковий твір «Спосіб прогнозування захворюваності на карієс з використанням багатофакторного математичного аналізу (із застосуванням факторів карієсу, що простежені в різні історичні епохи)» / Л. Ф. Каськова, А. В. Артем'єв, № 63143 заяв. 28.09.2015; Свідоцтво про реєстрацію автор. права на твір № 62679 від 26.11.2015. Науковий твір «Класифікація карієсу з урахуванням історичного періоду виникнення» / Л. Ф. Каськова, А. В. Артем'єв, № 63144 заяв. 28.09.2015.

вказують і результати антропологічного порівняння*. Для співставлень залучені антропологічні матеріали скіфської доби з ґрунтових могильників в ур. Перещепине [6, с. 142–144] та Поле 2-ї бригади поблизу с. Більськ Котелевського району [7, с. 75, 76–78].

Розглядалися статевовікові характеристики, відмінні особливості в кістках скелетів, можливі ознаки патології. Для визначень застосовано стандартний набір маркерів, якими користуються в Лабораторії медичної та історичної антропології Центру охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської облдержадміністрації**.

Результати аналізу.

1. *Поховання 1.* Для аналізу збереглися частини мозкового відділу черепа, зуби (прикус постійний). Кісткові тканини мають сліди забарвлення зеленого кольору – свідчення того, що поруч протягом тривалого часу знаходилися вироби з кольорових металів.

Вік. Аналіз термінів зарощення збережених часток швів черепа, стертість зубів вказували на вік людини 16–18 років на момент смерті.

Стать. Серед можливих для визначень ознак, залишилися тільки показники описового морфологічного характеру в зубах людини [4], що дозволяють визначити належність кісткового скелету особі жіночої статі.

Отже, скелет з поховання 1 належав молодій жінці у віці 16–18 років.

Встановлені особливості. Має місце зубний мінералізований наліт на всіх зубах у вигляді «тонкої лінії».

2. *Поховання 2.* Антропологічні матеріали представлені мозковим черепом, частиною нижньої кінцівки, хребцем крижової кістки дорослої людини. З-поміж кісток із заповнення поховання робітни-

---

* Свідоцтво про реєстрацію автор. права на твір № 62680 від 26.11.2015. Науковий твір «Характеристика карієсу в Україні від епохи міді до середньовіччя («Карта захворювання на карієс у історичному аспекті»)» / Л. Ф. Каськова, А. В. Артем'єв, № 63145 заяв. 28.09.2015.

** Свідоцтво про реєстрацію автор. права на твір № 44677 від 11.07.2012. Науковий твір «Схема вивчення стану зубошелепної ділянки у давніх людей (за антропологічними матеріалами)» / Л. Ф. Каськова, А. В. Артем'єв, № 44954 заяв. 11.05.2012; Свідоцтво про реєстрацію автор. права на твір № 45343 від 27.08.2012. Науковий твір «Класифікація мінералізованих зубних відкладень за локалізацією та за формою обхвату поверхні зубів», № 45724 заяв. 27.06.2012; Свідоцтво про реєстрацію автор. права на твір № 52023 від 04.11.2013. Науковий твір «Шкала ступеню вираженості м'язового рельєфу на кістках лицевого скелету давньої людини для визначення навантажень на зубо-шелепну ділянку» / Л. Ф. Каськова, А. В. Артем'єв, № 52374 заяв. 04.09.2013.

ками взята також кістка дрібної рогатої худоби – вівці або кози свійської.

Вік. Аналіз внутрішньої речовини кісток, збережених швів вказує на вікові параметри людини близько 25–30 років.

Стать. Ступінь грацильності й ознаки збереженої частини черепа свідчать за належність індивіда до осіб жіночої статі.

Зріст. Встановлено зріст, який за життя становив 156,0–162,0 см.

Отже, скелет з поховання 2 належав жінці у віці 25–30 років, зростом 156,0–160,0 см.

Встановлені особливості. Не виявлені.

3. **Поховання 3.** Для визначень наданий фрагмент лівої стегнової кістки.

Вік. Ступінь значності і формування внутрішньої речовини кістки вказує на вік у 35–40 років.

Стать. Ступінь масивності кістки, імовірно, свідчить про належність скелету особі чоловічої статі.

Зріст. За життя становив приблизно 158,0–162,0 см.

Отже, скелет з поховання 3, припустимо, належав чоловіку у віці 35–40 років, зростом 158,0–162,0 см.

Встановлені особливості. У кістці виявлені ознаки, що вказують на приналежність людини до професійних наїзників. У свою чергу, це зміцнює висновок щодо належності об'єкта досліджень до числа осіб чоловічої статі.

4. **Поховання 4.** Наявні нижня щелепа людини, без 37, 38, 47, 48 зубів (за класифікацією Всесвітньої організації охорони здоров'я) та уламки кісток нижнього поясу скелету (довгих трубчастих кісток ніг).

Вік. І ступінь стертості зубів і ступінь сформованості швів кісток, формування внутрішньої речовини кісткової тканини вказує на досягнення індивідом віку у 50–55 років.

Стать. Будова щелепи, ознаки у фрагментах кісток ніг (наприклад, розмір шийки стегна) мають жіночі маркери.

Отже, скелет з поховання 4 належав жінці віком 50–55 років.

Встановлені особливості. Зуби 37, 38, 47, 48 втрачені задовго до смерті. Луночки зубів зтягнулися повністю, що є свідомством термінів втрати зубів за два і більше років до смерті. Зубний мінералізований наліт відзначений на всіх зубах у вигляді «тонкої лінії».

Аналіз результатів та висновки. Результати порівняння кісткових решток населення скіфського часу з території Полтави, Перещепинського ґрунтового некрополю, кількох захоронень з ур. Поле 2-ї бригади [7, с. 75] показали повну схожість представників цих груп населення. Спільними визначеними прикметами є невисокий зріст людей (не вище середнього), форма і локалізація зубних мінералізованих відкладень (зубного каменю, на усіх зубах, що збереглися для

спостережень) [5]. За цими ознаками населення могильників у Полтаві і Більську повністю ідентичне, що не може бути випадковим збігом.

Отримані паралелі вказують на подібність певних культурних звичаїв, способів приготування та термінів споживання їжі, правил догляду за зубами у представників населення скіфського часу віддалених на 60 км одна від одної території Поворскля.

Література

1. **Бужилова А. П.** Палеопатология в биоархеологических реконструкциях / А. П. Бужилова // Историческая экология человека: Методика биологических исследований. — М., 1998. — С. 138–140.
2. **Бужилова А. П.** Средневековое впускное погребение из Кара-Тобе (биоархеологическая реконструкция особенностей погребального обряда) / А. П. Бужилова, С. Ю. Внуков, Е. Е. Антипина // Погребальный обряд. Реконструкция и интерпретация древних идеологических представлений: сб. науч. ст. — М. : Восточная литература, 1999. — С. 229–245.
3. **Бужилова А. П.** Homo Sapiens: История болезни / А. П. Бужилова; РАН, Ин-т археол. — М. : Языки славян. культуры, 2005. — 320 с.
4. **Дмитренко С. В.** Анатомия зубов человека / С. В. Дмитренко, А. И. Краюшкин, М. Р. Сапин. — М.; Ниж. Новгород, 2000. — 193 с.
5. **Каськова Л. Ф.** Характеристика минерализованных зубных отложений у жителей Украины исторических эпох меди — позднего средневековья / Л. Ф. Каськова, А. В. Артемьев // Мат-лы науч.-практ. конф. Центрального Федерального округа Российской Федерации с международным участием: «Социальные аспекты современной российской стоматологии: опыт, проблемы, пути решения». — Россия, г. Тверь, 12–13 мая, 2011 года. — Тверь : ООО «Заповедник Времени», 2011. — С. 42.
6. **Кулатова І. М.** Кургани скіфського часу західної округи Більського городища / І. М. Кулатова, О. Б. Супруненко; ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; [відп. ред. С. А. Скорий]. — К. : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2010. — 200 с., VI кол. вкл.
7. **Супруненко О. Б.** Культурні і поховальні об'єкти на пізньоскіфському поселенні в ур. «Поле 2-ї бригади» / О. Б. Супруненко // АДБГ — 2013: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більск»; [наук. і відп. ред. О. Б. Супруненко, ред. кол.: В. В. Вожаденко, І. І. Корост, Г. І. Фасій та ін.] — К.; Котельва : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2014. — С. 65–82.

А. В. Артемьев, А. В. Зайцев
**Исследование антропологических материалов
из грунтового некрополя раннескифского времени в Полтаве**

Резюме

Работа посвящена изучению проблем физического состояния населения скифского времени, погребенного в грунтовых могилах в черте главного исторического ареала г. Полтава. По имеющимся признакам изученный контингент идентичен населению территории и округа Бельского городища, что не может быть простым совпадением. Полученные параллели указывают на сходство некоторых культурных обычаев в приготовлении и потреблении пищи, правилах ухода за зубами.

Ключевые слова: раннескифское время, Полтава, антропология, некрополь, погребения.

A.V. Artemyev, A.V. Zaitsev

Anthropological study of materials from cemetery without mounds of Poltava settlement of Early Scythian time

Summary

The work is devoted to studying the problems of the physical condition of the population of the Scythian period, buried in ground graves within the boundaries of the main historic area Poltava. According to the new evidences the studied population contingent identical to the territory and the district of Bilska Hillfort that may not be a coincidence. These parallels point to the similarity of some cultural practices in the preparation and consumption of food, the rules of the dentifrice.

Keywords: Early Scythian time, Poltava, anthropology, necropolis, burial.

ГРУНТОВИЙ МОГИЛЬНИК ПОЧАТКУ СЕРЕДНЬОСКІФСЬКОГО ЧАСУ В ПОСУЛІ

Публікуються матеріали значною мірою зруйнованого ґрунтового могильника біля с. Чутівка Оржицького району Полтавської області. Зібрані відомості про кілька втрачених комплексів, що були впущені до донного підвищення у заплаві правого берега р. Сули. Кістяки, ймовірно, були зорієнтовані головами на захід. Інвентар з поховань представлений фрагментами залізних кинджалів, бронзовими наконечниками стріл і кам'яним точильним бруском із отвором. Знахідки дозволяють датувати поховання могильника останньою чвертю VI – початком V ст. до н. е.

Ключові слова: Сула, Чутівка, скіфський час, ґрунтовий могильник, кинджал, наконечники стріл.

Важливе значення для реконструкції подій, що відбувалися у перехідні періоди скіфської історії має розширення джерельної бази. Саме часи нестабільності представлені найменшою кількістю пам'яток. Для VI ст. до н. е. вдалою є назва, запропонована А. Ю. Алексеевим – «темний» період скіфської історії. Метою роботи є введення до науковий обігу матеріалів нового ґрунтового некрополю останньої чверті VI – початку V ст. до н. е., саме належного до цього етапу минулого населення скіфського часу Лівобережжя Дніпра.

Ґрунтовий могильник був розміщений в ур. Твань, за 0,70 км на схід від східної околиці с. Чутівка однойменної сільської ради Оржицького району на Полтавщині, на донному підвищенні у заплаві правого берега р. Сули лівобережного басейну р. Дніпра (рис. 1). Вперше рештки захоронень тут були виявлені місцевими мешканцями під час вибирання піску в 2004–2005 рр. У 2005 р., за фактом появи інформації про знахідки поховань, це місце було обстежене В. В. Шерстюком. У 2008 р. повторно ділянка розміщення ґрунтового могильника оглядалася А. Л. Щербанем.

У 2005 р. було встановлено, що при вибиранні піску в стихійно діючому кар'єрі, виявлено поховання в ямі з випростаною на спині позицією, орієнтоване головою на захід. Кісткові рештки були пошиті на краю ями, а пізніше забрані для визначення, а речі з могили, серед яких містився залізний кинджал, потрапили до рук місцевих

Рис. 1. Чутівка, с. Карта місця розташування могильника.

жителів (наприклад, останній зберігався у відкривача першого поховального комплексу О. Яковенка з с. Чутівка) [18].

За результатами антропологічних досліджень, здійснених канд. мед. наук А. В. Артем'євим, встановлено, що небіжчиком був чоловік віком 35-40 років, зростом 166-168 см, що на 21 зуби (за класифікацією ВООЗ) мав своєрідну насічку у вигляді ластів'ячого хвоста, на зразок таких, які отримують зв'язківці, використовуючи зуби як «третю руку». Остання могла бути наслідками тривалого закушування нитки, тятиви (що більш вірогідно, зважаючи на характер інвентарю похованого), чи чогось іншого подібного.

За результатами обстежень 2008 р. встановлено, що руйнування могильника забором ґрунту тривало і впродовж 2006-2008 рр. На площі 10 × 10 м, за свідченнями очевидців, було знайдено цілий ряд захоронень. Усі поховані у могильнику лежали випростано на спині, головами – орієнтовно на захід. У одному з поховань виявлений досить виразний інвентар: залізний акінак, бронзові наконечники стріл, кам'яний точильний брусок (ці речі також перебували у приватній колекції), що дозволяє атрибутувати могильник як пам'ятку початку середньоскіфського часу [19].

***

Пам'ятки зазначеного періоду (останньої чверті VI – початку V ст. до н. е.) представляють першу групу поховань Класичної Скіфії за А. Ю. Алексєєвим. Цей час дослідник пов'язує зі зміною Архаїчної Скіфії на Класичну, коли відбувається поширення нового речового

комплексу. Все це, на думку А. Ю. Алексеева, співпадає з появою нових номадів (5-й період скіфської історії) [2, с. 196].

На той час завершується поліпшення кліматичних умов у Степу. Саме в цей період у степовому регіоні з'являється значна кількість поховань. У Північному Причорномор'ї можна виділити кілька груп таких поховань. Зокрема, захоронення Криму всі були впускними (21 комплекс) і належали чоловікам-воїнам. Орієнтування небіжчиків стабільне – на захід, з відхиленнями. Характерне розміщення меча або кинджала поперек тазу. Крім поховань в ямах, зафіксовані підбої (4 комплекси). Ця група найбільш численна. Виділяються концентрацією комплексів Північно-Західний Крим і район Перекопу [10-11].

Ціла серія поховань цього часу виявлена і в Дністро-Дунайському межиріччі [4]. Серед них можна відмітити ґрунтове поховання у Маяках у пониззі Дністра. Воїна було поховано головою на захід у супроводі кинджалу, сагайдачного набору, точильного бруска тощо [15], що збігається з вірогідним поховальним обрядом у Чутівці та набором інвентарю поховання 2.

Поодинокі комплекси в пониззі Дніпра і Південного Бугу також були впускними. Цікаво, що найбільш багаті з них (Гостра Томаківська Могила, Олександрівка, Золотий Курган) також впускні [7]. У Надпоріжжі відоме синхронне ґрунтове поховання під кам'яною накидкою на о. Дубовий, яке супроводжувалося наконечниками стріл і кинджалом [17].

На цьому тлі виділяється група основних поховань в Орільсько-Самарському межиріччі (Підгородне, Волоське, Башмачка, Новослобідка). У ній переважає східне орієнтування померлих (4 випадки) [9].

Поблизу з Чутівським некрополем зафіксовано ще кілька синхронних поховань (Дзюбина Могила, Жовнино, Гладківщина) [8, с. 155-160]. Серед них вирізняється своїм багатим інвентарем Дзюбина Могила, де, крім зброї, було знайдено золотий конус. Подібні вироби є однією з нових категорій матеріальної культури, які були привнесені у степову матеріальну культуру новими кочовиками в останній чверті VI ст. до н. е.

* * *

Звернемося до розгляду знахідок з Чутівського могильника.

1. *Меч*. Короткий меч з брускоподібним наверхшам та овальним перехрестям (рис. 2). На відміну від архаїчних форм, наверхша цього виробу більш пласке. Імовірно, утворювалося накладками на кшталт волютоподібних. Форма перехрестя спрощена ниркоподібна, наближена до овалу, нехарактерна для скіфської зброї. А. І. Мелюкова вважала, що поява подібних виробів може вказувати на еллінські впливи

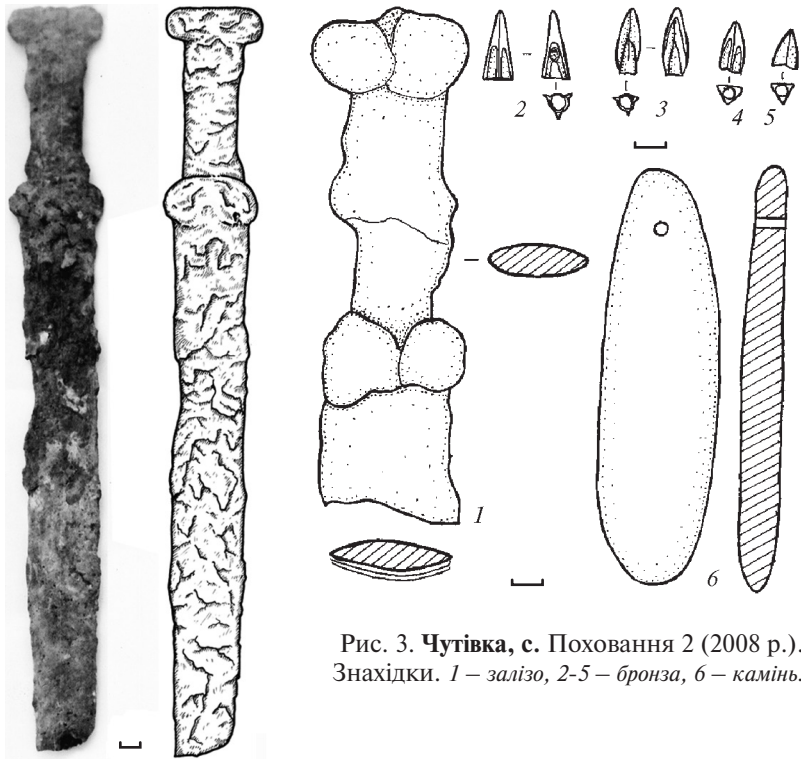

Рис. 3. Чутівка, с. Поховання 2 (2008 р.). Знахідки. 1 – залізо, 2-5 – бронза, 6 – камінь.

Рис. 2. Чутівка, с. Поховання 1 (2005 р.). Кинджал, залізо. Фото та прорисовка.

[13, с. 52-53]. З іншого боку, можна припускати, що спрощена форма перехрестя генетично пов'язана з ниркоподібною формою архаїчного часу [13, с. 78-79].

З синхронних чутівському поховань А171 та Г8 некрополю Німфею походить ще один подібний примірник меча з округлим перехрестям (рис. 4: 1, 2) [3, с. 73]. Близькі аналогії відомі і в інших похованнях цього часу Таврики: біля Володимирівки, 2/13 (рис. 4: 3), Криволки, 8/4 [11].

Наконечники стріл відносяться до другої хронологічної групи, за А. І. Мелюковою [13, с. 16-17]. Два з них були базисними трилопате-вими (рис. 3: 2, 4), а один – тригранним з трикутною у профілі голівкою (рис. 3: 5). Ще один трилопатевий наконечник мав коротку

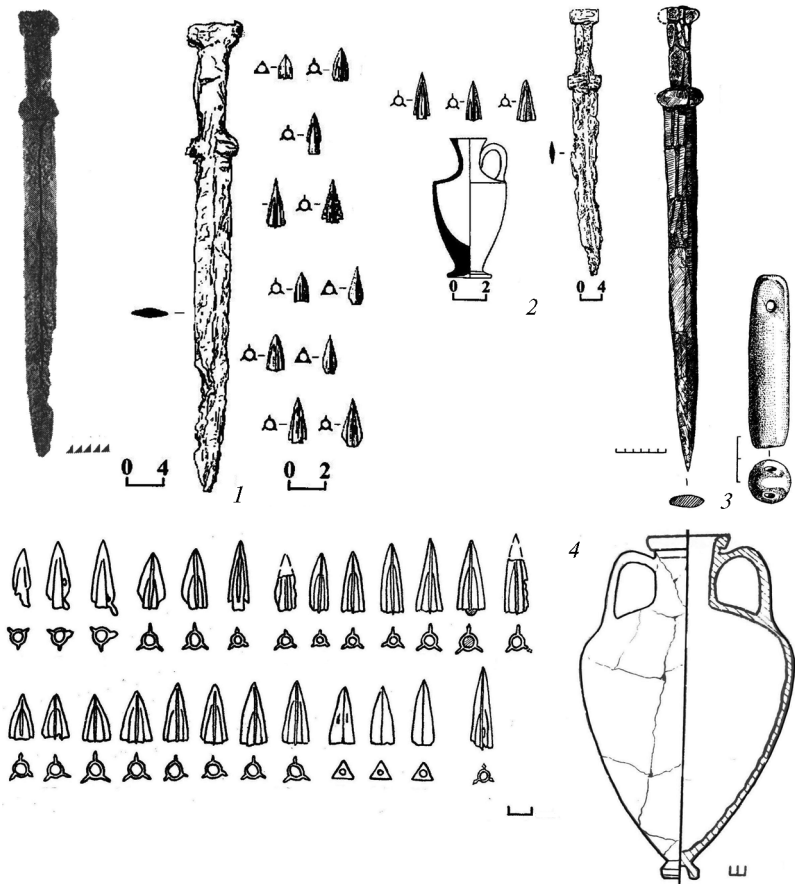

Рис. 4. Деякі матеріали з поховань останньої чверті VI – початку V ст. до н. е.

1 – Німфей, пох. А171; 2 – Німфей, пох. Г8; 3 – Володимирівка, 2/13;
4 – Прибузьке, південний некрополь, кург. 3 [за 14; 15; 19].

виступаючу втулку та голівку лавролистої форми (рис. 3: 3). Класичні набори, з переважанням базисних наконечників стріл, з'являються в останній третині VI ст. до н. е. [2, с. 158-159; 6, с. 239]. А еталонні сагайдачні набори базисних стріл надійно датуються тільки останньою чвертю VI – першою чвертю V ст. до н. е. Йдеться про ольвійські поховання 1912/48, 1913/87, 1913/91, курган № 3 південного і

кургани №№ 1 і 3 північного некрополів у с. Прибузьке поблизу Ольвії (рис. 4: 4), Олександрівка [6, с. 92-97], серед матеріалів яких і знаходять прямі аналогії чутівські наконечники стріл. Одномоментна масова поява подібних стріл в останній чверті VI ст. до н. е. може бути пов'язана з початком діяльності бронзоліварних майстерень. Деякі з них, судячи з великої кількості незаточених наконечників і спектральному аналізу металу, можна локалізувати у Нижньому Побужжі [16, с. 93].

Точильні бруски з отворами для підвишування є характерним елементом поховального інвентаря саме захоронень останньої чверті VI – першої чверті V ст. до н. е. [6, с. 91-97].

Отже, знахідки зі зруйнованих поховань дозволяють датувати некрополь поблизу Чутівки останньою чвертю VI – початком V ст. до н. е.

Таким чином, некрополь поблизу Чутівки доповнює серію синхронних поховань Степу та Лісостепу півдня Східної Європи. Після новацый другої-третьої чвертей VI в. до н. е., що призвели до зміни ранньоскіфського матеріального комплексу середньоскіфським, у останній чверті цього століття у Степу і Лісостепу півдня Східної Європи з'являється чимало нових некрополів кочовиків. Поступово заселяються степи Північного Причорномор'я, які фактично не мали постійного населення протягом ранньоскіфського часу.

Література

1. **Gardiner-Garden J. R.** Dareios' Scythian Expedition and its Aftermarth // Кlio. – 1987. – 69/2. – С. 326–350.
2. **Алексеев А. Ю.** Хронография Европейской Скифии VII–IV веков до н. э. / А. Ю. Алексеев; ГЭ. – СПб. : Изд-во ГЭ, 2003. – 410 с.
3. **Бабенко Л. І.** Кинджали з сегментовидним перехрестям у зібранні Харківського історичного музею / Бабенко Л. І., Шелехань О. В. // Археологія. – 2015. – № 4. – С. 68–82.
4. **Бруяко И. В.** Ранние кочевники в Европе (X-V вв. до Р.Х.) / Игорь В. Бруяко. – Кишинев : Высшая Антропол. Школа, 2005. – 358 с.
5. **Грач Н. Л.** Некрополь Нимфея / Н. Л. Грач. – СПб., 1999. – 328 с.
6. **Гречко Д. С.** О возможных «просветах» в «темное» время (VI в. до н. э.) скифской истории // Stratum plus. – 2012. – № 3. – С. 75–106.
7. **Ильинская В. А.** Скифия VII-IV вв. до н. э. / В. А. Ильинская, А. И. Тереножкин. – К. : Наукова думка, 1983. – 380 с.
8. **Іллінська В. А.** Із ненадрукованих матеріалів скіфського часу в Лівобережному Лісостепу / В. А. Іллінська // Археологія. – 1968. – Вип. XXI. – С. 147–163.
9. **Ковальова І. Ф.** Деякі роздуми та рекомендації щодо проекту «Скіфський шлях» / Ковальова І. Ф. // Придніпров'я : історико-краєзнавчі дослідження. – Дніпропетровськ : Вид-во ДНУ, 2014. – Вип. 12. – С. 110–118.

10. **Колтухов С. Г.** Скифы Крымского Присивашья в VII–IV вв. до н. э. Погребальные памятники / С. Г. Колтухов. – Симферополь : Предприятие «Феникс», 2012. – 138 с. – (Материалы к археологической карте Крыма, вып. 10).
11. **Колтухов С. Г.** Скифы Северо-Западного Крыма в VII–IV вв. до н. э. (погребальные памятники) / С. Г. Колтухов // Археологический альманах. – Симферополь, 2012. – Вып. 27 – 265 с., ил.
12. **Липавский С. А.** Курганы раннеантичного времени в урочище Чертоватое и некоторые проблемы населения Ольвийской хоры / Липавский С. А., Снытко И. А. // Материалы по археологии Ольвии и ее округи. – К., 1990. – С. 1–7 (препринт).
13. **Мелюкова А. И.** Вооружение скифов / А. И. Мелюкова // САИ. – М. : Наука, 1964. – Вып. Д 1-4. – 91 с., 23 табл.
14. **Мозолевський Б. М.** Кургани вищої скіфської знаті і проблема політичного устрою Скіфії / Б. М. Мозолевський // Археологія. – 1990. – № 1. – С. 122–138.
15. **Носова Л. В.** «Греческое» и «варварское» в Северо-Западном Причерноморье в «переходный» период (в связи с исследованием погребений конца VI – первой половины V вв. до н. э. у с. Маяки / Л. В. Носова // МАСП. – 2011. – Вып. 12. – С. 150–191.
16. **Ольговський С. Я.** Скифо-антична металобработка архаического времени / Ольговський С. Я. – К. : УИВД «Укрпрессполіграфекспо», 2005. – 209 с.
17. **Остапенко М. А.** Скифские бескурганные могильники Степного Поднепровья / М. А. Остапенко // Античный мир и варвары на юге России и Украины. Ольвия. Скифия. Боспор. – М.; К.; Запорожье, 2007. – С. 143–179.
18. **Шерстюк В. В.** Звіт від 19 вересня 2005 р. про археологічні обстеження на території Оржицького району Полтавської області 16-18 вересня 2005 р. / В. В. Шерстюк // Поточний архів ЦОДПА.
19. **Щербань А. Л.** Короткий звіт про дослідження археологічної спадщини України у 2008 році, здійснені археологічною експедицією Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України під керівництвом к.і.н. Щербаня Анатолія Леонідовича // Архів Польового комітету ІА НАН України. – 3 арк.

Д. С. Гречко, В. В. Шерстюк, А. Л. Щербань

Грунтовой могильник начала среднескифского времени в Посулье

Резюме

Публикуются материалы из в значительной мере разрушенного грунтового могильника у с. Чутовка Оржицкого района Полтавской области. Собраны сведения о нескольких разрушенных комплексах, которые были впущены в дюнное возвышение в пойме правого берега р. Сула. Костяки, вероятно, были ориентированы черепами на запад. Инвентарь из погребений представлен фрагментами железных кинжалов, бронзо-

выми наконечниками стрел и каменным оселком с отверстием. Находки позволяют датировать захоронения могильника последней четвертью VI – началом V вв. до н. э.

Ключевые слова: Сула, Чутовка, скифское время, грунтовый могильник, кинжал, наконечники стрел.

D.S. Grechko, V.V. Sherstuk, A.L. Shcherban

The cemetery without mounds of begging of Middle Scythian time in Posullia

Summary

The article presents the materials of destroyed cemetery without mounds near Chutivka village Orzhitsa district Poltava region. Gathering information about the several destroyed complexes, which were made in dune of the floodplain right bank of the river Sula. Skeleton, probably were oriented to the west. Inventory from burials presents fragments of iron daggers, bronze arrowheads and stone objects. The findings allow us to date the burial to the last quarter VI - the beginning of the V centuries. B.C.

Keywords: Sula, Chutivka, Scythian time, the cemetery without mounds, dagger, arrowheads.

РЕЗУЛЬТАТИ РОЗВІДОК НА ТЕРИТОРІЇ БІЛЬСЬКОГО АРХЕОЛОГІЧНОГО КОМПЛЕКСУ

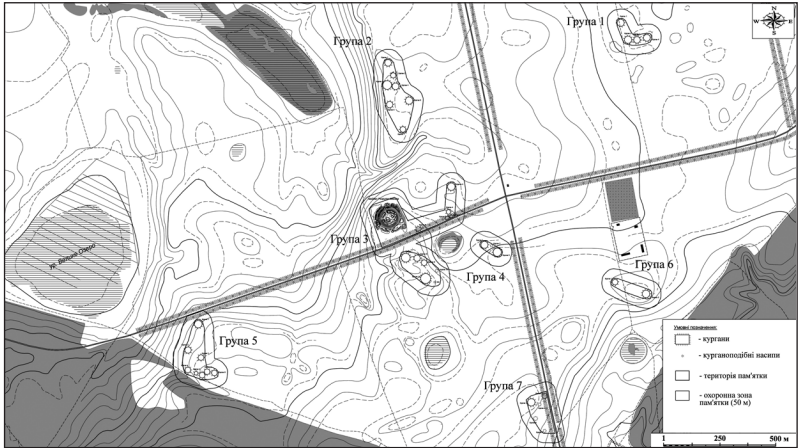
Подаються підсумки проведених обстежень пам'яток у межах та окрузі Більського археологічного комплексу, здійснених переважно у 2013–2015 роках.

Ключові слова: Більський археологічний комплекс, Більське городище, скіфська доба, черняхівська культура, розвідки, поселення, селище-передгороддя, могильник.

Більське городище є однією з найбільш відомих пам'яток скіфської доби в Україні та в цілому в Європі. Археологічні дослідження на території цього унікального комплексу об'єктів культурної спадщини тривають майже 110 років [1, с. 93–161]. У процесі вивчення городища з року в рік науковцями відкриваються нові пам'ятки, уточнюються дані про вже відомі поселенські і поховальні комплекси.

Від моменту створення (2005 р.) Історико-культурний заповідник «Більськ» здійснює розвідки на території древнього протоміста, яке співвідноситься чималим колом учених з геродотівським Гелоном. Певний час (2005–2011 рр.) співробітники установи головний акцент в обстеженнях пам'яток приділяли окрузі Більського археологічного комплексу. Це було цілком обґрунтованим рішенням. Феномен Більського городища можна розтлумачити лише після детального вивчення прилеглих до нього територій. До того ж, рядом фахових археологів на момент створення заповідника вже були опубліковані матеріали, в яких детально описані пам'ятки, що входять до складу комплексу [5, с. 121–137; 6, с. 4–7; 8, с. 87–92; 11, с. 195–197]. Тож ретельного вивчення на той період заслуговувала саме округа комплексу.

Археологічні розвідки заповідника у 2013–2015 рр. планово були зміщені на територію Великого укріплення Більського городища та його ближчу периферію. Певний час увага була приділена адміністративним межах Малорублівської сільської ради Котелевського району. Місця проведення розвідок та їх характер були зумовлені нагальною необхідністю вирішення завдань, що стояли перед заповідником. Чи не найголовнішим з них стало оновлення облікової документації на складові комплексу. Вирішення цієї проблеми, в свою чергу, дало б можливість у подальшому взяти під контроль процес землевідведення

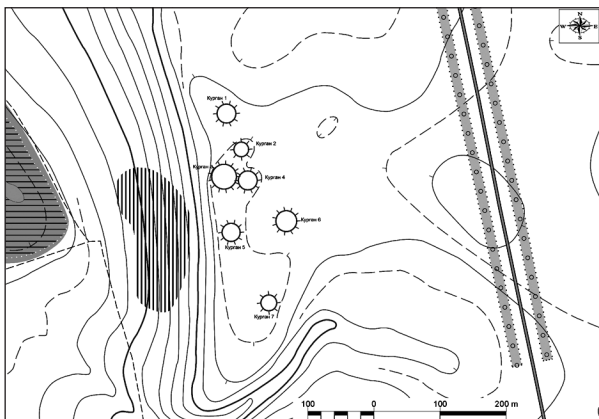

Рис. 1. Розрита Могила, ур. Курганний могильник. План.
 Зйомка 2015 р. *Автори – О.В.Коротя та Є.М.Осадчий.*

історично та археологічно цінних територій у постійне користування установою. Паспортизація пам'яток, крім того, створювала передумови для укладання охоронних договорів зі власниками (користувачами) земель, де розміщені об'єкти археології, і це б, до певної міри, налагоджувало контроль за проведенням дрібних земляних робіт.

До проведення розвідок на території Більського археологічного комплексу в останні роки досить часто долучалися представники Центру охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської облдержадміністрації (далі – ЦОДПА) та Інституту археології Національної академії наук України (далі – ІА НАНУ). Провідні науковці цих установ (С. А. Скорий та О. Б. Супруненко), починаючи з осені 2014 р., у співпраці з працівниками заповідника, проводили розвідки та моніторинг стану збереження старожитностей у межах Великого укріплення й на суміжних із ним територіях. За цей час уточнено площі і межі поселень скіфського часу (Холодівщина I, Холодівщина II, в ур. Лісовий Кут, Кут, Царина або Царина Могила), що входять до складу єдиного археологічного комплексу. Знято план могильника в ур. Перемірки. У східній окрузі Більського городища (ур. Матюшине) виявлені два досі невідомі стійбища епохи мезоліту та одне – доби раннього бронзового віку, оглянуте багатшарове поселення в ур. Рубіжне [10].

На території Опішанської селищної ради Зіньківського району обстежено курган Вітову Могилу, що дало змогу укласти облікову

Рис. 2. Розрита Могила, ур. Група курганів 2 та поселення черняхівської культури. План.
Зйомка 2015 р. *Автори – О.В.Коротя та Є.М.Осадчий.*

документацію на цей об'єкт археології та порушити клопотання перед Міністерством культури України про визнання його пам'яткою культурної спадщини національного значення. Матеріали обстежень зазначених об'єктів опубліковані [9, с. 70–89; 10, с. 68–95].

Результати розвідок на ряді об'єктів (поселення в ур. Безодня, рештки курганних могильників у межах Великого укріплення, що поіменовані літерами «А», «Б» та «В», збережена ділянка Південного валу) ще потребують деяких уточнень та доопрацювання.

У ході розвідок, здійснених експедицією заповідника за останні роки, було обстежено поселення черняхівської культури в ур. Перещепине II і Марченки. На останньому проводилося шурфування. До цих робіт залучалися дослідники з ІА НАН України (О. В. Гопкало). Сліди поселень цієї ж культури виявлені також і в ході зйомки плану курганного «поля» – скупчення курганів на території Малорублівської сільської ради, за 510 м на північ від майдану «Розрита Могила» (рис. 1–3), а також в ур. Перемерірки (прилегла до Західного укріплення Більського городища територія). Наслідки обстежень цих об'єктів готуються до публікації. Раніше, у 2013 р., було завершено роботи з уточнення меж двох багаточасових поселень в ур. Мамрої. Тоді ж укладено їх плани [2, с. 87].

Одним з пріоритетних завдань, що стоять перед працівниками заповідника під час розвідок на Більському городищі, є завершення шурфування на територіях так званих «селищ-передгородь» Східно-

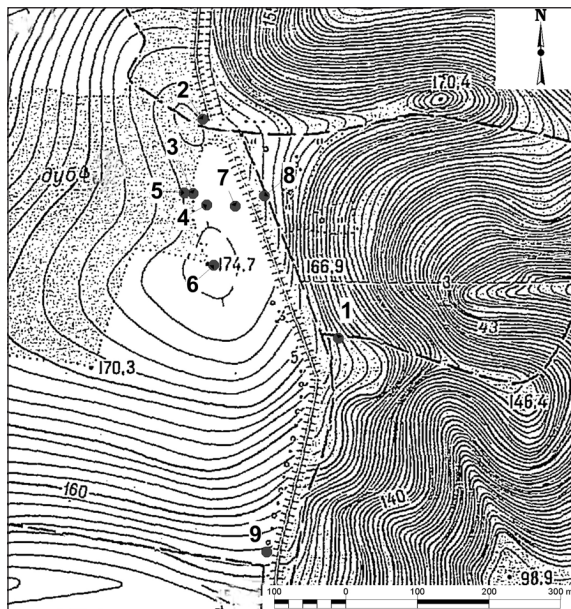
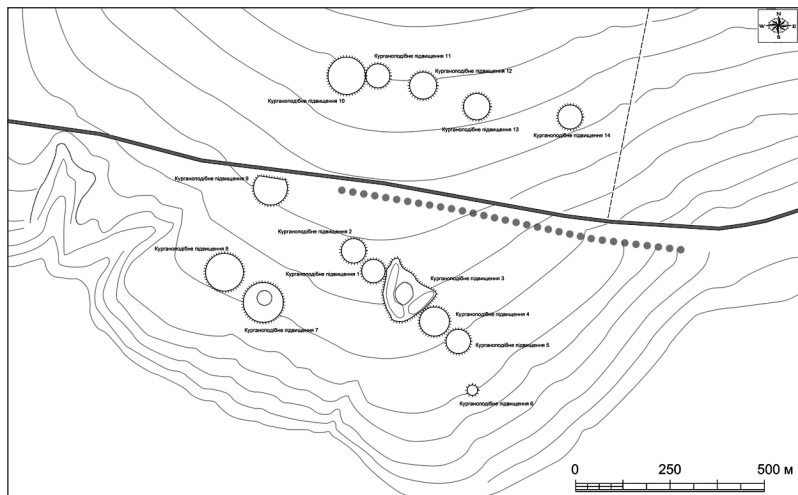

Рис. 3. Ділянка, прилегла з південного боку до шурфів на селищах-передгороддях Східного укріплення Більського городища. 2015 р.
Карта – В.В.Приймака та О.В.Короті.

го укріплення (рис. 3). Наразі є необхідність у з'ясуванні реальних площ та меж цих, визначених у натурі за поверхневими знахідками, об'єктів. Реальне існування культурних нашарувань на деяких з них викликає сумніви. До речі, результати розвідок 2014–2015 рр. це частково підтверджують [7, с. 101–102]. У більшості шурфів зафіксовано відсутність археологічних матеріалів. І лише в одному з них знайдено кілька невиразних фрагментів ліпної кераміки скіфського часу. За обстежень 2013 р. було також проведено роботи з укладання нового плану території поселення в ур. Барвінкова гора, що прилягає зі сходу до Східного укріплення Більського городища [4, с. 108–111].

Чи не найбільше уваги під час розвідок приділено обстеженню курганних могильників, що входять до складу Більського комплексу пам'яток. Раніше, під керівництвом В. В. Приймака було знято ділянки для укладання плану некрополю в ур. Скоробірі – Марченки – Осняги та курганного могильника, розмішеного біля валу городища у межах Батьківської сільської ради Зінківського району [3, див. вкл., с. 46–48]. У 2015 р. старший науковий співробітник ІА НАН

Рис. 4. Перещепине, ур. Курганний могильник II. План.
 Зйомка 2015 р. *Автори – О.М.Могиллов та О.В.Коротя.*

Україні О. Д. Могиллов, за участі працівників заповідника і фахівців групи охорони культурної спадщини Сумської області (О. В. Коротя), провів обстеження могильника в ур. Перещепине II. Результатом цих робіт стала поява нового уточненого плану залишків значною мірою дослідження пам'ятки (рис. 4).

Розвідки 2015 р. науковців заповідника також охопили територію ранньоскіфського поселення в ур. Перемірки [10, с. 74, 79]. За участі С. А. Скорого, на території Куземинської сільської ради Охтирського району, в межах Більського городища, було виявлено та оглянуто три поселення зі знахідками скіфського часу. Два з них містять також і матеріали, характерні для матеріальної культури населення черняхівської культури.

Серед проблем, що гальмують проведення суцільних розвідок на території Більського городища, головною залишається створення умов для проведення досліджень на ділянках Великого укріплення, що перебувають у приватній власності (прибудинкові території, городи у селах).

З питань, що потребують вирішення вже у 2016 р., залишається актуальним укладання плану некрополя скіфської доби в ур. Перещепине I, уточнення планів могильників в ур. Скоробір – Марченки – Осняги на окремих ділянках, доповнення планів некрополів «А»,

«Б» і «В» на території комплексу Великого укріплення. Існує необхідність не лише локалізувати кургани у складі груп, а й підготувати узагальнюючі матеріали, де будуть чітко нанесені всі вже досліджені поховальні об'єкти, розкопки яких проводилися за минулі роки ризними дослджженнями.

Джерела та література

1. **Городцов В. А.** Дневник археологических исследований в Зеньковском уезде Полтавской губернии, в 1906 году // Тр. XIV АС / МАО. – М., 1911. – Т. III. – С. 93–161.
2. **Коротя О. В.** Дослідження округи Більського городища в 2013 р. / Коротя О. В., Кравченко О. В., Овчаренко М. І., Осадчий Є. М., Приймак В. В., Сидоренко О. В., Шапорда О. М., Шевченко Р. О., Шерстюк В. В., Штанько А. І. // АДБГ – 2013: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК. – К.; Котельва: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2014. – С. 83–93.
3. **Коротя О. В.** Кургани і майдани басейну р. Грунь-Ташань (до 90-річчя Б. А. Шрамка) / Коротя О. В., Приймак В. В., Охріменко А. І., Сидоренко О. В. // Пам'ятки археології північно-західного і західного секторів округи Більського городища (I тис. до н. е. – I тис. н. е.) / ІКЗ «Більськ». – Полтава, 2010. – С. 29–73.
4. **Коротя О. В.** Розвідки в окрузі Більського городища / Коротя О. В., Овчаренко М. І., Осадчий Є. М., Приймак В. В., Сидоренко О. В., Шапорда О. М., Шевченко Р. О., Шерстюк В. В., Штанько А. І. // ФБГ – 2014: зб. мат-лів наук. конф. – К.; Полтава, 2014. – С. 108–111.
5. **Кулатова І. М.** Археологічні пам'ятки території та найближчої округи Більського городища (за розвідками 1994 р.) / І. М. Кулатова // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи: зб. наук. пр. / ЦОДПА; [за ред. Супруненка О. Б.]. – Полтава : Археологія, 1996 – С. 121–137.
6. Перелік найважливіших об'єктів археологічної охоронюваної території «Більське городище»: [Додаток №1 до рішення Полтавської обласної ради від 15 лютого 2001 р.] // АЛЛУ. – Полтава : Археологія, 2001. – № 2 (10). – С. 4–7.
7. **Приймак В. В.** Археологічні розвідки в південно-східному секторі Більського городища та найближчій округі пам'ятки / Приймак В. В., Овчаренко М. І., Цьомкало Л. А., Шапорда О. М., Штанько А. І. // АДБГ – 2014: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ». – К.; Котельва : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2015. – С. 96–106.
8. **Степанович С. П.** Археологічні розвідки на території Великого Більського городища та його округи / Степанович С. П. // ПАЗ: зб. наук. пр. / ЦОДПА; [за ред. Супруненка О. Б.]. – Полтава : Полтав. літератур, 1995. – Ч. 3. – С. 87–92.
9. **Супруненко О. Б.** Звіт за розвідки та археологічні експертизи на Полтавщині 2014 р. / Супруненко О. Б. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2014; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 739. – 184 арк.

10. **Супруненко О. Б.** Розвідки на території та в окрузі Більського городища / Супруненко О. Б., Скорий С. А., Гавриленко І. М., Корост І. І. // АДБГ – 2014: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ». – К.; Котельва : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2015. – С. 68–95.
11. **Шрамко Б. А.** Перелік пам'яток археології території та найближчих околиць Більського городища / Укладач Б. А. Шрамко // ПАЗ: зб. наук. пр. / ЦОДПА; [за ред. Супруненка О. Б.]. – Полтава : Полтав. літератор, 1994. – Ч. 2. – С. 195–197.

И. И. Корост

**Результаты разведок на территории Бельского
археологического комплекса**

Резюме

О результатах разведочных обследований памятников Бельского археологического комплекса, проведенных в 2013–2015 гг. Историко-культурным заповедником «Бельск».

Ключевые слова: Бельский археологический комплекс, Бельское городище, скифская эпоха, черняховская культура, разведки, поселения, поселение-предградье, могильник.

I.I. Korost

**The Results of Exploration on the Territory of Bilsk Archaeological Complex
Summary**

About the results of explorations of the monuments of Bilsk archaeological complex conducted in 2013–2015 by Historical and Cultural Reserve "Bilsk".

Keywords: Bilsk archaeological complex, Bilsk hillfort, Scythian time, Cherniakhiv culture, explorations, settlements, settlement-suburb, burial ground.

ПІЗНЬОСАРМАТСЬКІ ПОХОВАННЯ СТОРОЖІВСЬКОГО МОГИЛЬНИКА (за матеріалами розкопок 2012 р.)

Публікуються матеріали нових розкопок могильника у с. Сторожове Чутівського району Полтавської обл. — двох пізньосарматських поховань кінця IV ст. н. е. Вони здійснені в ямі з підбоєм та ямі з катакомбою.

Ключові слова: пізньосарматський час, Сторожове, Коломак, Полтавщина, поховання, могильник.

У 2007–2015 рр. Спільна археологічна експедиція Полтавського національного педагогічного університету ім. В. Г. Короленка та Полтавського краєзнавчого музею ім. В. Г. Кричевського здійснювала розкопки Сторожівського могильника в Чутівському р-ні Полтавської обл. На сьогодні досліджено 12 пізньосарматських поховань цього курганного некрополю. Він є невеликим родовим могильником пізньосарматських племен.

Матеріали, здобуті під час розкопок семи поховальних комплексів, уже опубліковані [1-7]. Ця публікація має на меті ввести до наукового обігу матеріали двох поховань, виявлених під курганоподібними насипами №№ 9 та 8, що розкопані 2012 р. [3]. Обидва споруджені, вірогідно, наприкінці IV ст. н. е. та містили лише по одному похованню.

Курганоподібний насип № 9 знаходився у південній групі малих насипів, поряд із курганом № 10, на схід від нього (рис. 1). Мав діаметр 11 × 12 м, висоту 0,11–0,28 м.

Стратиграфія. Давній горизонт зафіксований на рівні 0,23 м R. Лінія похованого ґрунту не простежувалася. Похований чорнозем сірого кольору, зі включеннями жовтого лесу. Передматерик знаходився на рівні 0,44–0,56 м R, материк, жовтий лесовий суглинок, — на глибині 1,07–1,38 м R. Профіль бровок не курганного типу, поховальна яма, як це чітко простежено, впущена з-під дернового шару, що ледь виділявся більш інтенсивно чорним відтінком ґрунту (рис. 3). З південного боку до нього була дотична траншея 2 (розкоп 2009 р.), що закладалася з метою перевірки міжкурганного простору та не містила виявлених поховань. Стратиграфічні ситуації траншеї і курганоподібного насипу № 9 подібні. Можливо, це було поховання ґрунтового

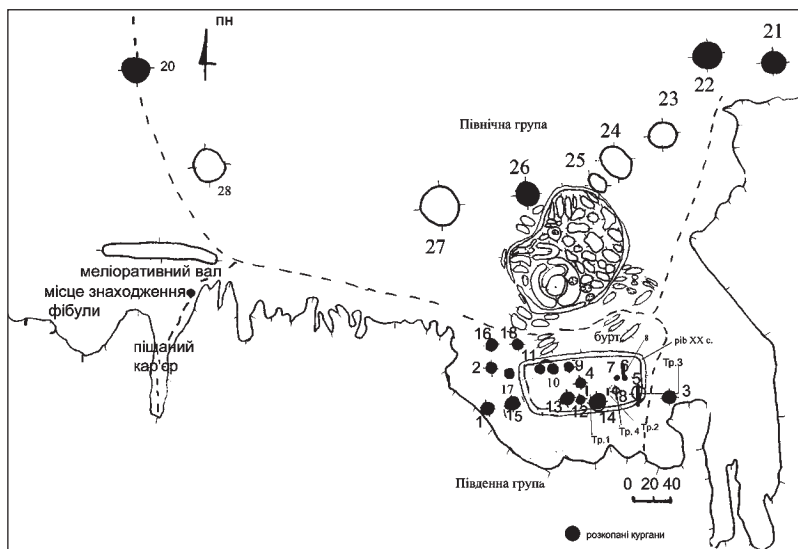

Рис. 1. Сторожівський могильник. План.

типу, а насип утворився в результаті наступної діяльності людини у ХІХ–ХХ ст., зокрема, побудови рову навколо могильника і насадження дерев.

У розкопі виявлені: два фрагменти стінок ліпленої посудини з насічками пізньосарматського часу, розмірами $2,9 \times 2,7$ та $2,4 \times 1,6$ см. Ще один уламок від цієї ж посудини ($2,8 \times 2,7$ см) трапився у північно-східному секторі розкопу, на глибині 0,6 м. Поверхня черепка червоного кольору, на зламі – чорного (рис. 2: 1, 2). Неповдалік знайдені ще два дрібні фрагменти стінок ліплених посудин цього ж часу. У південно-східному секторі (0,8 м південь та 5 м захід, глибина 0,4 м) виявлений фрагмент стінки амфори з поверхнею сірого кольору, розмірами $5,6 \times 3,8$ см (рис. 2: 3).

Пляма поховання 1 знаходилася у північно-західному секторі кургану. Поховання впущене з-під дернового шару. В плані з цієї глибини (0,23 м R) яма не простежувалася, вона чітко фіксувалася лише з рівня передматерика (0,41 м). Пляма мала розміри $1,75 \times 0,65$ м. Форма ями прямокутна, з округлими кутами (рис. 3).

Заповнення: 0 – 0,2 м р. в. – чорноземний ґрунт без знахідок; 0,2 – 0,6 м – чорноземне, зі влученнями жовтого лесового ґрунту; 0,6 – 0,9 м – суглинково-чорноземний вміст.

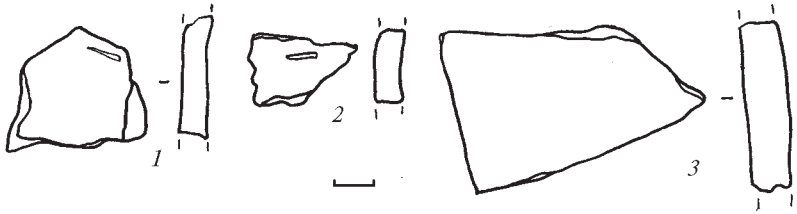

Рис. 2. Курганоподібний насип № 9. Знахідки з розкопу.
Глина, ліплення (1,2), гончарний круг (3). Пізньосарматський час.

Поховання здійснене у прямокутної форми ямі, зорієнтованій за лінією північ – південь. Розміри ями по верху – 1,90 × 1,10–1,35 м. Стінки нерівні, зжужжені до дна (рис. 3). У північній влаштований підбій, у вигляді округлої ніші, діаметром 0,7 м. Глибина ями 1,98 м, підбою – 2,28 м R.

У заповненні ями, на глибині 0,9 м виявлений уламок трубчасті кістки людини та кілька дрібних фрагментів інших кісток – рештки поховання, вірогідно, вщент пограбованого у давнину. На кістках є залишки червоної мінеральної фарби. Інших речових знахідок не виявлено.

Поховання, за планіграфією могильника, знахідками у заповненні і конструктивними особливостями ями віднесене до пізньосарматського часу.

Ще одне синхронне захоронення відкрите під *курганоподібним насипом № 8*, що розташований у південній групі малих насипів, за 28 м на північний схід від кургану № 14/2011 р. та за 7 м на схід від траншеї 2 (2009 р.) (рис. 1).

Насип невіразної форми, у північному напрямку перепад висоти відсутній, у південному – незначний (0,27 м), пов'язаний із загальним ухилом корінного берега до р. Коломак. Насип зливався з «борознами», що утворилися під час напосаджування дерев півстоліття тому. Поряд розташовані курганоподібні насипи №№ 6, 7/2007 р., які не містили досліджених поховань.

Стратиграфія: 0 – 0,52 м – ґрунтово-дерновий шар; 0,52 – 0,71 м – похований чорнозем чорно-коричневого кольору, що скипає на НСІ, інтенсивніше до низу; 0,71 – 0,84 м – передматерик, в якому наявні вапнякові конкреції – карбонати; 0,84 (південь) – 1,0 (північ) м – материк, жовтий лесоподібний суглинок.

На глибині 0,5 м виявлений фрагмент стінки посудини з наліпним пружком, з пальцево-нігтьовими вдавленнями, розміром 2,9 × 2,6 см, вірогідно, епохи бронзи (рис. 4).

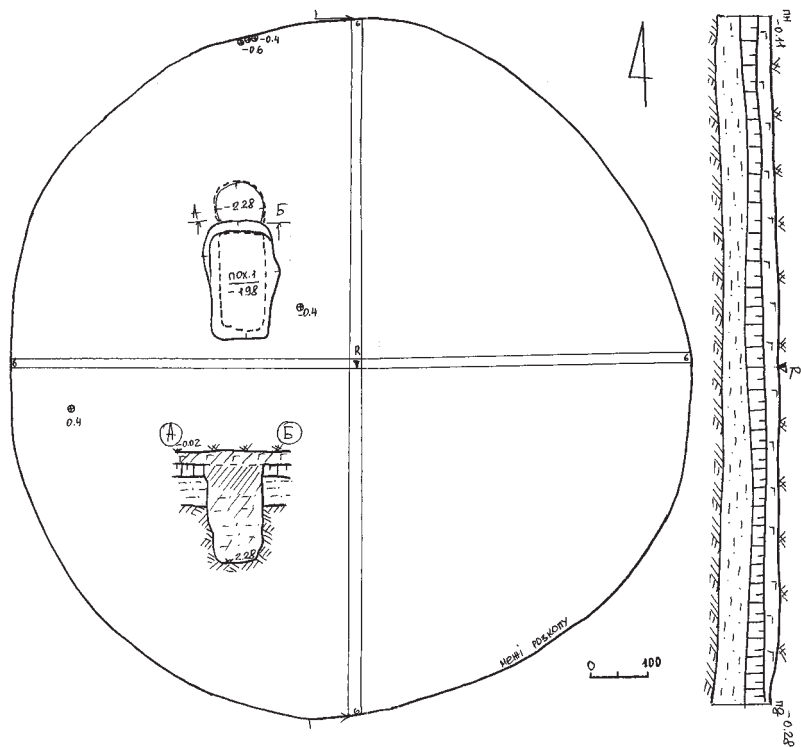

Рис. 3. Курганоподібний насип № 9. Загальний план та профілі бровок. Перетин поховальної ями А-Б.

Зачистка на рівні материка показала наявність біля західної стінки плями поховання. Її розміри — 1,55 × 2,40 м. Із заходу вхідну яму перекривала грабіжницька, глибиною близько 1,15 м (до 0,2 м від рівня материка), заповнена чорним грудчастим ґрунтом з вальками та білим тліном, суглинком (перебила викид з поховання). Останній простежений у плані і профілі, на глибині 0,52 (північ) — 0,48 (південь) м R. У плані він мав близьку до овальної форму, був розміщений вздовж стінок, окрім східної, вхідної ями поховання 1. Потужність викиду незначна, він змішаний з чорноземним ґрунтом.

Поховання 1 здійснене у споруді складної конструкції — вхідна яма та катакомба, що зорієнтовані за однією віссю: північ — південь. Вхідна яма прямокутної форми, розмірами 2,0 × 0,85–1,0 м (рис. 5). Вхід до катакомби знаходився з півночі, довжина її — 2,4 м, ширина —

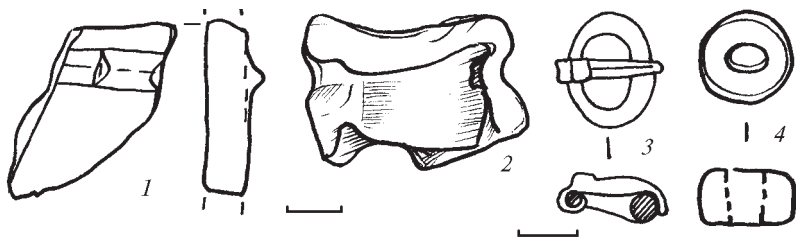

Рис. 4. Курганоподібний насип № 8.

Знахідки з розкопу (1) та поховання (1-4).

- 1 – фрагмент стінки посудини, *глина*, ліплення; 2 – астрагал, *кістка*;
 3 – пряжка фурнітурна, *білий метал*, лиття; 4 – намистина, *буристин*,
 шліфування, свердлення.

1,0 м. Заглиблена до 2,85 м R, висота склепіння – 1,84 м R. Форма овальна. Заповнення катакомби – чорноземне, при дні – суглинкове.

Заповнення вхідної ями: 0 – 0,3 м р. в. – чорноземне; 0,3 – 0,7 м – суглинкове, крім північної стінки (входу до катакомби).

Поховання здійснене у катакомбі, але в результаті давнього пограбування кістки перемішені до входу, розгорнуті по всій площі поховальної споруди у передденні. У південній частині вхідної ями, на глибині 0,6 м від материка, виявлене скупчення дрібних кісток людини: ребер, хребців, на яких простежувалися цятки малиново-бордової фарби. За визначеннями антрополога Юрія Довженка, кістки належать особі чоловічої статі.

Біля сходинки входу, у чорноземному заповненні, виявлений хрестець людини і фрагмент залізного виробу (4,0 × 2,0 × 0,2 см). Подібні уламки, у вигляді корозованого металу і дерева, траплялися по дну катакомби. Розміри їх коливалися від 2,8 × 1,0 до 0,3 × 0,4 см. Біля західної стінки (за 0,9 м на північ від сходинки) зафіксоване скупчення кісток – лопатка, ребра, велика гомілкорова кістка ноги тощо. Всі вони мали сліди малинової фарби.

Під лопаткою виявлена фурнітурна портупейна пряжка, виготовлена з мідного сплаву (рис. 4: 3). Пряжка з округлою рамкою, що має потовщення у передній частині. Плошадка біля язичка має прямокутну форму, язичок довгий, прямий, на кінці загнутий, він охоплює рамку на всю ширину. В перетині язичок близький до трикутного, сплюснений у нижній частині. Розміри: діаметр – 2,0 см, довжина язичка – 1,9 см, плошадка – 0,4 × 0,4 см. Пряжка виготовлена у кінці IV ст. Вона аналогічна пряжці з кургану № 15/2008 р., за винятком матеріалу виготовлення. Подібні пряжки широко відомі, найближчі

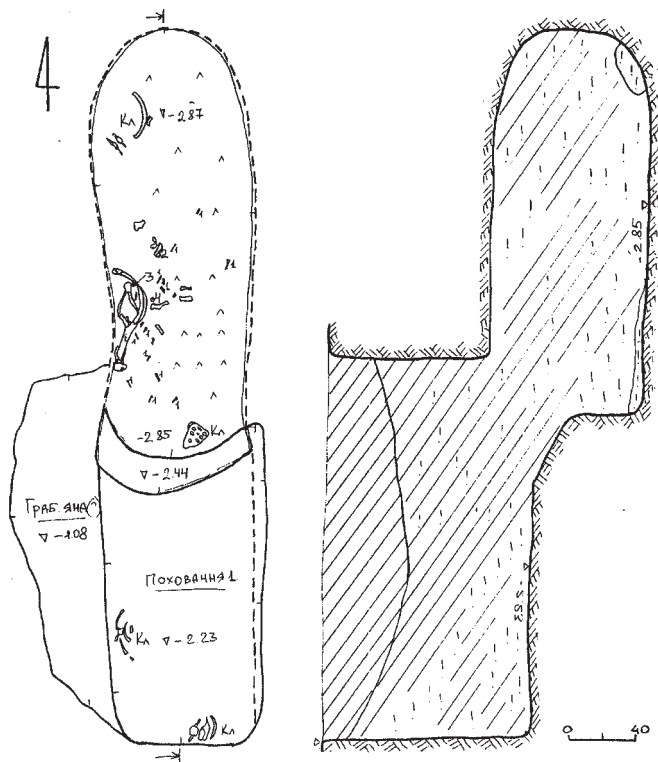

Рис. 5. Курганоподібний насип № 8. Поховання 1.
План та перетин.

територіальні аналогії походять з поховань Кантемирівського могильника [7]. Також вони зустрічаються на пам'ятках басейну Сіверського Дінця [8, с. 37].

Поряд знаходилася намистина з бурштину (рис. 4: 4) зрізано-циліндричної, дещо асиметричної форми, з овальним отвором. Верхня основа із заокругленими краями. Діаметри: верхньої основи – 1,3 см, нижньої – 1,5 см, отвору – 0,4–0,5; висота – 0,7–0,9 см. Також у заповненні містилася кулька жовто-рудого кольору, вірогідно, нешлифованого бурштину, діаметром 0,3 см.

По центру ями, на її дні, знайдений астрагал без насічок та отворів (рис. 4: 2). Під ним зафіксований коричневий тлін, вірогідно, від підстилки. Сліди такого ж тліну простежувалися у центральній частині

дна катакомби. Біля її північної стінки, за 0,4 м знаходилися хребці і ребро людини.

Отже, за знахідками над похованням та конструктивними особливостями ями, — це пізньосарматське (аланське) чоловіче захоронення кінця IV ст. н. е.

Поховання не є безумовно тотожними, проте відзначимо кілька споріднених рис. А саме: меридіональна орієнтація поховальних ям, їх форма, що близька до прямокутної, наявність у північній стінці підбою чи катакомби. Зауважимо, що зі всіх 12 поховань некрополю, у катакомбах здійснено 50%, у ямі із заплічками — 37,5%, у ямі із заплічками та підбоем — 12% (єдиний випадок). Для всіх поховань характерне навмисне порушення кісток небіжчиків, що здійснювалося, вірогідно, в ритуальних цілях або внаслідок пограбування могили.

Одне з вище описаних поховань, а саме під кургоноподібним насипом № 9, є другим випадком виявлення захоронення у міжкурганному просторі. Ця знахідка поставила завдання подальшої перевірки ділянок між курганами на предмет наявності ґрунтового могильника. Не виключено, що над такими захороненнями все ж споруджувалися невеликі насипи, повністю знищені ерозією та діяльністю людини за останнє століття.

Література

1. **Коваленко О.** Археологічні дослідження Сторожівського могильника у 2009 році / О. Коваленко, Р. Луговий // Інтеграція археологічних та палеогеографічних досліджень. Мат-ли науково-практичного семінару (10-12 серпня 2010 р.) / ПНПУ ім. В. Г. Короленка. — Полтава: Друкарська майстерня, 2011. — С. 105–111.
2. **Коваленко О.В.** Сторожівський курганний могильник / О.В. Коваленко, Р. С. Луговий // АДУ — 2011: зб. наук ст. / ІА НАНУ. — Луцьк : Волин. старожитності, 2012. — С. 367–368.
3. **Коваленко О. В.** Звіт про розкопки курганів біля с. Сторожове Чутівського району Полтавської області у 2012 році / Коваленко О. В., Луговий Р. С.; ПНПУ ім. В. Г. Короленка; ПКМ // НА ІА НАНУ. — Ф. е. — 2012 надх.
4. **Коваленко О. В.** Кочівницьке поховання XIII ст. поблизу с. Сторожове Полтавської області / О. В. Коваленко, Р. С. Луговий // СЛП — 2011: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА. — К.; Полтава : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2011. — С. 160–174.
5. **Коваленко О. В.** Пізньосарматські поховання Сторожівського курганного могильника / О. В. Коваленко, Р. С. Луговий // АЛЛУ. — Полтава, 2008. — № 1–2 (23–24). — С. 34–44.
6. **Коваленко О. В.** Сторожівський курганний могильник / О. В. Коваленко, Р. С. Луговий // Ostrogothica. Археология Центральной и Восточной

- Европы познеримского времени и Эпохи Великого переселения народов: сб. науч. тр. к 10-летию Германно-Славянской археологической экспедиции Харьковского национального университета им. В. Н. Каразина / ХНУ. – Харьков : изд. А. Н. Тимченко, 2009. – С. 174–179.
7. **Луговий Р. С.** Аланське поховання IV ст. на річці Коломак / Р. С. Луговий, О. В. Коваленко // СЛП – 2013: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА. – К.; Полтава : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2013. – С. 111–120 + С. 4 обкл.
8. **Обломский А. М.** О времени появления черняховского населения на территории Днепровского Левобережья / Андрей Обломский // Сто лет черняховской культуры: [сб. науч. ст.] / Тов-во археол. та антропол.; [відп. ред. М. Левада] – К., 1999. – С. 26–38.
9. **Рудинський М.** Кантамірівські могили римської доби / Михайло Рудинський // Зап. ВУАК: [зб. наук. ст.] / Укр. Акад. наук; ВУАК; [гол. ВУАКу акад. О. Новицький] – К., 1930 – Т. I. – С. 127–157.

О. В. Коваленко, Р. С. Луговий
**Позднесарматские погребения Сторожевского могильника
(по материалам раскопок 2012 г.)**

Резюме

Публикуются материалы раскопок 2012 г. могильника у с. Сторожевое Чутовского района Полтавской области – двух позднесарматских погребений конца IV в. н. э. Погребения произведены в яме с подбоем и яме с катакомбой.

Ключевые слова: позднесарматское время, Сторожевое, Коломак, Полтавщина, погребение, некрополь.

O. V. Kovalenko, R. S. Lygovy
The Burials of Late Sarmatian time of Storozhove's Necropolis (Results of Investigations in 2012)
Summary

Publication deals with the results of investigations in 2012 of two burials of Late Sarmatian time (final 4th AD) near Storozhove village in Chutovo district of Poltava region. The burials have been found in the lining pit and in the pit with catacomb.

Keywords: Late Sarmatian time, Storozhove, Kolomak, Poltava regional, burial, necropolis.

НАУКОВО-РЯТІВНІ РОЗКОПКИ ШИШАЦЬКОГО МОГИЛЬНИКА

*Публікуються результати нових науково-рятивних досліджень
Шишацького могильника черняхівської культури. Розкопані
поховання відносяться до другої половини IV – першої половини
V ст. н. е.*

Ключові слова: Дніпровське Лісостепове Лівобережжя,
Шишаки, черняхівська культура, могильник,
поховання.

Шишацький могильник черняхівської культури розташований за 1,0 км на захід від смт. Шишаки Шишацького району на Полтавщині, на південний схід від кар'єрів місцевого цегельного заводу, праворуч від балки Дернова Долина (басейн р. Псел), в якій знаходиться каскад ставків. Поверхня, де розташований некрополь, ледь нахилена у бік цієї балки. На південь від пам'ятки (за 0,3–0,4 км) розміщене черняхівське поселення, відоме за розвідками В. А. Грінченка 1925 р. [7, арк. 5].

Могильник частково зруйнований кар'єром Шишацького цегельного заводу, унаслідок чого на значній частині некрополя повністю знищені культурні нашарування. Також могильник та окремі його поховання пошкоджені (повністю або частково) траншеєю, на дні якої прокладена труба, що підведена до місцевих очисних споруд, розташованих неподалік. До новітніх зовнішніх факторів руйнування пам'ятки слід також віднести її пограбування сучасними мародерами-«металодетекторниками».

Слід зазначити, що руйнування могильника, за свідченнями місцевих жителів, почалося ще з 70-х рр. ХХ ст., але нагляд з боку археологів за роботою цього заводу тоді не здійснювався. В експозиції Шишацького районного музею представлені два черпаки скіфського часу, знайдені у зруйнованих курганах, очевидно, на місці кар'єру, неподалік цегельного заводу. Можливо, саме ці знахідки згадуються у «Довіднику з археології України. Полтавська область» [12, с. 9].

Протягом 2009, 2010, 2012–2015 рр. на могильнику проводилися науково-рятивні розкопки [4; 5; 9; 10]. Досліджена площа становить більше 2000 м². Виявлено 136 поховань черняхівської культури та

одне, що належить до скіфської доби. Особливістю вивченої ділянки стала також і практична відсутність поховань, здійснених за обрядом кремації, характерних майже для всіх відомих черняхівських могильників. Це можна пов'язувати з майже повним руйнуванням поверхневих нашарувань у результаті скришних робіт. Саме через це були зруйновані і поховання кремованих решток, глибина залягання яких, імовірно, була помітно меншою за глибину поховань-інгумацій. Досліджена ділянка належить до місця переважаючої концентрації безінвентарних поховань з орієнтацією померлих головою на захід. На користь цього може вказувати порівняно незначне число виявлених захоронень, зорієнтованих на північ, загальна кількість яких складає менше 20 відсотків від усіх виявлених. У двох випадках поховані лежали головами на схід.

Знахідки у похованнях у цілому типові для черняхівської культури: глиняний посуд (горщики, миски, миски-вази, одноручні і дворучні глеки, чаші, кубки), виконані на гончарному круті, скляні кубки, предмети вбрання (бронзові фібули і пряжки), прикраси (скляне, сердолікове, бурштинове, коралове намисто, підвіски), рогові гребені тощо.

На Шишацькому некрополі, як і на інших черняхівських могильниках, переважна більшість трупопокладень, зорієнтованих на захід, були безінвентарними, тому кожне віднайдене захоронення з супровідним інвентарем привертає особливу увагу та має значну інформативну цінність. Серед них вирізняється *поховання 39*.

Небіжчицю – жінку 25–35 років – було покладено у випростаному положенні на спині, у порівняно вузькій (0,70–0,85 м) могильній ямі, зорієнтованій у західному напрямку. Точну довжину ями, нажаль, встановити не вдалося, оскільки прокладена траншея зруйнувала її західну частину. Збережена довжина складала від 1,40 м по північній стінці до 1,70 м – по південній. Череп і верхня частина кісток тулуба знищені траншеєю (рис. 1: 1). Таким чином, реконструйована довжина поховальної ями могла складати не менше 1,90 м.

Під час досліджень ділянки тазу похованої, серед кісток кисті її правої руки, було виявлено кубок з прозорого скла з прошліфованими овалами (рис. 1: 2). Посудина відноситься до товстостінних усічено-конічних кубків з масивним профільованим денцем. Висота її досягає 10,1 см, діаметр вінець – 9,0 см, діаметр денця – 2,5 см.

Прямою аналогією кубка з поховання № 39 Шишацького могильника є виріб, виявлений у похованні № 42 могильника VII Сетведт (територія сучасної Норвегії), який дав назву серії (тип Луги). І. О. Гавритухін відносить такі кубки до варіанту Сетведт. Фрагменти подібних кубків відомі з Головчине, Комарова, Будешт та, можливо, з Якушовіц [2, с. 52; рис. 8: 57, 60, 61].

Серію Сетведт Е. Страуме датує ступенем D2 скандинавської хронології, який знаходиться у межах V ст. н. е. [3, с. 16]. З огляду на матеріали, виявлені до цього часу на Шишацькому могильнику, та загальне датування черняхівської культури, попередньо вважаємо за можливе дещо звузити хронологічні рамки побутування кубка – у межах першої половини V ст. н. е.

Під кубком знаходилася патинована монета, покладена аверсом донизу. Саме до неї й прикипів невеликий фрагмент тканини. Монета виявилася срібним денарієм Марка Аврелія (рис. 1: 3). Монети цього римського імператора в ареалі черняхівської культури є достатньо поширеними як у складі скарбів, так і поодиноких знахідок, здебільшого на поселеннях [8]. Унаслідок перебування в обігу екземпляр має значні потертості аверсу і реверсу. *Аверс*: погруддя імператора вправо; напис: «[M.] ANTONIN[VS] AVG[.] [G]ERM. [TR.] P. [?]». *Реверс*: жіноча фігура вліво, у лівій руці – ріг достатку; визначити атрибут божества, вміщений у правій руці, внаслідок потертості не видається можливим. Збереглися літери «CO[S]» (визначення *В. М. Шалобудова*). Титулатура імператора на аверсі дозволяє з достатньо високим ступенем імовірності датувати монету у межах 174–175 рр. н. е.

Очевидно, денарій було замотано у шматок тканини (рис. 1: 4). Під час дослідження виявилось, що він є шовком і тривалий час був у вжитку (визначення *С. В. Маєвської*).

Наявність під денною частиною кубка римської монети дає підстави припускати не випадковість саме такого розміщення одного з предметів супровідного інвентарю. Таке розташування нумізматичної знахідки допускає її інтерпретацію в контексті існування звичаю покладання «обола Харона» – символічної плати за перехід до світу померлих.

Поєднання в одному комплексі, за вказаних обставин (укладення в руку), римської монети і скляного кубка, імовірно, призначеного для потойбічного бенкету, є на сьогодні унікальним серед поховальних старожитностей черняхівської культури.

З-поміж виявлених поховань з північною орієнтацією, за кількісними та якісними характеристиками, відзначається *поховання 60*, що знаходилося у південно-західній частині розкопу. Поховальна споруда була ямою підпрямокутної форми. Поверхня дна рівна, стінки, простежені на висоту близько 0,25 м, вертикальними. Реконструйована глибина по дну складала 1,85 м, максимальна довжина – 2,50 м, ширина – 1,16 м (рис. 2: 39).

Поховання відзначалося багатством супровідного інвентарю: 8 гончарних посудин, більшість із яких (7 од.) виявилися розташованими зліва від небіжчиці, у східному секторі ями; категорія прикрас представлена двома двопластинчатими фібулами з білого металу,

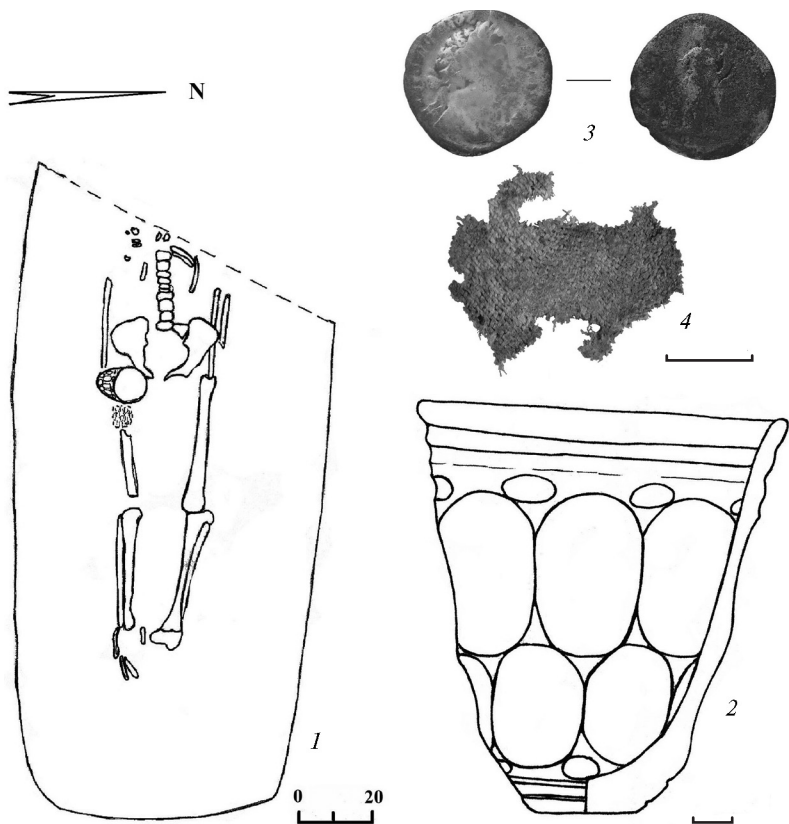

Рис. 1. Шишацький могильник. Поховання 39.
План (1) і знахідки (2-4).

мушлею-підвіскою, виявленою між кістками нижніх кінцівок, скляним намистом, знайденим у верхній частині грудного відділу скелету, та двома кільцями, зв'язаними з мідного дроту, а також мініатюрною поясною пряжкою, виготовленою з мідного сплаву. До категорії знарядь можна віднести голку та мініатюрний ніж з мідного сплаву, що були розташовані за головою небіжчиці, в місці відкритого типу, та трискладовий роговий гребінь. Його фрагменти виявлені справа від коліна нижньої правої кінцівки та нижче коліна лівої нижньої кінцівки. За головою похованої були вміщені кістки тварини, що, імовірно, належали до супровідної трапези.

У похованні 60 знаходилися наступні предмети.

1. *Кубок* гончарний, лискований, чорного кольору, з увігнутим в центрі денцем (рис. 2: 32). Прикрашений вдвленим за допомогою коліщаткового штампун орнаментом. Діаметр вінець – 7,5 см, висота посудини – 8,0 см.

2. *Горщик* світло-коричневого кольору з орнаментом у вигляді невеликих валиків на тулубі та врізної лінії по центру. Верхня частина тулуба має сліди сажі (рис. 2: 34). Діаметри: вінець – 13,7 см; денця – 7,5 см; тулуба – 17,5 см; висота – 17,4 см.

3. *Чаша-кубок* сірого кольору. На плічках – невеликий валик. Поверхня чаші ззовні лискована, всередині – заглажена (рис. 2: 33). Посудина знаходилася біля кисті правої руки похованої. Діаметри: вінець – 12,2 × 12,7 см; тулуба – 14,7 × 15,0 см; дна – 5,9 × 6,1 см; висота – 7,5 см.

4. *Глек* дворучний, сірого кольору, з округленим тулубом та видовженою нижньою частиною. Поверхня заглажена. На плічках є невеликий валик. Ручки пласкі, на них наявний орнамент у вигляді канельованої лінії. Дно пласке, з виділеною закраїною (рис. 2: 38). Діаметри: вінець – 7,6 см; тулуба – 13,1 см; дна – 6,4 см; ширина ручки у середній частині – 1,5 см; її товщина – 0,9 см; висота – 11,9 см.

5. *Миска* відкритого типу, коричневого кольору. Поверхня із зовні лискована, всередині – заглажена. Дно з піддоном (рис. 2: 36). Діаметри: вінець – 21,9 × 22,7 см; тулуба – 21,1 см; дна – 7,5 см; висота – 8,8 см.

6. *Миска* закритого типу, коричневого кольору, біконічна. На плічках є врізна лінія. Поверхня ззовні лискована, всередині – заглажена (рис. 2: 35). Дно з піддоном. На ньому – продряпаний хрест. Довжина цих ліній, відповідно, – 5,1 та 5,5 см. Діаметри: вінець – 18,6 × 19,6 см; тулуба – 19,0 × 19,7 см; дна – 7,5 см; висота – 9,0 см.

7. *Миска* закритого типу, коричневого кольору, з сірими плямами, округло-біконічна. На плічках – два невеликі валики, між якими знаходиться орнамент у вигляді перехрещених ліній, що утворюють ромби. Поверхня ззовні лискована, зсередини – заглажена. Дно має виступ (рис. 2: 37). Діаметри: вінець – 31,0 × 33,5 см; тулуба – 33,3 × 34,3 см; дна – 11,9 см; висота – 20,0 см.

8. *Глечик* з однією ручкою і біконічним тулубом. Під вінцями та на місці переходу шийки у тулуб розміщені невеликі валики. Поверхня лискована. Ручка пласка, на ній є орнамент у вигляді канельованої лінії (рис. 2: 33). Діаметри: вінець – 7,6 см; тулуба – 13,1 см; дна – 6,4 см; ширина ручки у середній частині – 1,5 см; її товщина – 0,9 см; висота – 11,9 см.

9. *Ніж* мініатюрний, з прямою спинкою (рис. 2: 4). Мідний сплав. Довжина – 6,2 см; максимальна ширина – 1,0 см.

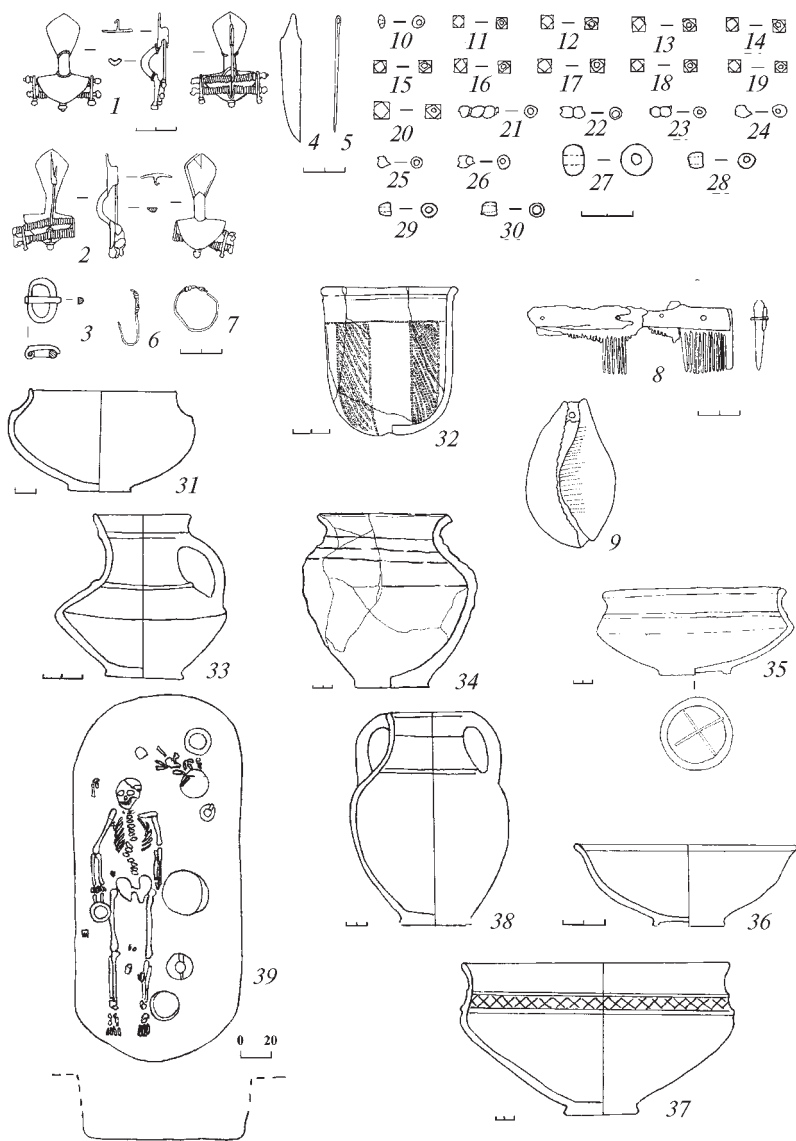

Рис. 2. Шишацький могильник. Поховання 60.
План (39) та знахідки (1-38).

10. *Голка* з мідного сплаву, з продовгуватим вушком неправильної форми (рис. 2: 5). Довжина – 5,7 см; ширина біля вушка – 0,3 см.

11. *Гребінь* фрагментований роговий, тришаровий, скріплений заклепками-рурочками з мідного сплаву, зберігся у 3-х фрагментах (рис. 2: 8). Довжина – 9,8 см; висота – 3,6 см.

12. *Мушля* *Surgaea pantağina* з отвором для підвішування, з частково зруйнованою верхньою частиною. Довжина – 7,1 см; ширина – 4,5 см; діаметр отвору – 0,5 × 0,4 см (рис. 2: 9).

13. *Фрагмент* металевого дратового *кільця* з мідного сплаву для підвіски, виготовленого зі сплетеного дроту (рис. 2: 6). Довжина – 2,1 см; перетин – 0,1 см.

14. Бронзове дратяне *кільце*, зі сплетеного кінцями дроту для підвіски (рис. 2: 7). Максимальний діаметр – 2,2 см; перетин – 0,1 см.

15. *П'яржка* поясна, мідний сплав (рис. 2: 3). Має розміри – 2,25 × 2,00 см.

16. *Фібула* двопластинчата з двома пружинами, на ніжці – сліди прокресленого орнаменту (I підгрупа, варіант 1АБ, за А. К. Амброзом) [1, с. 83]. Виконана з білого металу і заліза (стрижні до пружин). Права стійка від пружини відсутня (рис. 2: 1). Довжина – 4,9 см; максимальна ширина – 2,9 см.

17. *Фібула* двопластинчата з двома пружинами та перекрученими дратяними валиками, розміщеними з обох боків спинки (I підгрупа, варіант 1АБ, за А. К. Амброзом) [1, с. 83]. Права стійка пружини відокремлена внаслідок корозії пружинних стрижнів (рис. 2: 2). Довжина – 4,6 см; максимальна ширина – 3,8 см.

18. *Намистина* округла, біконічна, двічі усічена, з синьо-фіолетового прозорого скла (тип XII/26, за О. В. Гопкало) [6, с. 29–30]. Розміри: 0,5 × 0,3 см (рис. 2: 10).

19. *Намисто* (10 од.) кубооктаєдричне, з синьо-фіолетового прозорого скла (тип XVII/12, за О. В. Гопкало) [6, с. 41–42]. Розміри – від 0,4 × 0,5 до 0,6 × 0,7 см (рис. 2: 11–20).

20. *Намистина* гвинтоподібна, циліндрична (еліпсоподібна, усічена двічі, з шийкою, трискладова) з синьо-фіолетового непрозорого скла (тип XIII/1, за О. В. Гопкало) [6, с. 32]. Розміри: 1,65 × 0,5 см (рис. 2: 21).

21. *Намисто* (2 од.) гвинтоподібне, циліндричне (еліпсоподібне, усічене двічі, з шийкою, двоскладове) з синьо-фіолетового непрозорого скла (тип XIII/1, за О. В. Гопкало) [6, с. 32]. Розміри: 1) 1,0 × 0,45 см; 2) 0,9 × 0,45 см (рис. 2: 22–23).

22. *Фрагменти* (3 од.) скляного *намиста*, гвинтоподібного циліндричного (еліпсоподібне, усічене двічі, з шийкою, односкладове), з синьо-фіолетового непрозорого скла (тип XIII/1, за О. В. Гопкало) [6, с. 32] (рис. 2: 24–26).

23. *Намистина* округла, еліпсоподібна, усічена двічі, з чорного непрозорого скла (тип П/14, за О. В. Гопкало) [6, с. 19]. Розміри: 1,25 × 0,87 см (рис. 2: 27).

24. *Намисто* (3 од.) округле, еліпсоподібне, усічене двічі, з чорного глухого скла (тип П/1, за О. В. Гопкало) [6, с. 17]. Розміри: 1) 0,6 × 0,7 см; 2) 0,5 × 0,55 см; 3) 0,7 × 0,55 см (рис. 2: 28–30).

За супровідним досить виразним інвентарем, поховання 60 – жіноче. Зважаючи на інформацію про час побутування окремих категорій поховального інвентарю з могили 60 Шишацького некрополю, можемо попередньо припустити, що поховання здійснене у другій половині IV ст. н. е. На користь такої думки може свідчити і наявність серед керамічного набору миски закритого типу з прокресленим із зовні на дні хрестоподібним знаком (рис. 2: 35). Всі відомі нам на сьогодні закриті комплекси ареалу поширення черняхівської культури, які містять керамічний посуд із зображеннями на денній частині, датуються періодом не раніше другої половини IV ст. [11].

На прикладі наведених поховань, можна стверджувати, що Шишацький некрополь не поступається іншим могильникам (Войтенки 1, Боромля та ін.) Дніпровського Лісостепового Лівобережжя як за кількістю поховань, так і за інформативністю знахідок. Вони мають багато спільного. Зокрема, на могильнику виявлено ряд могил, що мають певні сарматські ознаки. Опосередковано сюди можна віднести і поховання 60, де знайдені кістки тварини – залишки жертвоприношення. Звертають увагу і деякі особливості поховального обряду саме на Шишацькому могильнику, зокрема, наявність скляного кубка чи чаші-кубка у правій руці похованих жінок.

Досліджена ділянка з могилами на пам'ятці біля Шишак відноситься до другої половини IV ст. – першої половини V ст. Наші спостереження дозволяють залучати матеріали з некрополя до наступних досліджень поховального обряду населення черняхівської археологічної культури, а саме, на пізньому етапі її існування у межах Дніпровського Лісостепового Лівобережжя. Опираючись на знахідки з могильника, варто менш категорично стверджувати і про те, що гунське нашествя мало катастрофічні наслідки для лісостепового черняхівського населення лівого берега Дніпра. Як встановлено розкопками, воно проживало тут ще певний час і в V ст. н. е.

Джерела та література

1. **Амброз А. К.** Фибулы юга Европейской части СССР II в. до н. э. – IV в. н. э. / А. К. Амброз // САИ. – М.: Наука, 1966. – Вып. Д 1–30. – 142 с.
2. **Гавритухин И.** Хронологические индикаторы финала черняховской культуры / И. Гавритухин // Сто лет черняховской культуре: сб. науч. ст. – К., 1999. – С. 48–86.

3. **Гавритухин И. О.** Финал черняховской культуры / И. О. Гавритухин // Восточная Европа в середине I тысячелетия н. э. (Раннеславянский мир): сб. науч. тр. – М., 2007. – Вып. 9. – С. 9–24.
4. **Гейко А. В.** Рятівні розкопки Шишацького могильника черняхівської культури / А. В. Гейко // Актуальні проблеми археології: тез. Міжнар. наук. конф. на пошану І. С. Винокура. – Тернопіль : Астон, 2010. – С. 50–51.
5. **Гейко А. В.** Розкопки Шишацького могильника черняхівської культури / А. В. Гейко, С. В. Сапегін // АДУ – 2010: зб. наук. ст. – К.; Полтава : ПП Вид-во «Друкарня Гротеск», 2011. – С. 77.
6. **Гопкало О. В.** Бусы и подвески черняховской культуры / О. В. Гопкало; НАНУ, Ин-т археол. – К., 2008. – 251 с.
7. **Грінченко В.** Звіт за подорожі до х. Петренки – Полтава та с. Ковалівка – Полтава 1925 року / Грінченко В.; ПДМ // НА ІА НАНУ. – Ф. ВУАК. – Спр. № 49/3. – 7 арк.
8. **Кропоткин В. В.** Клады римских монет на территории СССР / В. В. Кропоткин // САИ. – М. : Изд-во АН СССР, 1961. – Вып. Г 4–4. – 134 с., табл.
9. **Рейда Р. М.** Жіноче поховання 60 з Шишацького могильника черняхівської культури / Р. М. Рейда, А. В. Гейко, С. В. Сапегін // Від венедів до слов'ян: зб. наук. пр. на пошану доктора історичних наук, професора Дениса Никодимовича Козака з нагоди його 70-ліття. – К.: Майдан, 2014. – С. 193–204.
10. **Рейда Р. М.** Поховання з «платою Харону» з Шишацького могильника черняхівської культури / Р. М. Рейда, А. В. Гейко, С. В. Сапегін // Археологія. – К., 2014. – № 1. – С. 97–103.
11. **Рейда Р. М.** Прокреслені знаки на денцях посуду культури Черняхів-Синтана-де-Муреш / Р. М. Рейда, А. В. Гейко, С. В. Сапегін, Я. В. Володарець-Урбанович // Археологія. – К., 2014. – № 4. – С. 80–87.
12. **Сидоренко Г. О.** Довідник з археології України. Полтавська область / Г. О. Сидоренко, Є. В. Махно, Д. Я. Телегін; АН УРСР, Ін-т археол.; УТОПІК. – К. : Наукова думка, 1982. – 108 с.

А. В. Гейко, Р. М. Рейда, С. В. Сапегін
Научно-спасательные раскопки Шишацкого могильника

Резюме

Публикуются результаты исследований Шишацкого могильника черняховской культуры. Исследованные погребения относятся ко второй половине IV – первой половине V вв. Выявление новых материалов указывает на то, что гуннское вторжение могло не иметь катастрофических последствий для лесостепного населения черняховской культуры левого берега Днепра, а сама культура после этого события существовала ещё какое-то время.

Ключевые слова: Днепровское Лесостепное Левобережье,
Шишаки, черняховская культура, могильник,
погребения.

A. V. Geiko, R. M. Reyda, S. V. Sapegin
Research and Rescue Excavations of Shyshatskyi Burial Ground

Summary

The article contains information about materials of archaeological excavation on the burial ground of Chernyakhiv culture. The materials can be dated to the 2nd half of the 4th – first half of the 5th centuries AD. Discovering the new materials can indicate that invasion of the Huns could have no catastrophic consequences for ForestSteppe population on the Left Bank of the Dnipro river represented by Chernyakhiv culture, which existed after this event for a certain time.

Keywords: Dnipro LeftBank ForestSteppe Region, Shyshaky,
Chernyakhiv culture, burial ground, burials.

НОВЫЕ ДАННЫЕ О ДРЕВНОСТЯХ ПОЗДНЕАНТИЧНОГО ПЕРИОДА БАССЕЙНА ПСЛА (СУМСКОЙ И БЕЛЬСКИЙ МИКРОРЕГИОНЫ)

На основании недавних случайных находок и открытых ранее памятников в среднем и верхнем течениях Псла выдвигается предположение о проникновении в Лесостепь населения из Крыма и Восточного Причерноморья на протяжении всего периода поздней античности.

Ключевые слова: Сумской и Бельский микрорегионы, случайные находки, позднеантичный период.

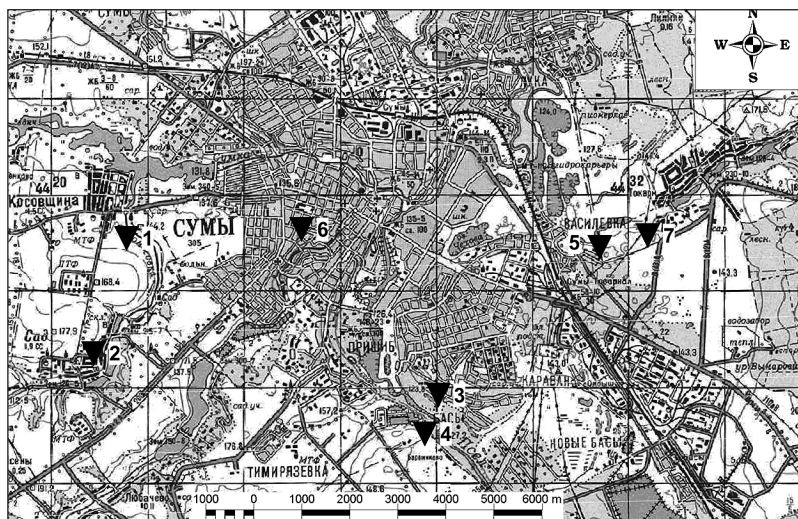
В последние десятилетия в некоторых регионах Левобережного Поднепровья, заселенных черняховским населением, сделаны находки более позднего периода, связь которых с предшествующими памятниками дискуссионна. Для иллюстрации этого тезиса анализируются находки из двух микрорегионов – Сумского и Бельского.

Сумской микрорегион (рис. 1). В окрестностях Сум обнаружены три могильника черняховской культуры, два из которых (Сумы, Сад) исследовались путем проведения стационарных раскопок [12; 15]. Поселений известно значительно больше, но раскопки проводились только на трех из них (Косовщина, Песчаное) А. И. Журко [16, с. 110, 197, рис. 48] и Токари (исследования В. В. Приймака и М. В. Любичева, материалы не опубликованы). На черняховских памятниках Сад и Токари найдены вещи и исследованы объекты, связь которых с черняховской культурой дискуссионна.

Серьги с многогранником на конце* (рис. 2). Так, на могильнике Сад исследовано погребение 4, расположение и инвентарь которого свидетельствуют в пользу более поздней датировки. Оно принадлежало молодой женщине с деформированным черепом, частично перекрывало погребение 2, а значит, совершено в период, когда могильный холм черняховского захоронения уже был сnivelирован. Ориентировано головой на восток, что не характерно для черняховских погребений.

---

* В литературе встречаются такие названия этих украшений: «проволочные кольца с кубиком на конце» [9, с. 41, 42], «серьги с 14-гранником» [26, с. 61], «серьги с многогранником на конце или полиэдрические» [11, с. 72].

Рис. 1. Сумской микрорегион. Древности черняховской культуры.
 1 – Косовщина, поселение; 2 – Сад, могильник; *поселения черняховской культуры*: 3 – Басы, селище, находка серьги с 14-гранником, 4 – Басы, селище, 5 – Токари, многослойное поселение с отдельными находками, фибулой типа Левице-Токари и наральником из разработок торфа (в пойме), 7 – Токари, селище, 6 – Сумы (ул. Павлова), могильник.

ний, и содержало более поздний по времени инвентарь: бронзовые серьгу с многогранником на конце и пряжку (рис. 2: I) [15, с. 80]. Хронология этого погребения в рамках «гунно-болгарского» периода (450/460 – 550/560 гг.) первоначально определена Е. Л. Гороховским [5, с. 93, 176–177, 316–318; 29, р. 147]. М. М. Казанский считал его черняховским конца IV – начала V вв. [30]; А. В. Комар – более поздним кочевническим, на основании восточной ориентировки и факта перекрытия черняховского погребения с западной ориентировкой. По мнению исследователя, оно «принадлежит к пока еще немногочисленной и немного разнородной группе погребений начала V в.» [6, с. 20, 21; 7, с. 174, 175].

Находка второй бронзовой серьги с многогранником на конце сделана в 2015 г. А. Д. Стадником на южной окраине Сум – Басах, на левом берегу Псла (рис. 2: II: 3). В нижнем течении этой же реки, в Полтавской обл., на многослойном поселении Павловка-2, в устье р. Сухого Кобелячка, с наличием черняховских культурных насло-

ний, относительно недавно сделана третья находка (рис. 2: П: 4) [24, с. 74–84, рис. 102: 7].

Ареал и датировка таких серег достаточно широки. Считается, что они появились у позднеантичного населения Среднего Дуная на рубеже IV – V вв. и распространились у оседлых народов гуннского государства от Испании до Дагестана. В частности, такие серьги известны на памятниках Восточной Венгрии, Юго-Западном и Восточном Крыму, в дельте Дона, на Северном Кавказе с конца IV в. и на протяжении всего V в., а в некоторых районах и дольше [11, с. 72–74, см. лит.; 26, с. 61, 62; рис. 4, см. лит.].

Э. А. Хайрединова обратила внимание на то, что серьги несколько изменяются в размерах, в зависимости от хронологии. Для вещей первой половины V в. характерны небольшие размеры (диаметр кольца 1,7–1,9 см, сторона кубооктаэдра – 0,3–0,5 см), вещи второй половины столетия укрупняются (диаметр кольца достигает 3,0 см, а сторона кубооктаэдрической бусины на конце – 0,7 см).

Особенно наглядно демонстрируют морфологические изменения серег с многогранником материалы Танаиса. Так, в могиле с двупластинчатыми фибулами второй подгруппы по А. К. Амброзу (1990/3) [1, табл. 40: 486] обнаружен экземпляр небольших размеров, в могиле, датированной авторами монографии постгуннским периодом (1992/44) [1, с. 179, табл. 74: 948, 949] – крупный, со стороной многогранника около 1,0 см.

Серьги, найденные на памятниках бассейна Псла, похожи между собой, практически идентичны по размерам: максимальный диаметр кольца составляет 4,0 см, сторона кубооктаэдрической бусины – 0,9 см. Т. е., если закономерность относительно увеличения размеров украшений верна – наши серьги датируются серединой-второй половиной V в.

Вопрос происхождения таких вещей из бассейна Псла не имеет однозначного решения. Однако, наиболее вероятным представляется их попадание в этот регион вместе с переселенцами из Крыма или Тамани. Одним из убедительных аргументов в эту пользу является находка двупластинчатой фибулы, аналогичной фибуле из погребения 5 могильника Сад, обнаруженная недавно на Тамани [23]. Как отмечают авторы публикации, фибула из Сада более поздней модификации, чем таманская, что указывает на вектор связей.

Погребение 4 из могильника Сад имеет еще два важных признака – деформированный череп погребенной и ориентировку на восток. На восток ориентирована часть погребений могильника Заморское, принадлежавшего сельскому населению позднеантичного Боспора и, в частности, могила 22 с двупластинчатыми фибулами и серьгами с многогранником на конце, а также длинными плоскими листовидными привесками [9, табл. 1, рис. 4: 18, 12: 14, 16].

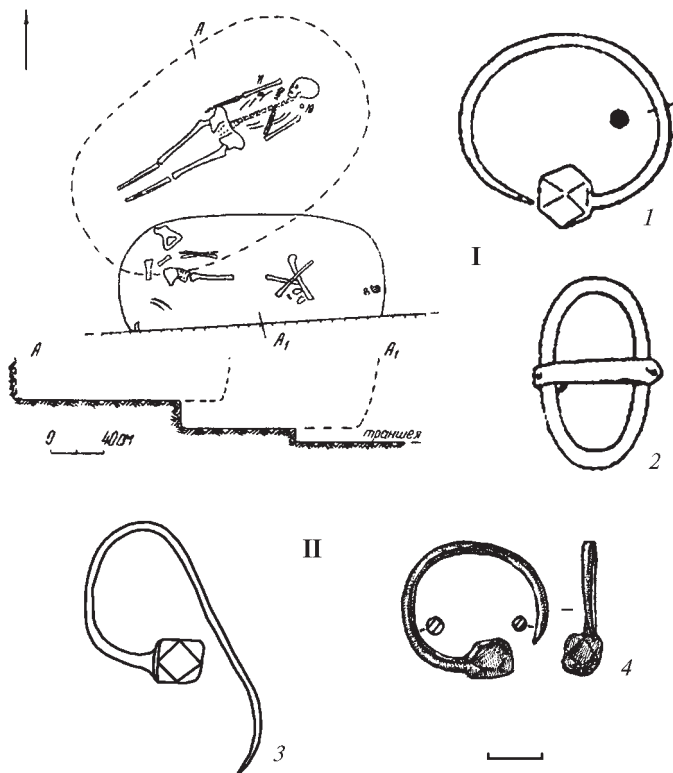

Рис. 2. Серьги с многогранником на конце:

I — комплекс Сумы-Сад, погр. 4 (по А. М. Некрасовой [15, рис. 3: 4, 10, 11]): 1 — бронзовая серьга; 2 — бронзовая пряжка; II — случайные находки: 3 — Сумы-Басы, 4 — Павловка 2 (по А. Б. Супруненко и В. В. Шерстюку [24, с. 74—84; рис. 102: 7]).

Искусственная деформация черепа — признак, присущий немногим народам древности. Известен он у сарматов, аланов, германцев. К сожалению, мы не располагаем исчерпывающими антропологическими данными по интересующему нас вопросу*, но даже то, что нам

* Не доступны данные об антропологии могильника Заморское, из-за плохой сохранности костного материала невозможно является получение достоверной и полной информации по антропологии некрополя Лучистое. Можно ограничиться только констатацией наличия обычая искусственной деформации черепа у погребенных [20, с. 129].

известно, не может игнорироваться. Так, из могил Танаиса с серьгами с многогранником на конце (1982/34, 1985/18, 1985/30, 1988/5, 1990/3, 1992/44) две принадлежали особам с искусственно деформированным черепом (1985/18, 1992/44) [2]. Первая (1985/18) – женщине juvenis, морфотип которой не определялся из-за плохой сохранности черепа, вторая (1992/44) – женщине adultus с брахикранным невысоким нешироким лицом без монголоидности, характерным для сарматов. Погребение Сад 4 принадлежало женщине juvenis с долихокранным высоким лицом*. Этот морфотип отмечается в аланских сериях. И так, во всех случаях наблюдается один и тот же тип искусственной деформации, но различные морфотипы, характерные, главным образом, для сарматских и аланских серий.

Фибула группы Левице-Токари. С многослойного поселения между южной окраиной Сум – Василевкой и Токарями – происходит находка фибулы, давшей название подгруппе Левице-Токари [3; 18, с. 32–35, 57–58; рис. 5–6], и сердоликовая 8-гранная бусина. Согласно новейшей классификации фибул подгруппы Левице-Токари, экземпляр из Токарей принадлежит причерноморской серии, датированной второй половиной V в. [29, р. 120–123; fig. 7]. Это поселение, с преимущественно волынцевскими материалами, находится юго-западнее черняховского селища, где проводили исследования В. В. Приймак и М. В. Любичев.

Деревянное рало. Вдоль поймы, параллельно террасе, занятой поселением, с которого происходят указанные находки, проходит канава торфоразработок. По-видимому, именно здесь было найдено деревянное рало, долгое время служившее предметом дискуссии. Предложенная в последнее время дата находки III – IV вв. н. э. свидетельствует о принадлежности рала к черняховской культуре [27]. Косвенно это подтверждается фактом наличия здесь поселения, в непосредственной близости от которого предположительно и локализуется столь редкая находка.

Бельский микрорегион (рис. 3). В районе Бельского городища к исследованным черняховским памятникам относятся селища в ур. Мамрой-2 у с. Лазьки в бассейне Псла [16, с. 101, 127, 208; рис. 59; 17, с. 13–14] и Перещепино-1 у с. Бельск [16, с. 124; 19, с. 84]. На первом памятнике найдена вельбарская лепная посуда [13, с. 123], на втором – встречены формы, характерные для пшеворской (?). Планомерные исследования в этом микрорегионе проводятся регулярно [10]. Разведками ИКЗ «Бельск» 2015 г. обследованы селища в ур. Марченки у

---

* Искренне благодарим ст. н. с. ИА НАН Украины, кад. ист. наук Т. А. Рудич за консультацию по антропологическим вопросам, в особенности, за информацию о морфотипе погребения из Сада.

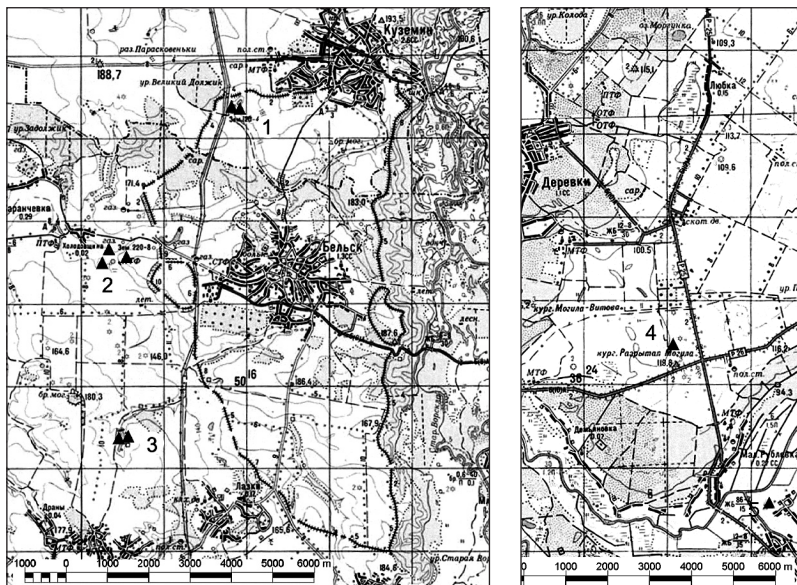

Рис. 3. Бельский микрорегион. Древности черняховской культуры. Поселения черняховской культуры: 1 – Куземино, многослойные поселения, 2 – Бельск, ур. Перещепино II и Марченки, селища, 3 – Лазьки, ур. Мамрой II, селище; погребения и клады: 4 – Лихачёвка, ур. Розрытая Могила, кург. № 6, погр. 1; 5 – Великая Рублёвка, находка монетно-вещевого клада 1891 г.

с. Бельск и у с. Куземино. Все упомянутые селища находятся на притоке р. Сухой Груни – Тарапуньке или у впадения Тарапуньки в Сухую Грунь. Черняховская керамика обнаружена возле Разрытой Могилы, на левом берегу р. Ворсклы (материалы не опубликованы).

Погребение из Лихачевки. Возле Разрытой Могилы в конце XIX в. И. А. Зарецким исследовано впускное погребение в скифский курган (Лихачевка, к. 6, п. 1). Этот комплекс разными исследователями интерпретировался и датировался по-разному. Так, Е. Л. Гороховским он отнесен, как и погребение 4 могильника Сад, к «гунно-болгарскому» периоду (450/460 – 550/560 гг.) [5, с. 93, 176–177, 316–318; 28, р. 147], более поздним, тюркским, его считал А. М. Обломский [16, с. 92], кочевническим V – начала VI вв. – А. В. Комар [7, с. 176, 177, 192].

Рублевский монетно-вещевой клад. В этом же регионе, у с. Рублевка Котелевского р-на, в конце XIX в. обнаружен монетно-вещевой клад.

В его составе находился обломок золотого браслета и 201 золотой солид Валентиниана II, Аркадия, Гонория, Валентиниана III, Феодосия II, Пульхерии, Евдокии (375–460) [8, с. 69; 14, с. 135]. *Terminus post quem* тезаврации клада совпадает с датировкой причерноморской серии подгруппы фибул Левице-Токари. По мнению И. О. Гавритухина, эти находки свидетельствуют об «островках», где сохранилось восточногерманское население, прямо или косвенно связанное с черняховским [4, с. 236]. Приблизительное место находки клада указано на карте (рис. 3: 4) по информации Е. В. Махно 1983 г., сообщенной А. Б. Супруненко.

Все перечисленные случайные находки в рассмотренных микро-регионах расположены либо непосредственно на поселениях и могильниках черняховской культуры, либо поблизости. Исследованные в последние годы черняховские могильники на Полтавщине (Шишаки) и в Харьковской области (Войтенки) содержат находки V в. и, возможно, даже середины этого столетия. Обсуждение даты финала культуры, с учетом новых данных, становится, безусловно, крайне актуальным. Очень вероятно, что цепь случайных находок в бассейне Псла отражает путь мигрантов с юго-востока (Крыма, Восточного Причерноморья), который был освоен значительно раньше – задолго до гуннского нашествия. Этот же тезис отражает, очевидно, и недавно открытый на Курщине Волниковский клад [21], и опубликованные полтавскими коллегами находки лепной крымской аланской посуды познеантичного времени в нижнем течении Псла [25, с. 29–32, рис. 11-12]. Однако, эта тема требует развернутой аргументации и привлечения материалов всего Днепровского Левобережья, как черняховских, так и степных, и выходит за рамки темы данной работы.

Современные средства навигации позволяют точно локализовать места находок, сопоставить поселения и могильники с ранее найденными кладами и отдельными предметами в пределах обозначенных микрорегионов. Средствами навигации (GPS) почти все упомянутые выше памятники (селища, местонахождения, могильники) нанесены на топографические карты. Имеются планы упомянутых в тексте селищ и могильников, в основном инструментальные. Тем самым созданы предпосылки для дальнейших стационарных исследований в отмеченном направлении, а также для разработки охранной документации. Полученные данные о памятниках следует учитывать при составлении охранной документации с целью обеспечения их сохранности, а относительно местонахождений – для обоснования необходимости осуществления археологических наблюдений при земляных работах.

Источники и литература

1. **Арсеньева Т. М.** Некрополь Танаиса. Раскопки 1981–1995 гг. / Т. М. Арсеньева, С. И. Безуглов, И. В. Толочко. – М., 2001. – 274 с.
2. **Батиева Е. Ф.** Новые данные по антропологии некрополя Танаиса / Е. Ф. Батиева // Арсеньева Т. М., Безуглов С. И., Толочко И. В. Некрополь Танаиса. Раскопки 1981–1995 гг. – М., 2001. – С. 223–260.
3. **Гавритухин И. О.** Причерноморская серия фибул группы Левице-Токари (к изучению восточногерманского культурного наследия) / И. О. Гавритухин // Боспорский сборник. – СПб., 1994. – Вып. 4. – С. 31–42.
4. **Гавритухин И. О.** Некоторые перспективы изучения финала черняховской культуры / И. О. Гавритухин // II Городцовские чтения: материалы конференции. – М., 2005.
5. **Гороховский Е. Л.** Хронология ювелирных изделий первой половины I тысячелетия н. э. Лесостепного Поднепровья и Южного Побужья. Дис. канд. ист. наук. / Е. Л. Гороховский. – К., 1988 // НА ІА НАНУ. – Ф. 12. – № 685. – 461 с.
6. **Комар А. В.** Актуальные проблемы хронологии материальной культуры гуннского времени Восточной Европы / А. В. Комар // Степи Европы в эпоху средневековья: сб. науч. тр. – Донецк: Изд-во Дон. НУ, 2000. – Т. I. – С. 19–53.
7. **Комар А. В.** Кутригуры и утигуры в Северном Причерноморье / А. В. Комар // Сугдейский сборник: сб. науч. тр. – К.; Судак: Академ-периодика, 2004. – С. 169–200.
8. **Корзухина Г. Ф.** Предметы убора с выемчатыми эмальями V – первой половины VI вв. н. э. в Среднем Поднепровье / Г. Ф. Корзухина // САИ. – Л.: Наука, Лен. отд., 1978. – Вып. Е 1-43. – 124 с.
9. **Корпусова В. М.** Сільське населення пізньоантичного Боспору / В. М. Корпусова // Археологія. – К., 1973. – Вип. 8. – С. 27–45.
10. **Коротя О. В.** Дослідження округи Більського городища в 2013 р. / О. В. Коротя, О. М. Кравченко, М. І. Овчаренко, Є. М. Осадчий, В. В. Приймак, О. В. Сидоренко, О. М. Шапорда, Р. О. Шевченко, В. В. Шерстюк, А. І. Штанько // Археологічні дослідження округи Більського городища – 2013 / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ». – К.; Котельва, 2014. – С. 83–93.
11. **Мастыкова А. В.** Женский костюм Центрального и Западного Предкавказья в конце IV – середине VI вв. / А. В. Мастыкова. – М., 2009. – 500 с.
12. **Махно Е. В.** Могильник черняховского типа в г. Сумы / Е. В. Махно // МИА. – М.: Наука, 1967. – № 139. – С. 28–34.
13. **Милашевський О. С.** Ліпна кераміка вельбарських типів в черняхівській культурі / О. С. Милашевський // OIUM – 2011: зб. наук. пр. – Вип. 4. – С. 96–132.

14. **Мызгин К. В.** Монетно-вещевые клады на территории черняховской культуры / К. В. Мызгин // Древности – 2011: сб. науч. тр. – Харьков, 2012. – С. 130–138.
15. **Некрасова Г. М.** Охоронні розкопки черняхівського могильника поблизу м. Суми / Г. М. Некрасова // Археологія. – К., 1985. – Вип. 50. – С. 75–80.
16. **Обломский А. М.** Днепровское лесостепное Левобережье в поздне римское и гуннское время (середина III – первая половина V в. н. э.) / А. М. Обломский. – М. : Наука, 2003. – 255 с.
17. **Петренко Е. Н.** Отчет об исследованиях черняховской экспедиции в 1982 г. / Е. Н. Петренко // НА ІА НАНУ. – 1982/113. – 23 с.
18. **Приймак В. В.** Територіальна структура межиріччя Середньої Десни і Середньої Ворскли VIII – поч. IX ст. / В. В. Приймак. – Суми, 1994. – 76 с.
19. **Приймак В. В.** Проблеми вивчення старожитностей I тис. н. е. Більського мікрорегіону (до 70-річчя Є. О. Горюнова) / В. В. Приймак // Пам'ятки археології північно-західного і західного секторів округи Більського городища (I тис. до н. е. – I тис. н. е.) // ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ». – К.; Котельва, 2010. – С. 74–97.
20. **Радочин В. Ю.** Новые антропологические материалы из могильника у с. Лучистое / В. Ю. Радочин // МАИЭТ. – Симферополь, 2002. – Т. IX. – С. 119–134.
21. **Радюш О. А.** Волниковский «клад» и Курское Посеймье в эпоху Великого переселения народов / О. А. Радюш, О. А. Щеглова; КГОМА. – Курск, 2012. – 49 с.
22. **Рейда Р. М.** Черняхівські старожитності в окрузі Більського городища / Р. М. Рейда // АЛЛУ. – Полтава, 2001. – № 2 (10). – С. 106–109.
23. **Сударев Н. И.** Новые комплексы конца IV – начала V в. на Таманском полуострове / Н. И. Сударев, И. Р. Ахмедов // Раннегосударственные образования и «княжеская» культура на Северном Кавказе в конце античности – начале Средневековья: тез. междунар. научн. семинара (Махачкала, 13-17 ноября 2013 г.) / ИА РАН. – М., 2013. – С. 44–45.
24. **Супруненко О. Б.** Пам'ятки археології пониззя Сухого Кобелячка на Полтавщині / О. Б. Супруненко, В. В. Шерстюк; ЦП НАНУ і УТОПІК; ІА НАНУ; ЦОДПА. – К.; Полтава : Дивосвіт, 2009. – 104 с. – (Сер.: «Старожитності околиць Комсомольська», вип. VIII).
25. **Супруненко О. Б.** Кургани Нижнього Прип'їлля / О. Б. Супруненко, В. В. Шерстюк; ЦП НАНУ і УТОПІК; ІА НАНУ; ЦОДПА; [відп. ред. С. А. Скоровий]. – К. : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2011. – 472 с., 24 кол. вкл.
26. **Хайрединова Э. А.** Женский костюм варваров Юго-Западного Крыма в V – первой половине VI в. / Хайрединова Э. А. // МАИЭТ. – Симферополь, 2002. – Т. IX. – С. 53–118.
27. **Щеглова О. А.** Еще раз о дате и культурной атрибуции рала из Токаревского торфяника / О. А. Щеглова // Случайные находки: хро-

нологія, атрибуція, історико-культурний контекст. – СПб., 2008. – С. 189–192.

28. **Gorokhovskiy E.** The nomads of South-East Europe at the beginning of the Middle Ages / E. Gorokhovskiy // *Medieval Europe. Death and Burial.* – York, 1992. – Vol. 4. – P. 145–150.
29. **Gavritukhin I.** Brooches of the Levice-Tokari sub-group / I. Gavritukhin // *Inter Ambo Maria. Northern barbarians from Scandinavia towards the Black Sea.* – Kriastiansand-Simpheropol, 2013. – P. 107–127.
30. **Kazanski M.** Les Goths et les Huns. A propos des relations entre les Barbares sédentaires et les nomades / M. Kazanski // *Archéologie Médiévale.* – 1992. – 22. – S. 191–229.

О. В. Гопкало, В. В. Приймак, А. Д. Стадник
**Нові дані про старожитності пізньоантичного періоду басейну Псла
(Сумський та Більський мікрорегіони)**

Резюме

На основі нещодавно виявлених знахідок та відкритих раніше пам'яток у середній і верхній течіях Псла висувається припущення щодо проникнення до Лесостепу населення Криму та Східного Причорномор'я, яке відбувалося на протязі всього періоду пізньої античності.

Ключові слова: Сумський і Більський мікрорегіони, випадкові знахідки, пізньоантичний період.

O.V. Gopkalo, V.V. Pryimak, A.D. Stadnyk
**New Data on the Antiquities of Late Ancient Time from the Psel River Basin
(Sumy and Belsk and micro-regions)**

Summary

Based on new discoveries and monuments still open earlier in the middle and upper reaches of Psel river puts forward the assumption about infiltration of population from Crimea and the Eastern Black Sea region to the Forest-Steppe zone, which occurred during the whole period of Late Antiquity.

Keywords: Sumy and Belsk and micro-regions, chance finds, period of Late Antiquity.

РАНЬОСЕРЕДНЬОВІЧНЕ ПОХОВАННЯ В КУРГАНІ БІЛЯ с. ЦИРКУНИ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛ.: ПИТАННЯ КУЛЬТУРНОЇ АТРИБУЦІЇ

Публікуються результати дослідження біритуального поховання 2 з кургану № 14 ямного часу біля с. Циркуни у водозборі р. Харків, влаштованого за хозарської епохи.

Ключові слова: салтівська культура, Циркуни, поховання, інгумація, кремація, курган, рама-гробовище.

Останнім часом, у зв'язку із масовою приватизацією орних земель та активним приватним будівництвом, археологічні пам'ятки зазнають значних руйнувань. Особливо це стосується незначних за розмірами нерухомих об'єктів, що піддаються систематичному розорюванню й активно знищуються сучасними сільськогосподарськими машинами.

Багаторічна польова практика досліджень курганних поховань на теренах Харківської обл. переконливо засвідчує їх різночасову культурну приналежність, що у хронологічному відношенні коливається від енеолітичної епохи, бронзового віку до скіфського часу або раньосередньовічних номадів. Вочевидь, подібне домінування зазначених поховань пояснюється характером курганних насипів, що візуально чітко фіксуються на місцевості, та існуванням у давнину усталеної поховальної традиції, згідно якої давні мешканці Слобожанщини ховали своїх померлих одноплемінників у курганних спорудах.

Беззаперечно, викликають непідробний науковий інтерес випадки спорадичної фіксації курганних поховань римської або хозарської епох, у поховальних обрядах яких курганні конструкції побутували дуже рідко. Саме введенню до наукового обігу одного з таких комплексів і присвячена запропонована публікація.

Улітку 2011 р. Циркунівською археологічною експедицією ІА НАН України під керівництвом Д. С. Гречка проводилися розкопки курганного могильника біля с. Циркуни однойменної сільської ради Харківського р-ну. Курганний могильник знаходиться на невисокому корінному лівому березі р. Харків, за 1,2 км на південний схід від південної околиці с. Циркуни (рис. 1).

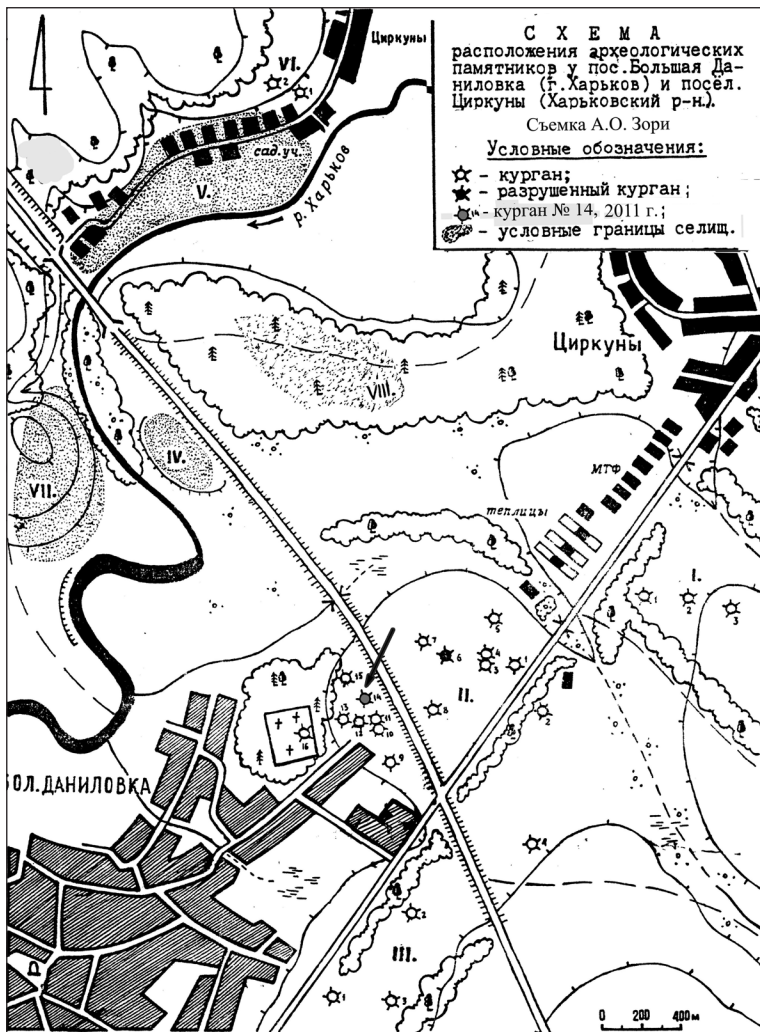

Рис. 1. Циркуны, с. Схема розташування кургану № 14.

I – група курганів Циркуни-2; II-III – курганий могильник Велика Данилівка-3, групи А та Б; IV – селище Циркуни-3 скіфського часу і черняхівської культури; V – поселення Циркуни-4 епохи бронзи, скіфського часу і черняхівської культури; VI – група курганів Циркуни-5; VII – поселення Велика Данилівка-2 епох неоліту, бронзи, скіфського часу, черняхівської культури і ранньослов'янської доби.

Могильник складається з 16 насипів, розподілених на дві частини об'їздною дорогою навколо м. Харків. На північний схід від автомобільної магістралі розміщується 7 курганів (№ 1, 3–8), один з яких (№ 6) був пограбований мародерами на поч. 90-х рр. XX ст. Курган № 2 відділений від основної частини групи дорогою до с. Липці. Всі кургани інтенсивно розорюються. Кургани (№№ 9–16) розташовані з протилежного боку, через об'їзду дорогу, біля північної околиці с. Велика Данилівка (Циркунівська сільська рада). Ця курганна група раніше також розорювалися, але на сьогодні насипи виведені з сільськогосподарського використання. Курган № 16 розміщується на цвинтарі с. Велика Данилівка. Насипи групи помітно розорані та нечітко розрізняються візуально. Висота курганів коливається у межах від 0,2 до 1,5 м.

Курганний могильник обстежувався в середині XX ст. Б. А. Шрамком [15, с. 131]. Топографічна зйомка здійснена А. О. Зорею 1996 р., який наніс на план 16 курганів (рис. 1).

На момент розкопок насип № 14 виявився задернованим, він мав діаметр 8 м та висоту 0,25 м від рівня сучасної денної поверхні. Курган розкопувався вручну, зі збереженням двох взаємно перпендикулярних бровок (рис. 2). Дослідження проводилися одночасно в усіх чотирьох секторах. Загальна площа розкопу становила більше 50,2 м².

Стратиграфія у розкопі виявилася наступною (рис. 3): 1) орний шар – 0,30 м; 2) шар чорного гумусованого супіску – 0,30–0,60 м (не пошкоджена розорюванням частина насипу кургану); 3) похований ґрунт (чорний гумусований супісок, аналогічний за кольором і фактурою з тим, з якого був збудований насип) – 0,60–1,25 м; 4) з глибини 1,25–1,30 м починався передматерик – коричневий супісок, що плавно переходив у материк (жовтий пісок).

У давнину насип кургану постраждав від діяльності байбаків, які облаштували в ньому своє доволі просторе помешкання у центрі споруди.

Крім того, в північно-східному та південно-східному секторах помічені сліди перекопів від військових позицій 1942–1943 рр. (рис. 2). Знайдені залишки німецьких зенітної гильзи і мінометного спорядження.

У північно-східному секторі на глибині 0,7 м виявлене дитяче поховання ямної культури, що може датуватися за ліпним горщиком кінцем III тис. до н. е.

Поховання 2, про яке далі буде вестися мова, виявлене у північно-західному секторі насипу (рис. 4). Воно впусене у західну полу. Обриси ями виразно фіксувалися завдяки пропеченим до цегляно-червоного кольору торцевій та південній стінкам могили. Яма мала довжину 1,7 м, ширину – 0,95 м, була зорієнтована довгою віссю з

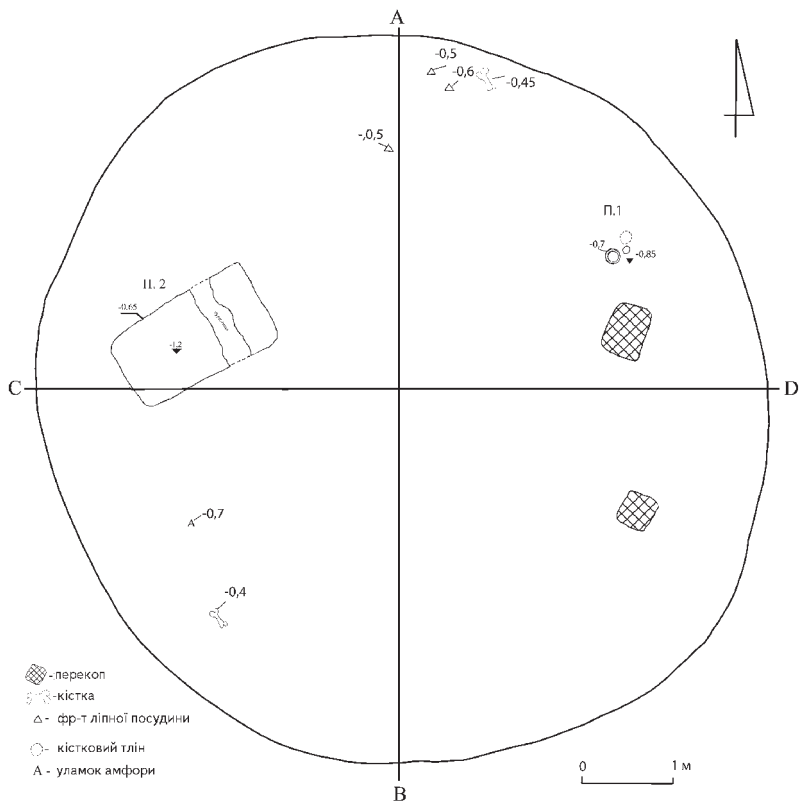

Рис. 2. Циркуни, с. План кургану № 14.

північного сходу на південний захід. Глибина поховання від «0» складала 1,20 м, від рівня сучасної денної поверхні – 1,13 м. Спочатку вдалося віднайти сліди перегорілого дощатого перекопання завширшки 0,1 м і завдовжки 0,2–1,4 м, що просіло донизу. Поздовжньо-поперечне перекопання було спалене разом із дерев'яною конструкцією облаштування могили. Її центральна частина помітно постраждала від життєдіяльності землеривів. Очевидно, саме вони викинули з ями кістки (фрагменти черепа і стегову кістку), які знаходилися біля північно-східної стінки могили на глибині 1 м.

В ямі була споруджена дерев'яна рама, з'єднана у торцях, вочевидь, за допомогою дерев'яних нагелів. Була відсутня довга поздовжня дошка край північної стінки могили. Очевидно, вона з невідомих

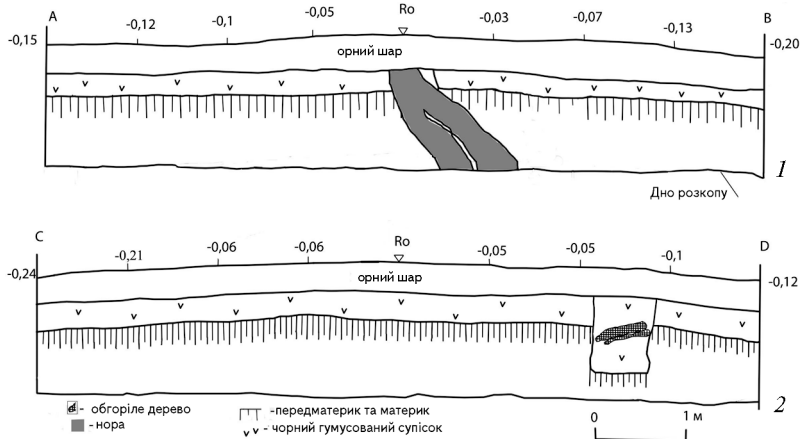

Рис. 3. Циркуни, с. Стратиграфія курганного насипу № 14.

причин не згоріла, а тому зотліла із плином часу. Поперечні дошки спіралися на стінки. Зафіксовані два ряди дошок, що були поставлені на ребро, заввишки 0,12 м. Дерев'яна конструкція, після укладання праху небіжчиків, до засипання землею була навмисне запалена.

На дні ями знайдені два безінвентарні поховання. Біля південно-західної стінки – жіноче трупопокладення (за визначенням В. Л. Бондаренка, вік близько 20 років). Погано зберігся череп, кістки верхніх кінцівок, уламки ребер, що дозволяють визначити орієнтування небіжчика головою на південний захід. Решта посткраніальної частини скелету знищена корою байбаків.

Обгорілі дошки перекриття були зафіксовані безпосередньо на кистях правої руки, які у результаті контакту з вогнем обгоріли. Це свідчить про те, що поховальна камера не була засипана ґрунтом перед спорудженням перекриття. Кістки ніг виявлені за 0,4 м на схід від дистальних частин кистей рук, у перевідкладеному стані, вірогідно, внаслідок рознесення байбаками. У центрі ями, біля південної стінки виявлені рештки кремації (за В. Л. Бондаренком, належали особі чоловічої статті). Кальциновані кістки були зсіпані у невелику купку на площі 0,20 × 0,15 м, завтовшки 0,07 м. Кремація здійснена на стороні, оскільки зверху спалених кісток знайдені рештки перегорілого дерев'яного перекриття. Можна констатувати факт покладення кремаційних решток до могили безпосередньо перед підпалом дерев'яних конструкцій облаштування.

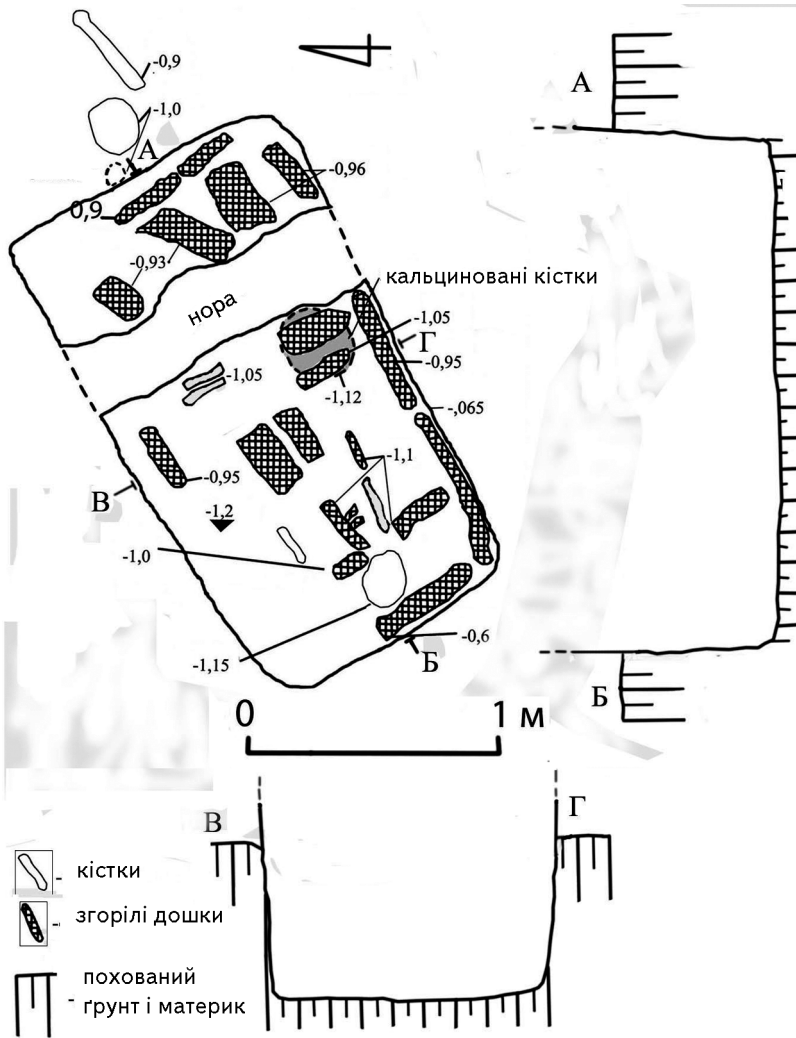

Рис. 4. Циркуни, с. Курган № 14. Поховання 2. План.

Залишки спалених дерев'яних деталей дозволяють реконструювати конструкцію поховальної споруди, що була дерев'яною рамою завдовжки близько 1,6 м і завширшки приблизно 0,8 м, сконструйованою з поперечних та поздовжніх дошок, поставлених на ребро, і з'єднаних у торцевих частинах за допомогою нагелів. Зверху рама перекривалася дошками шириною 0,1 м. Метод їх кріплення до рами не з'ясований. Загалом, за сукупністю конструктивних елементів, тип домовини поховання термінологічно можна назвати рамою – гробом.

Безінвентарний характер поховання ускладнює встановлення культурної атрибуції біритуального захоронення. Однак існує побічна знахідка, що здатна певним чином сприяти появі припущення щодо відносної дати влаштування дерев'яної рами. У південно-західному секторі насипу, біля південної стінки поховання, на глибині 0,7 м виявлений фрагмент ручки світлоглиняної тарної посудини, виготовленої з глини помаранчевого кольору з білими домішками (рис. 5). За кольором випалу і технологічними домішками до тіста, цей уламок амфорної тари може датуватися у межах I – середини III ст. н. е. [5, с. 126–167].

Запропонована дата знаходить підтвердження в існуванні курганних поховань за обрядом трупоспалення пізньозарубинецької доби у Середньому Подніпров'ї і Лісостеповому Лівобережжі. Курганне поховання у вигляді кремації в катакомбі виявлене у Лозівку на Черкащині і, за аналогіями фібули, датується кінцем II – першою половиною I ст. до н. е. [4, с. 129–134]. Суперечливий характер має курганне поховання зарубинецького типу у Лубнах, бо серед дослідників досі відсутня єдина думка про тип поховання людських решток як кремації чи інгумації [10, с. 89; 11, с. 185–189]. На теренах водозборів Сіверського Дінця розкопана впускна курганна кремація біля с. Дуванки Харківської обл. [14 с. 172–173]. Дата цього поховання також є спірною, тому що ліпний горщик, який слугував урною, має численні відповідники у ранньослов'янських старожитностях Лісостепового Лівобережжя кінця I – середини VIII ст.

У будь-якому разі, прямих аналогій дерев'яній домовині типу прямокутної рами – гробу серед зазначених кремацій невідомо, тому пізньозарубинецька або ранньокиївська культурна атрибуція поховання 2 потребує більш ґрунтовних доказів та подальшого виявлення нових і надійно датованих впускних підкурганних поховань. Традиція спорадичного спорудження курганів чи захоронення кальцінованих людських решток у курганний насип носіями пізньозарубинецької лінії розвитку бере витоки у поховальній культурі степових сарматських племен. Незвичні поховальні споруди виникли в результаті етнокультурних контактів між пізньоантичними кочівниками й

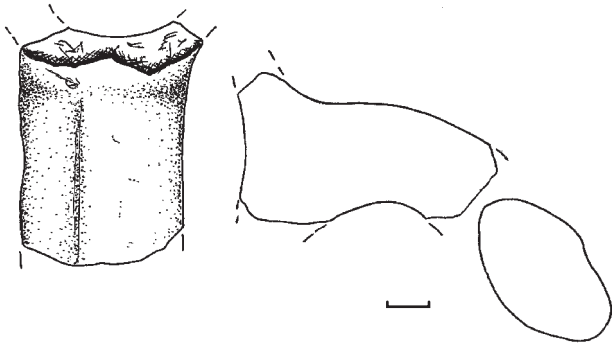

Рис. 5. Циркуни, с. Курган № 14. Поховання 2.
Ручка світлоглиняної амфори.

осілими землеробськими племенами на мальовничих лісостепових просторах межиріччя Дніпра і Сіверського Дінця.

Таким чином, відсутність подібних поховальних споруд у вигляді дерев'яних рам у старожитностях кінця I – початку V ст. н. е. та загально визнані кочівницькі витоки курганних споруд змушують шукати прямі аналогії впускному похованню 2 кургану № 14 Циркунів у поховально-обрядових традиціях більш пізнього часу.

І вони, дійсно, зустрічаються у старожитностях салтівської культури узбережжя Сіверського Дінця. Описаний тип поховальних споруд засвідчений на ґрунтових салтівських могильниках Червона Гірка і Червона Гусарівка, де останні складають близько чверті від загальної кількості поховань у дерев'яних конструкціях [1, с. 6–8]. На думку В. С. Аксьонова, дерев'яні споруди на ґрунтових некрополях салтівської культури були явищем загалом поширеним, що мало значну географію розповсюдження. Найближчими до сіверсько-донецьких некрополів у верхів'ях р. Осколу є Волконівський могильник у Білгородській обл. Російської Федерації [12, с. 279–298]. Окремі поховання подібного типу відомі й у середній течії Сіверського Дінця [9, с. 32]. Зустрічаються подібні захоронення також на салтівських пам'ятках Криму – у районі, не дуже багатому у давнину на дерево, як будівельну сировину [3, с. 121, 127].

За межами салтівського ареалу подібний тип дерев'яних поховальних споруд побутував на болгарських могильниках Поволжя [6, с. 10, 80].

Таким чином, розглянутий тип дерев'яних домовин має досить широке коло аналогій, що може свідчити про давньоболгарську

належність небіжчиків. Окрім детальної тотожності будівельних елементів дерев'яної рами – гробу з поховання 2 Циркунів до подібних конструкцій з Червоної Гірки і Червоної Гусарівки, спостерігається беззаперечна тотожність в орієнтації похованих, де у всіх випадках задокументований південно-західний напрямок положення черепа [1, с. 9; рис. 2: 1–9].

Не стоїть на перешкоді залученню комплексу до салтівської культурної спільноти також курганний обряд поховання 2 Циркунів. Загалом, курганні насипи у салтівських старожитностях статистично поступаються за кількістю ґрунтовим похованням, але на південній периферії культури вони широко представлені як самостійними курганними насипами, так і впущеними у більш ранні споруди захороненнями. Для територій межиріччя Волги і Дону, Нижнього Подоння курганний обряд є характерною рисою поховальних старожитностей місцевої салтівської культури [7]. Окремі курганні поховання зафіксовані порівняно недалеко – у степовій смузі Лівобережної України (Чистякове, Обозне) [8; 13].

Окремо слід відзначити факт біритуальності поховання 2 у Циркунах. Подібна риса співіснування в основній могилі за обрядом інгумації поховань з кремаціями у восьми випадках засвідчена на некрополі Червона Гірка [2, с. 226]. Таким чином, конструкція поховальної споруди, біритуалізм та факт розміщення захоронення у ранньому курганному насипу дозволяє припускати саме салтівську культурну атрибуцію поховання 2 кургану № 14. Про порівняно ранню дату цього поховання – у межах VIII – середини IX ст. н. е., згідно з висновками В. С. Аксьонова, свідчить присутність дерев'яної конструкції домовини у вигляді рами – гробу [1 с. 14]. Не виключено, що на момент здійснення захоронення курганний насип вже міг бути прийнятий за невелике природне підвищення, на яких традиційно розміщувалися ґрунтові некрополі на узбережжі Сіверського Дінця. Тому, ймовірно, здійснення поховання у Циркунах може мати випадковий характер, так як курган у давнину навряд чи мав значні розміри і міг не сприйматися місцевими салтівськими мешканцями за творіння людських рук. До того ж, приблизно, за 1,2 км на північний захід від нього, на правому березі р. Харків відомі маловиразні сліди салтівського кочовища, з території якого місце поховання за доброї погоди могло бути візуально виокремленим як сакральний меморіал язичницького поклоніння померлим предкам.

Література

1. **Аксьонов В. С.** Деревянные конструкции могильника салтовской культуры Красная Горка / В. С. Аксьонов // Хазарський альманах. – К.; Харків, 2001. – Т. 1. – С. 9–16.

2. **Аксенов В. С.** К вопросу о существовании памятников этнических хазар в верхнем течении Северского Донца / В. С. Аксенов // Хазары: Евреи и славяне / Под ред. В. Московича. — Иерусалим; М.; Гешарим : Мосты культуры, 2005. — Т. 16. — С. 219–230.
3. **Баранов И. А.** Таврика в эпоху раннего средневековья / И. А. Баранов / АН УССР, Ин-т археол. — К. : Наукова думка, 1990. — 166 с.
4. **Бітковський О. В.** Сарматсько-зарубинецьке поховання в кургані поблизу с. Лозівка Черкаської області / О. В. Бітковський // Археологічні дослідження, проведені на території України протягом 80-их років державними органами охорони пам'яток та музеями республіки / НМІУ. — К., 1992. — С. 129–135.
5. **Внуков С. Ю.** Причерноморские амфоры I в. до н. э. — II в. н. э. / С. Ю. Внуков. — СПб. : Алтея, 2006. — 300 с.
6. **Генинг В. Ф.** Ранние богары на Волге (Больше-Тарханский могильник). / В. Ф. Генинг, А. Х. Халиков. — М. : Изд-во АН СССР, 1964. — 166 с.
7. **Иванов А. Л.** Раннесредневековые подкурганые кочевнические захоронения второй половины VII — первой половины IX вв. Нижнего Дона и Волго-Донского междуречья : Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. — Волгоград, 2000.
8. **Комар О. В.** Кургани хозарського часу на Луганщині / О. В. Комар, В. І. Піоро // Vita antique. — К. : ВПЦ «Київський університет», 1999. — № 2. — С. 111–136.
9. **Красильников К. И.** О некоторых вопросах погребального обряда праболгар Среднедонечья / К. И. Красильников // Ранние болгары и финно-угры в Восточной Европе. — Казань, 1990. — С. 30–41.
10. **Кулатова І. М.** Пізньоскіфські та пізньозарубинецькі старожитності Полтавщини / І. М. Кулатова, О. Б. Супруненко, Р. В. Терпиловський; ІА НАНУ; ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА. — К. : Археологія, 2005. — 100, 2 с.
11. **Махно Є. В.** Поховання на Замковій Горі в Лубнах / Є. В. Махно // Археологія. — К., 1965. — Т. 18. — С. 185–189.
12. **Плетнева С. А.** Волконовский древнеболгарский могильник / С. А. Плетнева, А. Г. Николаенко // СА. — М., 1976. — № 3. — С. 279–298.
13. **Тахтай А. К.** Погребальный комплекс из округи г. Чистяково Сталинской области / А. К. Тахтай // Vita antique. — К. : ВПЦ «Київський університет», 1999. — № 2. — С. 150–167.
14. **Шрамко Б. А.** Биритуальный курган у с. Дуванка / Б. А. Шрамко // Древности: сб. науч. ст. / ХГУ; ХИАО. — Харьков : Бизнес Информ, 1995. — С. 172–173.
15. **Шрамко Б. А.** Справочник по археологии Украины. Харьковская область / Б. А. Шрамко, В. К. Михеев, Л. П. Грубник-Буйнова; ИА АН УССР; УООПИК. — К. : Наукова думка, 1977. — 175 с.

Д. С. Гречко, В. В. Дидык

**Раннесредневековое погребение в кургане у с. Цыркуны Харьковской обл.:
вопросы культурной атрибуции**

Резюме

Работа вводит в научный оборот материалы биритуального погребения 2 в кургане № 14 у с. Цыркуны Харьковской обл. Рассматриваются варианты позднезарубинецко-киевской и салтовской культурной атрибуций. Опираясь на аналогии деревянной конструкции погребения, наиболее вероятно, захоронение имеет салтовскую принадлежность и датируется концом VIII – началом IX вв. н. э.

Ключевые слова: Цыркуны, салтовская культура, погребение, ингумация, кремация, курган, рама-гробовище.

D. S. Grechko, V. V. Didyk

Early Medieval Burial in the mound at Tsyrcuny village of Kharkiv region: Problems of cultural attribution

Summary

The article presents the materials from biritual burial number 2 at mound number 14 at Tsyrcuny village of Kharkiv region. There are consider variants of Late Zarubynetska-Kyivska and Saltivska cultural attributions in this paper. Based on analogy of wooden structure burial, most likely that its burial refers to Saltivska culture and dates from the late 8th - the beginning of the 9th centuries AD.

Keywords: Tsyrcuny village, Saltivska culture, burial, inhumation, cremation, burial mound, frame-tomb.

© Є. Є. Пономаренко, І. С. Мельникова
(с. Великі Кринки Глобинського р-ну
Полтавської обл., м. Полтава)

ВІСТРЯ НА СПИС З ЦЕРКОВНОЇ ГОРИ У МАНЖЕЛІЇ

*Про давньоруський наконечник на спис початку XI ст.
з с. Манжелії Глобинського району на Полтавщині.*

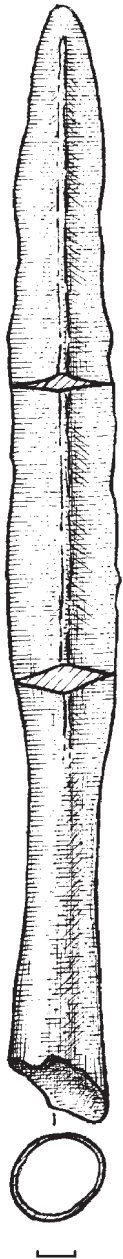
Ключові слова: Давня Русь, Манжелія,
Псел, вістря списа.

У збірці Велико-Кринківського народного історико-краєзнавчого музею Глобинського району, що на Полтавщині, тривалий час зберігається цікавий експонат. Його виявив наприкінці 1970-х рр. колишній фундатор і завідувач музею Л. В. Епецький (1912–1991) у північному надсхиллі останця правого корінного берега р. Псел (басейн Дніпра) в ур. Церковна гора. Знахідка трапилася з боку давно вже знищених будівель маєтку і парку В. В. Капніста.

Вона пов'язана з рештками відомого за публікаціями давньоруського городища і поселення козацької доби, що займало центрально-східну і південну площини майданчика узвишшя, і з якою пов'язані численні знахідки XI – XII ст. [2; 3; 5; 6; 7; 9, с. 137–143].

Останець здійснюється біля правого корінного берега Псла на 32 м над рівнем заплави. Він утворений вигином ріки і давніми ярами, має горбкувату поверхню, підтрикутну в плані форму з розмірами 150 × 270 м (понад 2 га), сліди забудови козацької та Нової епох, підвищення від зруйнованої церкви. Схили крутіші з боку долини Псла, вкриті деревами, кущами. Залишки ям і рештки розібраних споруд поміщицького маєтку розташовані з північного боку цього підвищення. Збереглися рештки фортифікаційних споруд у вигляді валу заввишки близько 1,2 м і завширшки понад 3,0 м, рову шириною 2,0–3,5 м і глибиною 0,7–1,2 м [8, с. 185].

Залізний *наконечник* має ланцетоподібну форму пера з виділеним проковуванням поздовжнім ребром-неврюрою, незначно розширену донизу конічну пустотілу обланану втулку. Загальна довжина – 29,4 см, довжина пера – 20,3 см, максимальна його ширина – 2,8 см, товщина пера – 0,5–0,8 см, діаметр втулки в основі пера – 1,6 см, її максимальний діаметр – 2,5 см, товщина металу по краю втулки – 0,15 см (рис. 1). Маса наконечника у збереженому стані – 284 г.

Вістря належить доволі поширеному зразку наступального озброєння ближнього бою давньоруської доби. Віднесене до кола наконечників ланцетоподібного типу (тип I, за А. М. Кирпичниковим), що набули поширення у X – першій половині XI ст. [1, с. 337, табл. 125: I]. На початку XI ст. пера таких вістрів отримали коротші розміри, а втулки дещо розширилися [1, с. 308], що саме притаманне знахідці з Манжелії.

Виявлене вістря, вірогідно, позначає у матеріальних рештках життєдіяльності населення початковий етап закріплення на нижньопільському рубежі давньоруської людності і відноситься до часу побудови укріплень на поселенні у межах Глобинського району на історичній Полтавщині, на території, котра вже тоді контролювалася переяславськими князями й утворювала авангардний рубіж протистояння половецькій загрози [4, с. 232].

Література

1. **Кирпичников А. Н.** Вооружение / А. Н. Кирпичников, А. Ф. Медведев // Древняя Русь. Город, замок, село. – М. : Наука, 1985. – С. 298–363. – (Археология СССР с древн. времен до средневековья в 20 т.).
2. **Кракало І. В.** Нові знахідки з Манжелії / Кракало І. В. // АЛЛУ. – Полтава : Археологія, 1999. – № 2 (6). – С. 45–46.
3. **Кракало І. В.** Давньоруські знахідки з Манжелії / Кракало І. В. // ПА3 – 1999 : зб. наук. пр. до 1100-ліття м. Полтави за результатами археологічних досліджень / ІА НАНУ; ЦОДПА; [відп. ред. Супруненко О. Б.]. – Полтава : Археологія, 1999. – С. 297–300.
4. **Кулатова І. М.** Давньоруські старожитності Кременчуцького Подніпров'я / І. М. Кулатова, К. М. Мироненко, О. Б. Супруненко // Наукові записки з української історії: зб. наук. ст., присвяч. пам'яті В. В. Седова / Переясл.-Хмельн. ДПУ ім. Г. Сковороди. – Переяслав-Хмельницький : ПЦ «Різографіка», 2005. – Вип. 16. – С. 228–234.

Рис. 1. Манжелія, с., Церковна гора, ур.
Вістря на спис. Залізо.

5. **Мироненко К. М.** Розвідки в південній окрузі Великого укріплення Більського городища та на Нижньому Пслі / Мироненко К. М. // АВУ 1997–1998 рр.: зб. наук. пр. / ІА НАНУ; [під ред. Д. Н. Козака, Н. О. Гаврилюк]. – К., 1998. – С. 113–114.
6. Старожитності Кременчука: Археологічні пам'ятки території та округи міста / Супруненко О. Б., Кулатова І. М., Мироненко К. М. та ін.; ІА НАНУ; ЦОДПА; Крем. КМ; [наук. і відп. ред. О. Б. Супруненко]. – Полтава; Кременчук : Археологія, 2004. – 160 с., 4 кол. вкл.
7. **Супруненко О. Б.** Городище і поселення (XII – XIII ст.), нашарування містечка Манжелія козацької епохи (XVII – XVIII ст.) / О. Б. Супруненко, Є. Є. Пономаренко // Звід пам'яток історії та культури України. Полтавська область: Глобинський район / УК ПОДА; ПКМ; ЦОДПА; [упорядн., відп. ред. В. О. Мокляк]. – Полтава : АСМІ, 2014. – С. 245–248.
8. **Супруненко О. Б.** Обстеження у Манжелії на Нижньому Пслі / О. Б. Супруненко, К. М. Мироненко, Є. Є. Пономаренко // АДУ – 2014: зб. наук. ст. / ІА НАНУ. – К. : Стародавній світ, 2015. – С. 185–187.
9. **Супруненко О. Б.** Про деякі пам'ятки і нові знахідки з території Полтавщини / О. Б. Супруненко, О. В. Сидоренко, Є. Є. Пономаренко // СЛП – 2015: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІА НАНУ; ЦОДПА; [редкол.: Г. Ю. Івакін, І. Ф. Ковальова, О. Б. Супруненко (відп. ред.) та ін.]. – К. : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2015. – С. 111–173.

Е. Е. Пономаренко, І. С. Мельникова
Наконечник копья из Церковной горы в Манжелии

Резюме

О находке древнерусского железного наконечника копья первой половины XI в. у городища в урочище Церковная гора на окраине с. Манжелія Глобинского района Полтавской области.

Ключевые слова: Древняя Русь, Манжелія, Псел, наконечник копья.

Ye.Ye. Ponomarenko, I.S. Mel'nikova
Spearhead from the Church Mound in Manzheliya Village

Summary

About the find of Old Rus iron spearhead of the first half of the 11th century AD at the hillfort in the Church Mound tract on the outskirts of Manzheliya village of Globin district of Poltava region.

Keywords: Old Rus, Manzheliya Village, Psel river, spearhead

ПІЗНЬОСЕРЕДНЬОВІЧНИЙ МЕЧ З ПУТИВЛЯ

*Про меч з дитинця літописного Путивля у збірці
Путивльського краєзнавчого музею, виявлений
під час розкопок О. В. Сухобокова.*

Ключові слова: доба пізнього українського середньовіччя,
літописний Путивль, меч.

У 1980 р. під час розкопок дитинця літописного Путивля в ур. Городок Лівобережною слов'яно-руською експедицією під керівництвом О. В. Сухобокова був виявлений рідкісний меч (рис. 1: 1). Він знайдений на глибині 1,1 м у культурному шарі, датованому XVI–XVII ст. [13, с. 42–43; 14, с. 123–124]. У науковому звіті О. В. Сухобоков посилається на складність датування подібних знахідок через пошкодження культурних нашарувань пізнішими перекопами і забудовою [13, с. 41], імовірно, маючи на думці з часом повернутися до її вивчення. Хоча коротка фраза зі звіту стала підставою для проведення співробітником Путивльського краєзнавчого музею І. С. Яловцем дослідження зразка озброєння. Він поставив під сумнів приналежність меча до старожитностей XVI–XVII ст., що й зумовило необхідність пошуку аналогій у наукових працях зброєзнавців.

Корозованість і недостатнє розчищення леза ускладнюють визначення хронологічних меж побутування меча та не дозволяють констатувати наявність або відсутність на ньому клейма майстра. Цією причиною зумовлена і складність у визначенні форми та ширини долу. Не сприяє датуванню меча й відсутність наверхшя та закінчення клинка [17, с. 266].

Зазначений вище автор наводить наступний опис артефакту: «Меч двосічний, загальною довжиною 71 см, довжина клинка 61 см, він частково обламаний, наверхшя втрачене. Ширина хрестовини – 19 см, висота – 9 см. Ширина леза біля хрестовини – 4,5 см, біля обланого кінця – 3 см» [17, с. 265]. У процесі дослідження І. С. Яловець активно шукає аналогії знахідці.

Критерієм для пошуку аналогій дослідник обирає перехрестя (слід визнати – досить незвичне). Повністю тотожного до путивльського аналога відшукано не було, однак серед прибалтійських матеріалів молодий учений знайшов тип меча, на його думку, доволі наближений – Дюсюкішкський, представлений двосічними клинка-

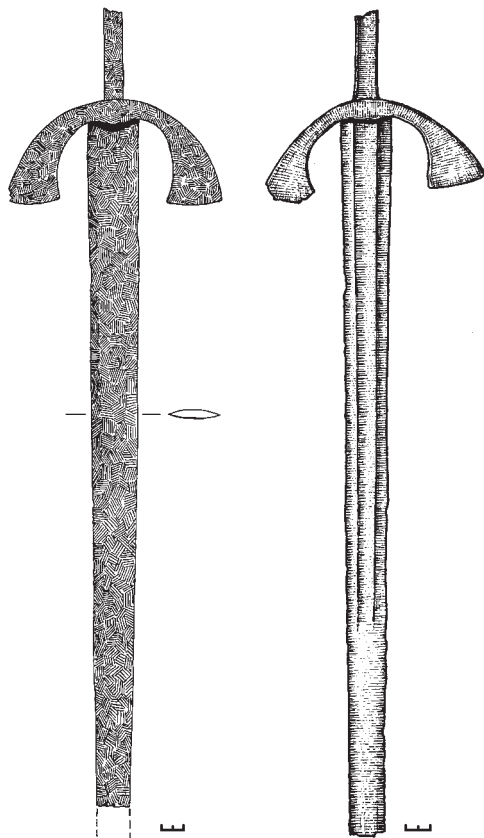

Рис.1. Путивль, м. Меч. Розкопки О. В. Сухобокова, 1980 р.

Рис. С. Росинського, з архіву О. В. Сухобокова (1).

Меч з промальованим долом. Рис. Т. Менчинської (2).

ми довжиною 84,0–104,5 см, шириною 4,8 см та з довгими, дуже підігнутими вниз, перехрестями [17, с. 265].

Результатом дослідження І. С. Яловця стало датування меча з Путивльського музею XIII ст. та віднесення його до Дюсюкішкського типу [17, с. 267]. Ще один дослідник старожитностей післямонгольського часу, В. В. Приймак, визначив час побутування меча вже XIV ст. [12, с. 59, рис. 48 Б].

Зацікавившись цією знахідкою, автор вирішив здійснити власну спробу студіювання артефакту та його культурно-історичного контекс-

ту. Однак, на відміну від попередників, вирішено було сконцентрувати увагу не на формальних ознаках, а на функціональних. В якості формалізуючого репера було вирішено покластися на типологію професора Е. Окшотта, а індикативного – конструктивні особливості клинка. Класифікація Е. Окшотта (із локальними застереженнями регіональних фахівців – *О. Т.*), як принципово-засадна, на думку автора, є оптимальною в данному випадку, хоча й не ідеальною, особливо з точки зору специфіки регіону. Так, польський фахівець М. Глосек застерігає: «Мечі з Середньої Європи не завжди знаходять відповідники у типології Е. Окшотта, і це тому, що автор, створюючи свою класифікацію, спирався на матеріали Західної Європи» [19, s. 11–12], однак, попри це, він усе ж вважав її найбільш зручною та «функціональною» [19, s. 26]. До цієї ж думки схиляється білоруський дослідник Ю. Бохан, вважаючи, що типологія, розроблена англійським зброєзнавцем Евартом Окшоттом з доповненнями польського археолога та військового історика Маріана Глосека, найбільш придатна і для класифікації мечів Великого князівства Литовського [3, с. 9].

Типологія Е. Окшотта зручна тим, що окремо виділяються типи клинків, оголів'я (навершя) та хрестовини (гарди). Така диференційована класифікація є важливою з кількох причин. Насамперед, треба відзначити те, що зв'язок клинка меча з гардою та оголів'ям не є нероздільним, тобто, да старого клинка могли допасувати новий ефес, часто навіть під впливом моди. Зручна така класифікація і тому, що можна визначити тип тільки окремо знайденого навершя, хрестовини або клинка, що значно сприяє розширенню джерельної бази. Різні типи гард та клинків могли побутувати на різних територіях, що дає можливість доповнювати класифікацію. Наприклад, це здійснив М. Глосек на основі знахідок з теренів Центральної Європи, які Е. Окшотт урахував менше [6, с. 30].

З нашої точки зору, в данному випадку визначальним хронологічним фактором виступає перетин меча. Саме перетин, а не будь-яка інша конструктивна деталь. Оголів'я руків'я (за умови його наявності) – це уточнюючий елемент, який дозволяє з одного боку хронологічно звузити потенціальну приналежність меча до певного часового проміжку, а з іншого – дати регіональну прив'язку (форма навершя). Хоча це не є визначальним чинником, а лише – «уточнюючим» (на сьогодні виділяється 35 основних типів). Відомі випадки, коли хронологічні межі використання одного й того ж типу навершя руків'я на мечах у різних регіонах Європи могли «коливатися» в часі на 200–300 років [19, s. 127].

Форма хрестовини також не є визначальною [9, с. 238–239; 10, с. 143]. У різний час мечі різного типу могли побутувати з одним і тим же типом ефесу (зазвичай, виділяється 12 стилів). Хрестовина

путивльського меча є доволі цікавим елементом, зважаючи на незвичну вигнутість форми. Відомі зразки мечів різних типів та часу побутування з дуже вигнутими формами гард (рис. 2) [18, р. 192, pl. 8: 2; р. 170, pl. 18: 1, 2; 21, р. 89, fig. 102], однак більшість хрестовин доволі прості. Можна констатувати, що, у відповідності до власних смаків та пристрастей зброярів і власників мечів, деталі ефесу могли суттєво відрізнятися. Краї прикрашалися різноманітними зубчиками та різної форми голівками. Самі ж «руки» могли бути рифленими, вкритими орнаментом, вигнутими і, в окремих випадках, звитими у доволі дивні форми. Так після 1350 р. у формах намітилися певні модні тенденції, а в окремих випадках – національні чи регіональні риси [10, с. 143]. Стосовно нашого випадку, можна припустити й інше пояснення – це не «рицарський меч», а «громадянський» (такий різновид клинкової зброї починає побутовати з XIV – поч. XV ст. спочатку в Італії та Іспанії, поступово поширюючись до інших європейських країн – *О. Т.*)

Вважається, що спочатку гарди меча використовувалися для того, щоб зробити його хват більш надійним та зручним, запобігати зісковзуванню кисті на клинок (окремі аспекти цієї проблеми автор уже розглядав у публікації [15, с. 68]). Іншою функцією був захист пальців кисті від ковзаючого вздовж леза удару ворожого клинка. Пізніше, за еволюції меча та перетворення його на «рицарський», хрестовина подовжилася, що дозволяло захищати кисть від випадкового контакту зі щитом супротивника, підставленого під рублячий удар.

Сам процес збільшення гарди розпочався достатньо пізно. Це було пов'язано з тим, що у Ранньому Середньовіччі у більшості випадків щити були досить великими (для прикриття якомога більшої площі слабкоармованого або зовсім незахищеного воїна), плоскими, круглими, відносно легкими і, як правило, з кулачним хватом. Техніка їх застосування включала також і постійне прикриття власної озброєної мечем руки своїм щитом. Але у Високому та Пізньому Середньовіччі щити змінилися – вони дещо зменшилися у розмірах та потовщилися; поширилися їх різні форми. Досить часто щит не дуже добре захищав праву руку, як раніше. Воїнам відтепер доводилося більше покладатися на гарду та обладунок (латну рукавичку), а щит став потрібний лише для загального захисту тіла та перетворення найбільш небезпечних ударів у ковзаючі. Достатньо довга хрестовина, безумовно, непогано захищала руку, однак лише з появою шпаги/рапіри з'явився серйозний захист руки власника зброї на конструктивному рівні. Основна частина такої трансформації ефесу відбулася в кінці XV – на початку XVI ст., десь за 20–30 років. З такою швидкістю холодна зброя не розвивалося ні до того, а ні опісля. Еволюція ефесу громадського меча за цей період змінила парадигму фехтування – основним захистом стало парирування. Таким чином, фактор пере-

хрестя, як домінуючого індикатора, в даному випадку також нівелювався.

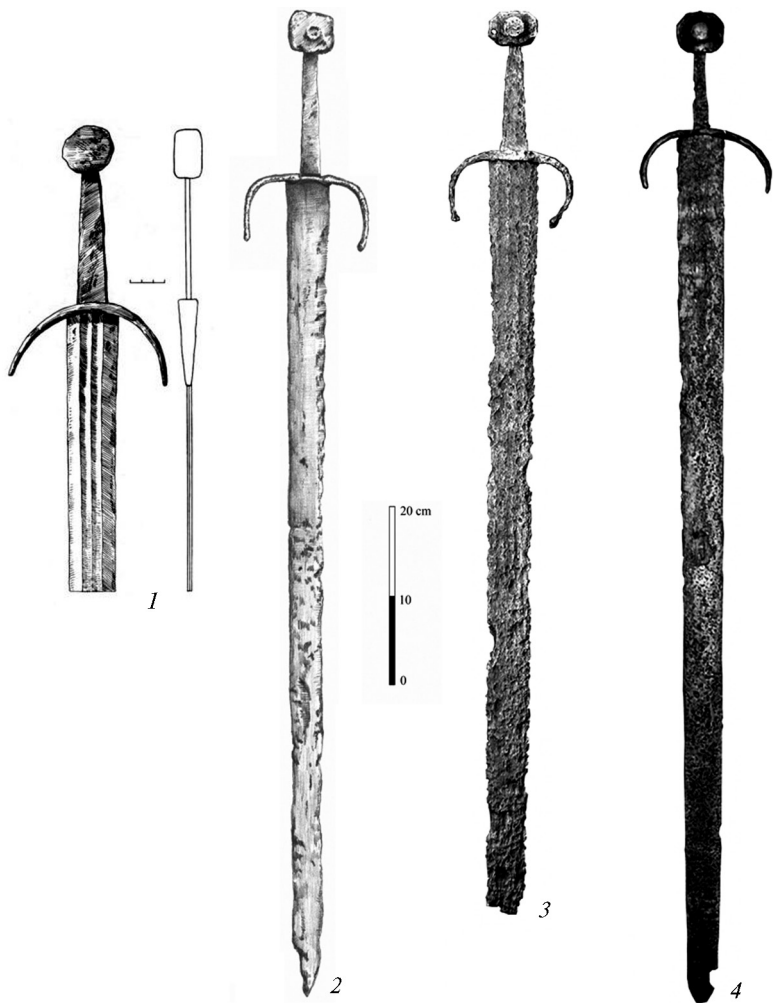
Отже, залишився клинок, який перетворився на головний ідентифікуючий чинник. Відповідно, саме йому є сенс і приділити особливу увагу. В різних своїх частинах клинок меча може мати певні особливості. Отже, при його дослідженні слід звертати увагу на його перетин чи перетини. Останнє зауваження є особливо актуальним для клинків доби Пізнього Середньовіччя і Ренесансу.

Перетин – це «елемент», що пояснює конструктивні особливості меча (та є технологічним маркером – *О. Т.*), а, отже, специфіку його застосування. Пояснюємо це на прикладі. Не є секретом існування «протистояння» між зброєю та захисним спорядженням. Це – діалектика зброярства, яка є, одночасно, рушієм прогресу (цей принцип притаманий майже всьому – вразливість від зброї породжує проблему пошуку захисту від неї, що в свою чергу спонукає знаходити можливість подолання захисту і так далі). Коли у мистецтві виготовлення обладунків кольчужне полотно поступилося металевим платівкам, виникла потреба у відповідній зміні призначення та форми клинка. Супротив жорсткої, слизької поверхні лат легкі та плоскі леза, призначені для нанесення ріжучих ударів, були практично безпорадні. Таким чином, з середини XIV ст. мода на клинки змінювалася так само стрімко, як й на броню [9, с. 346–347].

У перехідний період між 1320 та 1350 рр. до застарілої кольчуги стали додаватися металеві платівки. Їх кількість постійно збільшувалася. Саме в цей час і були розроблені «перехідні» клинки. В них поєднувалися гострозаточене вістря, придатне для ефективного фехтування, з широким та плоским клинком із долом.

Після 1350 р. поширення платівчастих обладунків викликало конструктивні зміни мечів – клинки стали довшим (80–90 см), змінилася вага (1,7–1,5 кг) та ширина (5–8 см). Лезо звужувалося до вістря. Тенденція до звуження меча була пов'язана з удосконаленням пластинчатих обладунків, прорубати які було вкрай важко. Єдиним шансом поранити заковану в лати людину було проникнути у місця з'єднання пластин обладунку. З'являються колючі мечі, так звані боршверти. У другій чверті XV ст., судячи зі всього, мечі «повернулися» до подвійного призначення. З'явився універсальний меч – більш легкий, ніж масивні екземпляри XIV ст., з дуже гострим вістря, але, одночасно, з плоским у перетині лезом достатньої ширини та гарними ріжучими кромками. Цей клинок, з мінімальними варіаціями за шириною та ступенем звуження до вістря, активно використовували протягом всього XV ст. Зберіг свою популярність він аж до XVII ст. [9, с. 349].

У середині XV ст. знову увійшли в моду клинки, тотожні старим ріжучим варіантам. Основною причиною цього, імовірно, була вар-

Рис. 2. Мечі з європейських збірок з дуже вигнутими формами хрестовин.

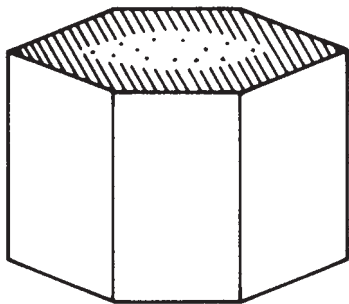
1 – фрагмент меча з Тальсу Вілкумуйжас (Литва). Тип XIII (XIII – XIV ст.); 2 – меч з приватної колекції Стіво Вучініца, знайдений у р. Зета в ур.(?) Мілетіна Нжива біля Подгориці (Монтенегро). Тип XIII (?). Орієнтовно – сер. XV ст.; 3 – Військовий музей у Белграді. Місце знахідки невідоме. Тип XX. Сер – II пол. XV ст; 4 – Військовий музей у Белграді. Місце знахідки невідоме. Тип XIXa. Бл. II пол. XV ст.

тість володіння захисним спорядженням. По мірі вдосконалення захисного спорядження все менша й менша кількість рицарів могла дозволити собі мати повний обладунок. В окремих регіонах (Італія, Іспанія) як обмежувальний чинник виступав ще й кліматичний фактор. Загальною тенденцією стало використання у бою легко екіпірованих військ (шоломи різних типів, кольчужний чепець, бригандини чи кольчужні сорочки, поножі). Супротив подібного противника меч з ріжучою кромкою був достатньо ефективним (особливо в руках вершника-рицаря) [9, с. 349].

На нашу думку, путивльський меч може відноситися (нажаль, через значну корозованість клинка не має змоги визначити перетин на інших частинах) саме до категорії універсальних і, відповідно, датуватися серединою XIV – XV ст. Клинки таких мечів були ідеально пристосовані для виконання подвійної функції – нанесення як рублячих, так і колючих ударів. Ці мечі були однаково ефективні, як супроти обладунків – кольчужних та змішаного типу, які домінували у першій половині XIV ст., так і платівчатих [10, с. 76]. Це не є дивним, і професор М. Глосек констатує переважання у Середній Європі мечів, призначених для різання чи універсальних, що дає можливість «зарахувати досліджувану територію до північно-східної провінції, що протиставляється у предметній літературі провінції південно-західній, де виділялася певною мірою перевага мечів для удару» [19, s. 126]. Виразну добірку подібних мечів з музейних закладів України презентує А. Заремба [7, с. 176–186].

На користь цього припущення, на нашу думку, може виступати наявність малопомітної смуги довжиною у 42 см, що починається від гарди (рис. 1: 2). Це дозволяє констатувати, що перетин клинка гексогональний, а це вже, за відомими аналогіями та конструктивними особливостями, дозволяє визначити хронологічний проміжок побутування серединою XIV – XV ст. Крім того, подібний перетин є відбитком певних технологічних рішень. Клинок (за аналогією з польськими матеріалами), судячи з усього, виковували з одного шматка відносно м'якого металу, більш-менш науглеродженого. Для покращення його якості застосовувалося науглеродження і термальне закалювання. Аналіз мікроструктури свідчить про досягнення температури в 900–950°C під час такого процесу. Закалювання відбувалося у повільно вистигаючому середовищі на кшталт мокрого піску чи рослинного масла. Завдяки цьому закалювалася лише поверхня, а серцевина залишалася м'якою (рис. 3). Більш того, результати аналізів свідчать, що область, яка попередньо закалювалася, потім частково відпускала. Це робилося завдяки власній температурі, тобто жару, який підіймався з внутрішньої частини клинка меча, що не встигала вистигнути, або завдяки короткочасному прокалюванню безпосередньо після закалю-

Рис. 3. Профіль леза та технологія виготовлення клинка. Заштрихована частина показує глибину науглеродження і термічну обробку.

вання. Цей метод термічної обробки інструменту був відомий і використовувався ще з часів Ранняго Середньовіччя. Він дозволяв добитися потрібної твердості краю при відносній м'якості серцевини. У випадку з мечем, це було справою вкрай важливою, оскільки завдяки цьому зброя отримувала прекрасні ріжучі властивості, одночасно будучи еластичною та гнучкою, і не ламалася під час бою [20, р. 201].

Слід також зазначити, що чимало мечів XV ст. неможливо віднести ні до одного з відомих типів. Інколи причина цього є та сама, що й у випадку з мечами XII–XIII ст., які не відповідають більш раннім типам, так як вони зламані або занадто корозовані. Однак досить часто причина полягає й у іншому – в період пізнього середньовіччя мечі досить часто виготовлялися за індивідуальними замовленнями, відповідно до смаків їх майбутніх власників, інколи досить незвичних [10, с. 99].

Виникає закономірне питання щодо «випадковості» місцезнаходження путивльського меча у культурному шарі, що належить більш пізньому часу. Імовірним поясненням цього факту може бути те, що меч був зброєю тривалого вжитку, тому часто давні типи мечів (особливо клинки) побутовали й пізніше (на них чіплялося нове руків'я чи хрестовина). У польських землях відомі приклади побутування на початку XV ст. мечів типу XII, хоча зазвичай межа їх використання не поширюється за 1330 р. Також є дані, наведені М. Глосеком, щодо існування у XV ст. мечів типу XIIIa (кінець XIII – поч. XIV ст.) [4, с. 155; 6, с. 29].

Подібні знахідки відомі і на території Великого князівства Литовського. Є непоодинокі приклади побутування цієї клинкової зброї архаїчних форм у другій пол. XIV – кінці XVI ст., що зовсім нетипово для цього часу. Як приклад, можна згадати фрагмент меча типу XIII (за класифікацією К. Окшотта), знайдений у Тальсу Вілкумуйжас (Литва) (рис. 2: 1) і датований В. Казакавічусом XIII–XIV ст. [21, р. 89, 124]. Про знахідку меча типу XIIIa, що не використовувалася пізніше

середини XIV ст., у похованні XV – початку XVI ст. (могильник Крумінай, Литва) подає інформацію білоруський дослідник Ю. Бохан [4, с. 153]. На його думку, знаходження подібної архаїки у могилі значно пізнішого часу може свідчити про зменшення удільної кількості мечів більш пізніх форм серед речових матеріалів згаданого хронологічного проміжку. Між тим, на протязі всього XVI ст. на території Великого князівства Литовського меч активно використовувався на полі бою. Свідченням цього є юридичні акти, де ця клинкова зброя згадується як обов'язкова для ополченців [1, с. 232; 11, с. 31]. Ю. Бохан припускає, що деякі воїни могли користуватися подібними «застарілими» мечами, отриманими у спадок, тим більше, що з другої половини XVI ст. подібна зброя втратила статус престижної і найчастіше зустрічалася в руках представників збідного рицарства, поступово перетворюючись на плебейську [3, с. 114].

«Оплебеєння» ще донедавна благородної зброї певним чином нагадує процес появи у Західній Європі «громадянського меча». Такі мечі були призначені для самозахисту людей, переважно у мирний час. Їх конструкція не передбачала необхідності протистояння латнику чи солдату в обладунках, бо, зазвичай, поза полем битви у мирний час обладунки не вдягалися. Подібне нововведення спровокувало розвиток нових фехтувальних технік, які базувалися на парированні, а не на захисті щитом.

Однак, незважаючи на нищівну тенденцію стосовно подальшої долі меча, а також поступове витіснення його шаблею на нашій території і в сусідніх землях, ще деякий час у зброярів зберігалася традиція виготовлення мечів. Так, статут, виданий 2 грудня 1591 р. мінському цеху злотників, ковалів, котлярів, мідників, слюсарів, мечників та ножовиків, передбачав обов'язкову процедуру виготовлення меча за встановленими показниками для отримання звання майстра-мечника [2, с. 51–52]. В цей же час існувала дещо схожа процедура (зі своїми вимогами) й у майстрів львівського мечового цеху (на той час об'єднаного з ковалями і слюсарями – *О. Т.*) [5, с. 198–199]. Був подібний іспит і в XVII ст. Зокрема, стаття 1 Статуту «Нового» Львівського цеху мечників (16 жовтня 1634 р. львівські райці затверджують Статут цеху мечників, що відокремлюється від слюсарів та ковалів) змушує бажаючих вступити до нового цеху скласти іспит для підтвердження майстерності шляхом виготовлення меча та піхов із заданими параметрами за відведений час [8, с. 159].

Отже, виявленням у культурних нашаруваннях Путивльського городища меч, на нашу думку, датується серединою XIV – XV ст. і міг бути у вжитку аж до XVII ст.

Література

1. Акты Литовско-Русскаго государства. Съ предисловіемъ М. В. Довнаръ-Запольскаго. Выпускъ I-й. 1390-1529гг. // Чтенія въ Императорскомъ Обществѣ Исторіи и древностей Россійскихъ при Московскомъ университетѣ. 1899 г. — М.: Университетская типографія, Страстной бульвар, 1899. — Книга четвертая. — 258, XII с.
2. Беларускі архіу. Том Трэці (XV — XVIII). — Менск, 1930 — 413 с.
3. **Бохан Ю. М.** Узбраенне войска ВКЛ другой паловы XIV — канца XVI ст. / Ю. М. Бохан. — Мінск: Экаперспектыва, 2002. — 336 с.
4. **Бохан Ю. М.** Вайсковая справа у Вялікім Княстве Літоўскім у другой палове XIV — канцы XVI ст. / Ю. М. Бохан. — Мінск: Беларуская навука, 2008. — 449 с., [8 с.] іл.
5. **Голездренко О.** Львівський цех мечників / Олександр Голездренко // Дрогобицький краєзнавчий збірник / [ред. кол.: Л. Тимошенко (гол. ред.), В. Александрович, Л. Винар та ін.]. — Дрогобич : Коло, 2005. — Вип. IX. — С. 194–201.
6. **Гринчишин Б. В.** Проблеми типології і датування середньовічних мечів / Б. В. Гринчишин // Вісник Національного ун-ту «Львівська політехніка». — 2012. — № 724. — С. 25–31.
7. **Заремба А.** Мечи XIV — XV веков в музеях юго-западной Украины / А. Заремба // Воинские традиции в археологическом контексте: от позднего латена до позднего средневековья. — Тула, 2014. — С. 176–186.
8. Економічні привілеї міста Львова XV — XVIII ст.: привілеї та статuti ремісничих цехів і купецьких корпорацій: зб. док. / [упор. М. Капраль, Я. Дашкевич (наук. ред.), Р. Шуст]. — Львів, 2013. — 816 с., табл.
9. **Окшотт Э.** Археология оружия. От бронзового века до эпохи Ренессанса / Эварт Окшотт; [пер. с англ. М. К. Якушиной]. — М. : ЗАО «Центрполиграф», 2004. — 398 с.
10. **Окшотт Э.** Меч в век рыцарства. Классификация, типология, описание / Эварт Окшотт; [пер. с англ. Игоревский Л.]. — М. : ЗАО «Центрполиграф», 2007. — 176 с.
11. Статутъ Великаго Князьства Литовскаго 1566 года // Временникъ Императорскаго Московскаго общества исторіи и древностей Россійскихъ. — М., 1855. — Книга 23-я. — 240 с.
12. **Супруненко О. Б.** Старожитності золотоординського часу Дніпровського лісостепоного Лівобережжя / Супруненко О. Б., Приймак В. В., Мироненко К. М.; ІА НАНУ; ЦОДПА; [наук. та відп. редактор Моця О. П.]. — К.; Полтава : Археологія, 2004. — 82 с.; іл.
13. **Сухобоков О. В.** Отчет о работах по исследованию Путивля и его окрестностей (1979–1981) / О. В. Сухобоков // НА ІА НАНУ. — 1979/81. — Ф. е. — № 3906. — 78 с.
14. **Сухобоков О. В.** Древнерусский Путивль и его округа (по материалам археологических исследований) / О. В. Сухобоков. — Путивль, 1990. — 152 с.

15. **Тітков О. В.** Про довгі мечі сарматів (у зв'язку зі знахідкою меча у смт. Білики) // АЛЛУ. – Полтава, 2000. – № 1–2 (7–8). – С. 67–69.
16. Ухвала земская 1529 года объ отбываніи службы военной и о сборъ денегъ на плату служебнымъ и на выкупъ заложенныхъ замковъ и волостей; листъ объ этой ухваль отъ короля къ бискупу виленскому Яну // Акты Литовско-Русского государства. С предисловием М. В. Довнар-Запольского. Вып. 1 // Чтенія в Императорскомъ Обществѣ Исторіи и древностей Россійскихъ при Московскомъ университетѣ. 1899 г. – М.: Университетская типографія, Страстной бульвар, 1899. – Книга четвертая. – I-XII + 258 с.
17. **Яловець І. С.** Середньовічний меч з експозиції Путивльського краєзнавчого музею / І. С. Яловець // Конотопські читання: зб. публ. за результатами Конотопських читань 2014 р. – Конотоп – Донецьк : Вид-во «Ноулідж» (Донецьке відділення). – Вип. V. – С. 265–269.
18. **Aleksić Marko.** Mediaeval Swords from Southeastern Europe: material from 12th to 15th century / Marko Aleksić. – Belgrade : Dedra, 2007. – 184 p., 18 tabl.
19. **Głosek M.** Miecze spodkowieuropejskie z X–XV w. / M. Głosek. – Warszawa : Wydawnictwa Geologiczne, 1984. – 185 s., tabl.
20. **Biborski M.** A Renaissance sword from Raciborz / Marcin Biborski, Janusz Stepiński, Grzegorz Zabiński // Gladius. – 2004. – XXIV. – P. 187–208 // <http://gladius.revistas.csic.es/index.php/gladius/article/view/41/42>
21. **Kazakevicius V.** IX–XIII a. baltų kalavijai / Vytautas Kazakevicius. – Vilnius: Alma littera, 1996 – 173 p.

А. В. ТИТКОВ

Позднесредневековый меч из Путивля

Резюме

О позднесредневековом мече, обнаруженном во время раскопок детинца летописного Путивля О. В. Сухобоковым, представленном в экспозиции Путивльского краеведческого музея.

Ключевые слова: эпоха позднего украинского средневековья, летописный Путивль, позднесредневековый меч

A. V. Titkov

The Late Medieval Sword From Putyvl City

Summary

The paper deals with a late medieval sword, found by O.V. Sukhobokov during the excavations of Putyvl fortifications, exhibited in Putyvl Local Museum.

Keywords: Ukrainian Late Medieval epoch, annalistic Putyvl, late medieval sword.

КЕРАМІЧНИЙ ПОСУД КОЗАЦЬКОГО ЧАСУ У СКЛАДІ МОНЕТНИХ СКАРБІВ ЛУБЕНЩИНИ XVII ст.

У публікації порушується питання можливості долучення до джерельної бази вивчення кераміки козацької доби посуду зі складу монетних скарбів. Публікуються керамічні матеріали трьох таких скарбів середини – кінця XVII ст. з території історичної Лубенщини.

Ключові слова: керамічний посуд, скарби, XVII століття, Лубенщина.

Незважаючи на те, що період XVII ст., у порівнянні з іншими «археологічними» епохами, досить незначно віддалений у часі від сьогодення, все ж його матеріальна культура є ще слабо висвітленою в наукових дослідженнях. Особливо це стосується керамічних виробів, незважаючи на їх масовість з-поміж інших знахідок.

Проблематика історичного, а тим більше археологічного вивчення козацької епохи лише не так давно стала модною темою для наукових праць. Матеріали «постмодерної доби», здобуті у процесі археологічних розкопок, тільки нещодавно стали об'єктом досліджень та надбаннями музейних фондів. І якщо темпи таких розкопок, а, отже, й можливість вивчення, для багатьох інших міст Західної України та Подніпров'я доволі помітні, то для теренів Лівобережжя (зокрема, Полтавщини) такого стверджувати не можна. Тому й кераміка XVII ст. краю, особливо першої половини і середини віку, наразі, м'яко кажучи, слабо вивчена. Пов'язано це з кількома факторами, найголовніші серед яких: відсутність у вказаний період тут великої кількості постійного населення і значних міст, брак чи ситуативність розкопок та комплексів вказаного періоду, їх значна пошкодженість, складність атрибуції і датування такої кераміки за аналогіями з більш віддалених регіонів і т. д.

Важливим у цьому плані є вивчення закритих комплексів, де керамічні набори можуть стати в подальшому більш-менш надійними опорними хронологічними маркерами. Особливо цінними у цьому плані виглядають монетно-речові скарби, що супроводжуються керамічним посудом, для яких встановлюється доволі точна, іноді майже до року-кількох, хронологічна позиція за часом тезаврації складу.

Загалом, можна назвати лише кілька комплексів, які можна віднести до закритих чи умовно закритих і датувати часом не пізніше кінця XVII ст., а саме: кілька об'єктів з території полкової Полтави (частина з них ще не опублікована чи з'явилася друком у загальному вигляді) [4; 9, с. 54–55], виробничі об'єкти з території Більського городища [6–8], кілька ям з с. Лютенки [1].

Спроба типологізувати та розробити хронологічну шкалу кераміки «полтавського гончарного осередку» козацької доби взагалі була здійснена Остапом Ханком [9], щоправда, її не можна вважати вдалою, адже автор зробив висновки за типо-хронологією окремих фрагментів без урахування розміщення їх у тому чи іншому комплексі, спираючись на аналогії більш раніших часів з інших територій, що, як здається, не дає цілісної і повної картини.

Таким чином, можемо стверджувати, що кераміка Лівобережжя XVII ст. на сьогодні мало вивчена і потребує додаткових «вливань» нових матеріалів, найціннішими серед яких мають стати надійно датовані.

У цій роботі публікуються три таких знахідки зі складу скарбів середини – кінця XVII ст. На жаль, більша частина монетних наборів скарбового матеріалу стала здобутком колекціонерів, і лише невелика кількість монет, а також вироби з кераміки були передані чи здобуті в ході додаткових досліджень й обстежень місць знахідок одним з авторів. Та інформація про комплекси є достатньою для аналізу: доступні дані про їх кількісно-якісний склад, нижню і верхню дати карбування представлених монет.

На жаль, кількість таких (з керамікою) комплексів зазначеного періоду для Полтавщини (та й Лівобережжя взагалі) є невеликою. Певна їх частина була знайдена ще в дореволюційні часи (Середняки на Гадяччині, Опішня на Зіньківщині) [2, с. 142], й інформація про них значною мірою обмежена (а стосовно кераміки – взагалі втрачена). Не значно багатшими є відомості про скарби з керамікою, що були знайдені пізніше (напр., с. Запсілля Великобагачанського р-ну, знахідка 1983 р. [5, с. 172]). Показово, що більш заселене й багатше на давні населенні пункти середини XVII ст. Посулля та Лубенщина взагалі дотепер були майже повністю позбавлені відомостей про монетні скарби означеного періоду.

1. Найбільш ранній і найбагатший з охарактеризованих скарбів знайдений неподалік північно-західної околиці с. Городище сучасного Чорнухинського району, в лісі на мису правого берега безіменної обводненої балки, що впадає з правого боку до р. Многа. Він тяжіє до околиць козацького сотенного містечка Многа-Городище.

Загальна кількість монет у складі комплексу точно не встановлена (дрібні номінали з «піалок» опрацювати не вдалося). Екземпляри, які

вдалося переглянути, датовані проміжком 1621 – 1649 рр.: кілька з них – 1648 р., єдина – 1649 р., що чітко вказує на умови і час походження скарбу. Певно, його тезаврація відбулася після завершення військових подій Хмельниччини 1649 р., швидше за все, після підписання Зборівської угоди і повернення на Лівобережжя військових загонів. Згодом, ці монети є військовим трофеєм, здобутим у баталіях з польськими військами (можливо, західноєвропейськими найманцями), на що вказують місця карбування і номінали монет, а також фляга з поки що неіндентифікованим польським-? гербом.

Особливістю цього скарбу є той факт, що монети з нього представлені так званими «важкими» фракціями: талерами, флоринами тощо. Абсолютна більшість – екземпляри, карбовані в західноєвропейських державах, що у певній мірі є «стандартом» монетного складу скарбів, у т. ч. Лівобережжя зазначеного періоду [2, с. 118; 3, с. 150 і далі].

Керамічний посуд цього комплексу виразний і представлений кількома взірцями (рис. 1: 1-4):

а) невеликий димлений *горщик* без пролошених ліній (вінце та верхня частина округлої в плані ручки відбиті і втрачені), з опуклим тулубом на пласкому дні з невеликим утором. Посудина прикрашена лінійним геометричним орнаментом, що нанесений штампом в один прийом без відриву від поверхні, у вигляді пояса з 3-4-х паралельних ліній. Збережена висота горщика 9,3 см (первинна – більша на 1 см), діаметри тулуба – 9,9 см, дна – 5,5 см;

б) *приденна частина* світлоглиняного *горщика*, що слугувала покришкою для горщика. У першій посудині містилися монети середніх і великих номіналів, що й стали предметом опрацювання;

в-г) дуже цікавими є два мініатюрні сіроглиняні *блюця-тарілочки* відкритого типу, без виділених вінець, з легко піднятими краями, на пласких денцях з невеликими уторами. Розміри першої: висота – 2,6 см, діаметри вінець і дна – 9,9 та 5,4 см, відповідно; другої – висота – 1,5 см, діаметри вінець (реконструйований, частина відбита) – 10,0 см, дна – 5,5 см.

Ці посудини є найцікавішими глиняними виробами у комплексі: колір поверхні, відносна грубість виготовлення (наявність домішок жорстви, чіткі сліди зрізання дна ниткою, на зразок черняхівської кераміки), є нетиповими ознаками посуду епохи, а, особливо, це стосується його столових взірців;

д) вирізнялася у складі скарбу металева фляга із зображенням багатогеральдичного герба польського-? походження. Зважаючи на унікальність знахідки, а також на її «некерамічну» основу, вона буде розглянута окремо у майбутньому.

2. Наступний скарб виявлено в ур. Скорodne, біля с. Лукім'я сучасного Оржицького району, у лісі, на дюнних підвищеннях надза-

Рис. 1. Посуд зі скарбів з околиць сс. Городище (1-4) та Лукім'я (5).

плави правого берега р. Сула. Комплекс походить з округи козацького сотенного містечка Лукім'я.

Тезаврація комплексу може бути віднесена до 1660-х рр., у його складі було понад 1000 півтораків. Єдиний *горщик* з його складу, куди й були вміщені всі монети, світлоглиняний, з відігнутими вінцями, що мають жолобкувате профілювання зсередини, з плавною закраїною-перегином зсередини шийки, з вузькою ручкою без помітного додаткового профілювання, з плавним опуклим тулубом, на плоскому дні з невеликим утором. Посудина оздоблена двома неглибокими рельєфними горизонтальними поясками під зрізом, нижче – двома хвилями і чотирма пасками, нанесеними рудим ангобом. Її висота – 10,1 см, діаметри: вінець – 11,4 см, тулуба – 12,0 см, дна – 6,1 см (рис. 1: 5).

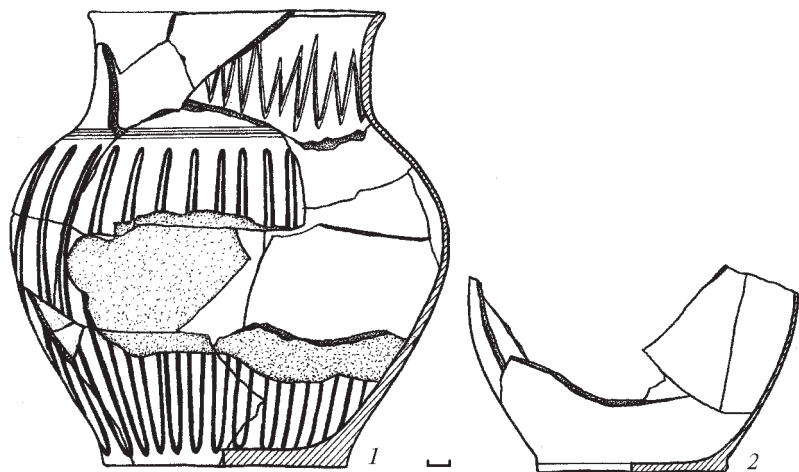

Рис. 2. Кераміка зі скарбу з околиць с. Лука.

Посудина дуже прокіпчена ззовні, що свідчить про «неперебірливість» вибору тари для монет під час приховування скарбу. Певно, остання подія відбувалася в авральному темпі, тим більше, що більша частина «тари» для скарбів є димленими (мореними).

3. Останній зі скарбів, який можна охарактеризувати, було знайдено у заплаві правого берега р. Удай, неподалік її гирла, біля південної окраїни с. Лука сучасного Лубенського району.

У комплексі містилося близько 6 тисяч монет, з яких 8 ортів, 300 трояків, 1 шостак, всі інші – півтораки. Дати карбованих монет – 1615 – 1699 рр., остання за часом монета – орт 1699 р. Тезаврація співпадає із часом початку Північної війни. Примітний цей скарб відсутністю для цього часу у його складі московської і російської монети. До його складу входили такі керамічні вироби:

а) *горщик димлений*, високих пропорцій глекоподібних форм, з високими плавно відігнутими вінцями, опуклим тулубом, на пласкому дні з невеликим утором. Посудина орнаментована прогладженими лініями лискування у вигляді двох хвилястих зигзагів: невисоких на плічку та широкоамплітудних на тулубі. Висота – 19,6 см, діаметри – 13,1; 17,7 і 11,0 см вінець, тулуба і дна, відповідно;

б) *приденна частина* світлоглиняного *горщика*, що слугувала кришкою для першої посудини (рис. 2).

Серед цікавих ознак описаних зразків посуду можна назвати архаїчність вигляду та стилю виготовлення столових посудин зі складу

скарбу середини століття з околиць Городища, побутування форм, відомих серед матеріалів рубежу XVII–XVIII ст., і в 1660-х рр. (горщик з Лукім'я), багатство та своєрідність пролощеного орнаменту димленої посудини кінця XVII ст. з Луки. Більш розмаїті висновки можна буде зробити у подальшому, при співставленні цих взірців із керамікою з поселенських комплексів.

Також підтверджується думка про належність більшої частини скарбів XVII – початку XVIII ст. до трьох хронологічних періодів: початку та кінця Визвольної війни 1648 – 1649, 1658 рр., буремних подій 1660-х рр., а також Полтавського етапу у перебігу Північної війни (1700 – 1709 рр.) [10].

Отже, введення до наукового обігу цих та їм подібних матеріалів у майбутньому дасть поштовх до всебічного вивчення керамічного посуду козацької епохи, зокрема, – XVII ст. Хоча, безперечно, тут ми можемо розглядати побутування того чи іншого типу посуду в той чи інший час. Про відсутність у цей час взірців інших типів ми говорити не можемо, адже цілком вірогідно, що для скарбів обиралися посудини певного асортименту й форм. Простежується надання переваги для вказаних цілей димленої кераміці: можливо, монети в них менше окислювалися (на зразок використання з аналогічною метою таких горщиків для зберігання молока).

Оприлюднена у публікації добірка керамічного посуду вже стала надбанням фондів Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.

Література

1. **Коваленко О.** Матеріали XVII ст. з розкопок Успенської церкви в с. Лютецька / Оксана Коваленко, Роман Луговий // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. ст. / УТОПІК; ЦП НАНУ і УТОПІК та ін. – К.; Нікополь, 2013. – Вип. 22. – Част. I. – С. 121–128.
2. **Котляр М. Ф.** Грошовий обіг на території України в епоху феодалізму / М. Ф. Котляр; АН УРСР, Ін-т істор. – К. : Наукова думка, 1971. – 176 с.
3. **Котляр М. Ф.** Нариси історії обігу і лічби монет на Україні XIV–XVIII ст. / М. Ф. Котляр; АН УРСР, Ін-т істор. – К. : Наукова думка, 1981. – 240 с.
4. **Пуголовок Ю.** Керамічний комплекс з посаду Полтавської фортеці / Юрій Пуголовок // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. ст. / УТОПІК, ЦП НАНУ і УТОПІК та ін. – К.; Нікополь, 2013. – Вип. 22 – Част. I. – С. 116–120.
5. **Супруненко А. Б.** Клад монет XVI–XVII вв. из с. Запселье / А. Б. Супруненко // НиЭ. – М., 1989. – Т. XV. – С. 171–174.
6. **Супруненко О. Б.** Селітроварницький комплекс в ур. Поле 2-ї бригади на Більському городищі / Супруненко О. Б., Шерстюк В. В., Пуголовок Ю. О. // АЛЛУ. – Полтава, 2009. – № 1 (25). – С. 78–97.

7. **Супруненко О.** Селітряна варниця на Більському городищі (за дослідженнями 2009 р.) / Олександр Супруненко, В'ячеслав Шерстюк, Юрій Пуголовок // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. ст. / УТОПІК, ЦП НАНУ і УТОПІК; [ред. кол.: Телегін Д. Я. (відп. ред.) та ін.]. – К. : ТОВ НВП «Ферокол», 2010. – Вип. 19. – С. 174–179.
8. **Супруненко О. Б.** Селітроварницький стан на Більському городищі / Супруненко О. Б., Шерстюк В. В., Пуголовок Ю. О.; ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА. – К. : Гротеск, 2010. – 96, IV с.
9. **Ханко О. В.** Полтавський гончарський осередок у контексті новітніх археологічних досліджень / Ханко О. В. // АЛЛУ. – Полтава, 2000. – № 1–2 (7–8). – С. 54–66.
10. **Шерстюк В.** Монетний скарб середини XVII ст. з с. Горбанівка під Полтавою / В'ячеслав Шерстюк // Полтавський краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток: зб. наук. ст. / УК ПОДА; ПКМ; [ред. кол.: Волошин Ю. В., Киридон А. М., Мокляк В. О. та ін.]. – Полтава : Полтав. літератор, 2011. – Вип. VI. – С. 111–122.

А. В. Сидоренко, В. В. Шерстюк

**Керамическая посуда казацкого времени в составе монетных кладов
Лубенщины XVII века**

Резюме

В публикации рассматривается возможность добавить к перечню источников изучения керамики казацкого времени образцы посуды из состава монетных кладов. Публикуются керамические материалы трех кладов середины – конца XVII в. с территории исторической Лубенщины.

Ключевые слова: керамическая посуда, клад, XVII век, Лубенщина.

O. V. Sydorenko, V. V. Sherstyuk

**Pottery of Cossack Time as a Part of the Coin Hoards from Lubny district of
17th Century**

Summary

This article is about the opportunity to add to the list of sources of studying pottery of Cossack time from hoards of coins. There are also published pottery from three treasures of middle late 17th century from the territory of so-called historical «Lubenschina».

Keywords: pottery, hoards of coins, 17th century, Lubny district.

МАЙДАНИ МЕЖИРІЧЧЯ ХОРОЛУ ТА ГРУНІ

Наводяться матеріали розвідок у межиріччі рр. Хоролу та Груні, де вперше обстежувалася група майданів. Вони виявилися результатом діяльності окремої групи українських селітроварів XVII ст.

Ключові слова: майдани, селітроваріння, Грунь, Хорол, XVII століття.

Поширення ручної вогнепальної зброї та артилерії у Речі Посполитій наприкінці XVI ст. стало причиною значного збільшення попиту на селітру. Ця складова пороху не міститься у природі. Для видобутку селітри за польсько-литовської доби було налагоджено процес виварення її з ґрунту, багатого на цю мінеральну сполуку. Основним джерелом такого видобутку були курганні насипи, складені з чорнозему, а також вали городищ, де природно утворилися умови для появи селітри. Виваренням селітри займалися переважно козаки та євреї-орендарі. На початку XVII ст. цей промисел підпав під контроль з боку польської корони. Як альтернатива державній монополії, на Лівобережній Україні існувало безліч невеликих ватаг, які вели промисел на малозаселених територіях. Проте з посиленням князівсько-шляхетського землеволодіння на Задніпрянщині вести промисел ставало все важче. Економічний ресурс та адміністративний вплив магнатів поступово витісняли невеликі ватаги промисловиків на незайняті землі. Однією з причин того, що варіння селітри розпочалося на прикордонних з Московським царством територіях, були шляхетські наїзди. Частіше за все, наїзди мали на меті захоплення реманенту, але часом траплялися випадки поранень і вбивств.

Територія межиріччя Хоролу та Груні у середині XVII ст. знаходилася на кордоні між Річчю Посполитою і Московським царством. Формально ці землі належали Московській державі, яка, проте, була не в змозі контролювати свої південно-західні рубежі. Натомість на землях Задніпрянщини знаходилися значні воєнно-адміністративні центри, звідки велася активна колонізаторська політика. Це – Миргород, Ромни, Лохвиця, Зіньків. У 30-х рр. XVII ст. на Хоролі з'являються перші слободи, які нараховували від 5 до 50 дворів. Проте, тут українські колоністи стикнулися з протидією путивль-

ських воєвод, які мали наказ ліквідувати нові поселення, а колоністів відсилати [1, с. 322].

Смоленська війна завдала значної шкоди слободам, а населення змушене було тікати у великі прикордонні міста Речі Посполитої. Однак, розвідана територія стала об'єктом пильної уваги з боку промисловиків. Мисливці, бортники та селітровари засновували тимчасові табори, де вели промисел у теплу пору року.

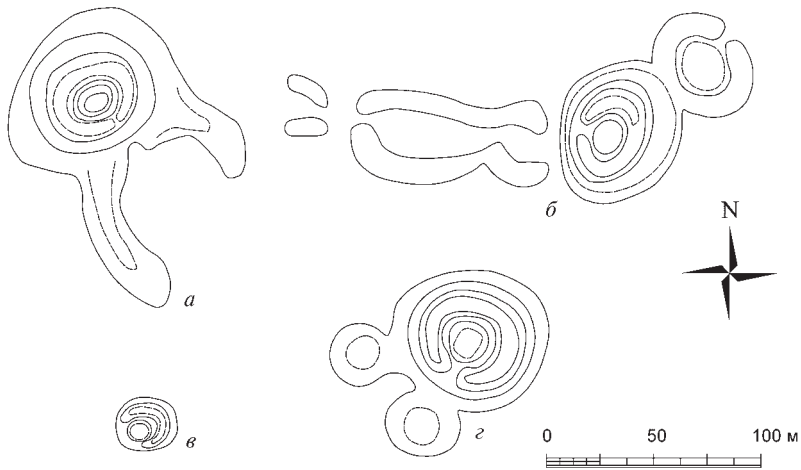
Селітроварні ватаги, що вели промисел у регіоні, мали кілька рівно віддалених центрів, де концентрувалися завербовані для промислу люди. Ромни були одним з найбільш наближених міст, звідки у межиріччя Хоролу та Груні могли ходити промисловики.

В археологічному сенсі територія сучасного Липоводолинського району є малодослідженою. Наприкінці 80-х р. XX ст. Л. І. Білинською тут виявлено кілька курганів та курганних могильників, у складі яких були майдани. У 2013 р. було виявлено групу майданів, що знаходилися неподалік один від одного.

1. **Голуби, с.,** Липоводолинський р-н. Майдан розташований за 0,44 км на захід від південно-західної околиці села та за 1,29 км на північний захід від західної околиці с. Товсте, серед масиву сільсько-господарських угідь. Займає підвищення правого корінного берега р. Грунь. Майдан кільцеподібний, овальної форми. Розміри насипу 86 × 59 м, висота – 3,5 м. Прохід майже не виражений, розташований у південно-східному боці майдану. По центру знаходиться лійкоподібна яма діаметром 27 м і глибиною 3 м. З південно-східного боку знаходяться два серпоподібні викиди, шириною 17 м і висотою 1,4 м. Задернований, викиди розорюються (рис. 1а).

2. **Саї, с.,** Липоводолинський р-н. Майдан 1 розташований за 0,38 км на південь від південної околиці с. Товсте та за 0,8 км на північний захід від північно-західної околиці с. Саї. Займає підвищення правого корінного берега р. Грунь. Висота над рівнем заплави становить 50 м. Виявлений Л. І. Білинською 1989 р. [2, с. 6]. Майдан підковоподібної форми. Прохід розташований з південно-західного боку. Діаметр насипу – 68 м, висота – 3,5–4,0 м. По центру знаходиться округла яма завглибшки 3,5 м. З південного заходу розташовані два викиди овальної форми. Діаметр північного викиду – 25 м, висота – 1,4 м; діаметр південного – 35 м, висота – 1,6 м. На вершині є залишки триангуляційного пункту, на сьогодні зруйнованого. Задернований, викиди розорюються (рис. 1г).

3. **Саї, с.,** Липоводолинський р-н. Майдан 2 розташований за 0,59 км на південь від північно-західної околиці села та за 0,78 км на північ від північної околиці с. Беєве. Має підковоподібну форму, прохід у західній частині. Насип овальної в плані форми з розмірами – 71 × 55 м і висотою 3,0–3,5 м. По центру знаходиться лійкоподібна

Рис. 1. Майдани межиріччя Груні та Хоролу.
 Майдани: А –Голуби, б – Саї 1, в – Товсте, г – Саї 2.

округла яма діаметром 20 м і глибиною 2 м. З північно-східного боку розташований підковоподібний насип діаметром 51 м і висотою 1,0 м. Його ширина – 10 м. По центру – округла яма діаметром 30 м завглибшки 0,5 м. Із західного боку є два довгих серпоподібних викиди вивареного ґрунту, розміщені паралельними лініями. Викиди мають довжину 90 м і ширину 10 м. Їх висота становить 1,0–1,3 м. За 10 м на захід від них містяться ще два невеликих овальних викиди розмірами 20 × 9 м і висотою 1,0 м. Вони розорюються, майдан задернований (рис. 1б).

4. **Товсте, с.,** Липоводолинський р-н. Майдан. Розташований за 0,78 км на північний схід від східної околиці села. Займає мис правого берега струмка – притоки р. Грунь. Висота над рівнем заплави становить 15 м. Майдан підковоподібної форми, прохід з південно-східного боку. Діаметр насипу – 27 м, висота – 2,5 м. Діаметр ями – 12 м, глибина – 1,5 м. Майдан задернований, поли оборюються (рис. 1в).

Майдани мають чіткі аналогії на українських землях Речі Посполитої. Аналіз їх форми та складових свідчить про те, що їх залишила одна ватага, яка працювала в регіоні впродовж кількох сезонів. Виварення селітри відбувалося на місці, про що свідчать «вуса» вивареного ґрунту. Технологічно ці майдани є рештками невеликих майсте-

рень з виварення селітри, що мали по 3–5 казанів і обслуговувалися ватагою з 10–30 осіб.

Джерела та література

1. **Кулаковський П.** Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648) / П. Кулаковський. – К. : Темпора, 2006. – 496 с.
2. **Сухобоков О. В.** Отчет о полевых исследованиях 1989 г. / О. В. Сухобоков, С. П. Юренко, Л. И. Белинская; ИА АН УССР // НА ІА НАНУ. – 1989/38. – 39 арк., 55 рис.

Е. Н. Осадчий

Селитроварные комплексы междуречья Хорол и Грунь

Резюме

Приводятся материалы авторских разведок в междуречье рр. Хорол и Грунь, где находятся многочисленные курганные могильники. Они были сырьевой базой для украинских селитроваров XVII ст. Анализируются их топографические особенности и вопросы истории селитроварения в микрорегионе.

Ключевые слова: майданы, селитроварение, Грунь, Хорол, XVII век.

Ye.M. Osadchiy

Maidan between Khorol and Grun Rivers

Summary

The article presents the material of exploration between the Khorol and Grun rivers, where located numerous burial mounds. It was a raw material for Ukrainian saltpeter walkers in 17th century. Analyzed it topographical features and issues of history of saltpeter craft in the micro-region.

Keywords: burial mounds, saltpeter craft, Grun, Khorol, 17th century.

ВИКОРИСТАННЯ КАРТОГРАФІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ ДЛЯ ВИВЧЕННЯ ДАВНЬОГО ГОНЧАРСТВА

Стаття присвячена огляду методик використання карт для вивчення давнього гончарства. Наводяться приклади практичного застосування картографічних матеріалів в контексті дослідження центрів виготовлення і шляхів розповсюдження кераміки.

Ключові слова: археологія, керамологія, карти, гончарство, кераміка, виготовлення і поширення кераміки, аналіз кераміки.

Вивчаючи коло питань, що пов'язані з давнім гончарством, дослідники мають справу з необхідністю систематизації та візуалізації накопиченого матеріалу, об'єднаного у групи за тими чи іншими ознаками. Для цього застосовують різноманітні методики з використанням математики, статистики, типології тощо. Одним із напрямків у роботі з керамікою є використання картографічних матеріалів – карт, схем, планів. Головним завданням цього методу є візуалізація археологічних матеріалів з подальшим аналізом розташування пам'яток з тими чи іншими знахідками, або ж певних артефактів, наприклад, у межах розкопу на окремій пам'ятці.

Картографічні матеріали мають широкий спектр застосування в археології. Їх створення й удосконалення відбувається фактично від самого зародження археологічної науки, коли перед дослідниками, в результаті розширення джерельної бази, постали питання об'єднання груп пам'яток зі спільними рисами в археологічні культури, культурно-історичні спільноти тощо. Звісно, цими завданнями не обмежується використання карт в археології: створюються карти пам'яток районів, областей, країн, культурно-історичних провінцій, нарешті, вони широко застосовуються у пам'яткоохоронній діяльності. На важливості археологічних карт не раз наголошувалося у навчально-методичній літературі [1, с. 282–313; 4; 5].

Зрештою, можливості картографічних матеріалів у роботі з різними предметами матеріальної культури спробуємо розглянути нижче на прикладі кераміки.

Кераміка є найбільш масовим матеріалом при археологічних розкопках. Залежно від методів та дослідницьких завдань, що обрані для роботи з нею, дослідники отримують різну історичну інформацію.

Одними з найбільш важливих дослідницьких проблем, що вирішуються при картографуванні кераміки, є виділення центрів виробництва і виокремлення ареалів поширення (ринків збуту) тих чи інших типів глиняного посуду. Виділяючи у матеріалах одного поселення певну групу кераміки (мікрорівень), перед дослідником постає питання вивчення такої кераміки у більш широкому контексті, а саме у виокремленні однотипних матеріалів на інших пам'ятках мікрорегіону чи навіть археологічної культури (макрорівень). Це, в свою чергу, призводить до виділення ознак, подальша інтерпретація яких дозволяє вести мову про шляхи поширення виробів. До створення карт, на яких відображаються території розповсюдження груп глиняних виробів, можна підходити з двох точок зору. Більш традиційним вважається підхід, за якого знахідки позначаються точками (бо ж просто «заливається» певна територія) на відповідній карті, без додаткових пояснень до них. Вони у загальних рисах маркують місця побутування певних виробів [напр.: 6, табл. 21]. Інший підхід передбачає більш глибокий аналіз кераміки, накопиченої у процесі розкопок. У цьому випадку на карті позначаються пам'ятки, що чітко відображають різні типи глиняних виробів, їх кількісне співвідношення тощо. Цей підхід більш повно розкриває джерельну базу і створює підґрунтя для побудови карт розповсюдження гончарних виробів (*distribution maps* – далі: дистрибутивні карти). Втім використання обох підходів дозволяє більш повно розглядати питання розповсюдження кераміки в регіоні, що вивчається [7, р. 199].

У цілому, в європейській та американській археологічній літературі виділяється три типи картографування знахідок, що відображають інформаційне наповнення карти. Першим, і одним з найпростіших, є мапи, на які нанесено окремі точки-знахідки – прості дистрибутивні. Вони можуть створюватися на базі контурних карт, можуть мати невелику похибку у розміщенні точки-знахідки. Такі карти лише позначають присутність певних виробів на пам'ятках і використовуються на початковому етапі вивчення поширення певних глиняних виробів у регіоні.

Другим типом дистрибутивних карт є ті, до яких вводять певні кількісні показники (1-5; 6-10; 11-20 та ін.) – дистрибутивні за частковим кількісним наповненням. Цифрові позначення розміщуються безпосередньо на карті поруч із точкою-пам'яткою. Розмір такої точки в цьому випадку залежить від кількості знахідок певних виробів на тому чи іншому поселенні. Недоліком таких карт є відсутність кількісного співвідношення між виробами. До того ж треба врахову-

вати і тривалість вивчення того чи іншого поселення, оскільки буде дуже відчутною різниця у кількості знахідок. Перевагою такої карти над попередньою є те, що на ній відображено кількісні показники певних виробів.

Найбільш зручним, з дослідницької точки зору, з означених типів карт є кількісно-дистрибутивна, на якій символи репрезентують пропорційне співвідношення між типами виробів на поселеннях, що картографуються. Символи неоднакових розмірів вказують на різні показники (< 5; < 10; < 20 і т. д.) або ж символ вже зазначається у вигляді кільцевої діаграми. Кількісно-дистрибутивні карти пристосовані для вирішення багатьох дослідницьких завдань. У кільцевій діаграмі можна зобразити більше ніж один тип кераміки, використовуючи, наприклад, різні кольори чи відтінки для різних груп. Цінність таких карт полягає не тільки у кількісних пропорціях. При достатньому рівні джерельної бази можна розглядати один столовий посуд як пропорцію усього столового посуду, або ж усі амфори як одну групу, або ж позначати різні види одного типу посуду. Можливим також є і визначення співвідношень між різними техніками виготовлення посуду чи навіть між посудом з різних майстерень [7, р. 199–202]. Зрештою здійснення таких картографічних досліджень у роботі з керамікою призводить до появи баз даних. Прикладом такої роботи можна назвати базу даних «POTSHERD: Atlas of Roman Pottery» [8].

На жаль, в Україні подібні проекти не здійснюються (принаймні, не аноншуються у фаховій літературі). Є спроби окремих дослідників використовувати картографічні матеріали для певних груп виробів. Однак кількість джерельної бази, якою вони оперують, не дозволяє роботи широкі історичні узагальнення [2, с. 4–6; 4, с. 20–25].

Отже, огляд сучасних тенденцій використання картографічних матеріалів дозволяє виділити кілька підходів у вивченні кераміки. В залежності від дослідницьких завдань, археологи використовують всі доступні види карт, що, в свою чергу, дозволяє виділяти мікро- та макрорівні досліджень. На мікрорівні – це будуть роботи, що проводяться для виділення певних зон чи районів поширення кераміки, виготовленої у різний час або у різній техніці, що базуються на результатах розкопок однієї пам'ятки, з використанням кожного її хронологічного контексту. Для цього застосують переважно позначення різного кольору у кільцеві діаграми.

Звертаючись до макрорівня, можемо стверджувати про широкий спектр використання дистрибутивних карт. Відповідно до інформаційного наповнення, дистрибутивні карти поділяються на три типи: прості, з частковим кількісним наповненням та кількісно-дистрибутивні. Останній тип карт є найбільш прогресивним, оскільки має

широкі дослідницькі можливості. Крім виділення та аналізу статистичних відомостей, виявляються співвідношення між різними центрами виробництва кераміки, шляхи її транспортування і розповсюдження, створюється база для вироблення економічних моделей, а також функціонального призначення різного посуду (тара, побут, статус, культ), зрештою можливим є і виділення так званих «акерамічних зон».

Таким чином, використання картографічних матеріалів для вивчення давнього гончарства має широкі можливості у застосуванні. Створення дистрибутивних карт розширює і доповнює інформацію про особливості виробництва кераміки, її розповсюдження та використання не тільки в територіальній, а й у хронологічній площинах.

Джерела та література

1. **Авдусин Д. А.** Полевая археология СССР: учебное пособие / Д. А. Авдусин. – М. : Высшая школа, 1980. – 335 с.
2. **Володарець-Урбанович Я. В.** Методика дослідження поширення гончарної продукції ранньосередньовічних ремісничих центрів півдня Східної Європи / Я. В. Володарець-Урбанович // Наука і освіта у краєзнавчому вимірі: мат-ли ХХХІІ Міжнар. конф. молодих учених. Секція «Археологія та краєзнавство». – К. : вид. Олег Філюк, 2014. – С. 4–6.
3. **Володарець-Урбанович Я. В.** О методике изучения распространения гончарной продукции раннесредневековых ремесленных центров юга Восточной Европы / Я. В. Володарець-Урбанович // Междунар. полевая школа в Болгаре: сб. мат-лов итоговой конф. – Казань-Болгар, 2014. – Вып. 1. – С. 20–25.
4. **Воробьева Г. А.** Картография для археологов: учебн. пособие по работе с крупномасштабными топограф. картами и созданию пояснительных записок для территорий исследования / Г. А. Воробьева, Н. Е. Бердникова. – Иркутск: Изд-во «Оттиск», 2007. – 100 с.
5. **Коробов Д. С.** Основы геоинформатики в археологии: учебн. пособие / Д. С. Коробов. – М. : Изд-во МГУ, 2011. – 224 с.
6. **Сымонович Э. А.** Погребальные обряды племен черняховской культуры / Э. А. Сымонович, Н. М. Кравченко // САИ. – М. : Наука, 1983. – Вып. Д 1-22. – 150 с.
7. **Orton C.** Pottery in archaeology / Clive Orton, Paul Tyers, Alan Vince. – Cambridge: Cambridge University Press, 2003. – 270 p. – (Cambridge manuals in archaeology).
8. **Tyers P. A.** Potsherd: Atlas of Roman Pottery / P. A. Tyers // режим доступу: <http://potsherd.net/atlas/potsherd>

Ю. О. Пуголовок
**Использование картографических материалов
для изучения древнего гончарства**

Резюме

Работа посвящена обзору методик использования карт для изучения древнего гончарства. Приводятся примеры практического применения картографических материалов в контексте изучения центров производства и распространения керамики.

Ключевые слова: археология, керамология, карты, гончарство, керамика, производство и распространение керамики, анализ керамики.

Yu. O. Puholovok
Use of Cartographic Material for Studying of Ancient Pottery
Summary

The work presents a review of methods of using maps for studying ancient pottery. Examples of practical application of cartographic materials in the context of the study centers of production and distribution of ceramics

Keywords: Archaeology, Ceramology, Maps, Pottery, Ceramics, Production and distribution of Ceramics, Pottery analysis.

ДО ВИТОКІВ ПАМ'ЯТКООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ

Робота присвячена становленню процесу охорони пам'яток археології у 1920-ті рр. Подана характеристика методичних засад археологічної діяльності на прикладі інструкцій рекомендаційного характеру, укладених С. Гамченком і О. Федоровським.

Ключові слова: археологія, інструкції, охорона пам'яток, С. Гамченко, О. Федоровський

Досліджуючи питання витоків пам'яткоохоронної діяльності в Україні, особливу увагу варто звернути на розвиток археологічної науки в середині 1920-х рр. Цей час позначився як період фундаментальних змін, що виразилися у пошквалі і масштабності археологічних досліджень. Як зазначає І. Шовкопляс, у 1925 р. розкопки провадилися вже в 16 районах тогочасної республіки [9, с. 11] та супроводжувалися накопиченням нових археологічних матеріалів. Соціально-політичні реалії цього часу дали українським дослідникам певну надію на звільнення від імперського тиску, внаслідок чого стало можливим самостійно досліджувати й охороняти археологічні пам'ятки України. Проте, як відомо, залишалось лише менше десятиліття до жахливих втрат серед передових наукових кадрів. З новим натхненням було створено Всеукраїнський археологічний комітет (ВУАК), який мав на меті якомога ширше археологічно досліджувати територію України. Як центральний орган з контролю за проведенням археологічних досліджень, ВУАК всіляко сприяв розвитку методичних засад з вивчення рухомих і нерухомих пам'яток, ставив за мету універсалізацію всіх методів, якими користувалися дослідники як у полі, так і в кабінеті.

Зважаючи на те, що єдині інструкції з археології були написані ще в кінці XIX – на початку XX ст. [2; 3; 6; 7] і не відповідали вимогам часу, стосуючись переважно методики розкопок [5, с. 133–134], у середині 1920-х рр. виникла нагальна потреба у створенні нового довідника з проведення польових досліджень, обробки отриманих матеріалів та їх музеєфікації з метою охорони об'єктів культурної спадщини. Дослідники того часу неодноразово зазначали, що необхідність в інструкціях викликана, передусім, значним технологічним прогресом, застосуванням сільськогосподарських машин, що при-

швидшували обробку широких площ під посіви, де археологічні пам'ятки виступали як побічні елементи. Тому з ними треба було працювати швидко й якісно. Центральні органи охорони культурної спадщини ніяк не могли охопити такі масштаби, тому відповідальність за збереження старожитностей перекладалася на плечі місцевих культурно-освітніх установ та окремих діячів, які, тим не менше, мали працювати узгоджено між собою. Один з авторів таких інструкцій, відомий харківський професор О. Федоровський з цього приводу зазначав: «Перед складачем цих програм стояли термінові вимоги дати непідготованому читачеві в короткій і приступній формі елементарні відомости про зміну культур та народів на терені України, про форми пам'яток, в яких збереглися до нашого часу культурні рештки старих часів, конкретні вказівки що до засобів і техніки їх початкового вивчання – реєстрації їх та опису» [8, с. 3]. Це мало б мотивувати місцевих краєзнавців орієнтувати населення на збереження археологічних пам'яток від руйнації та розкрадання, усвідомлюючи, перш за все, їх наукову цінність.

У середині 1920-х рр. майже одночасно світ побачили дві інструкції з опрацювання археологічних матеріалів. 1925 р. у Волинському науково-дослідному музеї було видано працю С. Гамченка «Археологічні першоджерела, способи їх реєстрації та засоби охорони: короткий виклад» з коментарями І. Левицького [1]. Цей період життя відомого археолога С. Гамченка (1859–1934) припав саме на роботу у ВУАКу, до створення якого він був особисто причетний. 1926 р. його обирають дійсним членом Комісії з дослідження пам'яток трипільської культури, з 1928 р. він затверджується віце-президентом ВУАКу і керівником археологічного відділу [4, с. 53–57]. Тому інструкція одразу сприймалася у наукових колах авторитетно. На 27-ми сторінках викладалися переважно роз'яснення щодо визначення «археологічної дисципліни» та першоджерел, класифікація археологічних пам'яток та артефактів. Особлива цінність цієї роботи полягає у тому, що в ній уперше для української археології були визначені універсальні способи реєстрації стародавніх об'єктів, збереження рухомих артефактів з метою їх музеєфікації та експонування. Основний акцент в інструкції був зроблений саме на описі методу обліку знахідок, який включав попередню реєстрацію, перереєстрацію, плановий опис археологічних першоджерел та засоби їх охорони [1, с. 15]. Особливу увагу С. Гамченко приділив методиці археологічних розвідок, під час яких необхідно проводити первісну обробку матеріалу.

З наведеного вище можна зробити висновки, що вже на середину 1920-х рр. в Україні систематично відбувалися археологічні розвідки зі збором підйомних матеріалів, і тому виникала проблема первісного опрацювання та транспортування речей. Слід зауважити, що такі, на

перший погляд, примітивні поради досі лишаються актуальними, адже спеціальних розробок з первісної обробки матеріалів так і не з'являлося, а екскурсії з розвідками з роками ставали все популярнішим способом обстеження території з метою складання єдиної археологічної карти. Не зважаючи на те, що «Археологічні першоджерела ...» С. Гамченка були регіональним виданням і написані радше у вигляді порад, ніж правил, все ж вони містять ту необхідну інформацію для краєзнавців, яка допомагала у роботі з археологічними матеріалами. За великим рахунком, з відсутністю профільної підготовки стали можливими якісне опрацювання археологічних знахідок та фіксація нерухомих пам'яток, без втрати важливої інформації, що було особливо актуально в умовах критичного нестатку фахових наукових кадрів.

1927 р. в Харкові побачила світ україномовна версія роботи О. Федоровського «Інструкції та програми для розвідок і реєстрації пам'яток археологічних» [8]. Будучи дійсним членом ВУАКу, автор цієї праці тісно співпрацював з основними дослідниками археологічних пам'яток України, викладаючи, таким чином, актуальні на той час факти. Книга містила наступні розділи: «Загальні уваги», «Категорії пам'яток», «Програми для реєстрації та опису пам'яток», «Інструкції для збирання культурних решток з поверхні», «Технічні вказівки». Починаючи з визначення самої дисципліни археології, О. Федоровський стисло подав основні хронологічні етапи розвитку давньої історії України від палеоліту до татарської навали. Слід звернути увагу й на те, що це видання рясно ілюстроване, що дало можливість на відповідному рівні знань візуалізувати матеріальну культуру народів, котрі мешкали на території України у різні часи. В «Інструкції ...» є також карти археологічних об'єктів, де позначені місця поширення пам'яток певних періодів [напр.: 8, с. 74, рис. 73].

Особливо цінними для пам'яткоохоронної діяльності були поради О. Федоровського щодо реєстрації та опису пам'яток. Автор пропонує в процесі дослідження нерухомих об'єктів точно вказувати місце їх знаходження, *«відстань і напрямок од найближчого села, церкви, кладовища, озера, річки, моста, дороги або иншого помітного, що легко знайти, пункта. Віддалення від найближчої залізничної станції»* [8, с. 97]. Обов'язково зазначати *«розлог стації»* відносно берега річки чи яру, подавати план і *«нарис»*; під час стратиграфічних спостережень робити *«кресленик, перекрій нашарування, зразки порід»*; фіксувати остеологічні матеріали та їх стан, вказувати площу об'єкту, точно фіксувати сліди давнього виробництва. З метою охорони відкритої пам'ятки пропонується у записках зазначати наступне: *«Чи не розмивається стація водою. Чи не псується вона через завали, оранку, або з інших причин. Чи не засаджують рухомі піски шельогою. Чи не збирає хтось на поверхні речей*

(креміння, бронзових пластиків то-що), хто й для чого» [8, с. 98]. Такого ж характеру інструкції наведені й для дослідження могильників, окремих поховань, майданів, городищ, печер, підземних ходів тощо.

У розділі «Технічні вказівки» О. Федоровський радить складати попередній маршрут для розвідок, звертати увагу на місця з нетиповим рельєфом, опитувати місцевих людей. Для точної фіксації маршруту використовувати військові мапи, мати при собі *«таке справилля: компас, рулетка або метрична стрічка, нотатковий зошиток, ніж, лопата або шпатель, пакункові матеріяли»*[8, с. 119].

З метою охорони пам'яток археології, автор радить *«застереження про небезпеки, які загрожують пам'яткам старовини, повідомлення про руйнацію, хижацькі розкопи, випадкові знахідки скарбів і окремих речей [...] негайно надсилати до Українського Комітету Охорони Пам'яток Культури»* [8, с. 130].

Таким чином, середину 20-х років ХХ ст. в українській археології можна визначити як початковий етап становлення методики польових досліджень та створення умов для охорони археологічних пам'яток. Видані інструкції орієнтували професіональних науковців на системну короточасну і тривалу роботу в полі з метою створення єдиної археологічної карти України. Рекомендації тих років зберігають свою актуальність і в наш час, не маючи повної сучасної альтернативи. Їх роль у становленні української археології та пам'яткоохоронної діяльності важко переоцінити, адже основою для їх складання слугував, перш за все, власний колосальний археологічний досвід фахівців тогочасної археологічної науки С. Гамченка та О. Федоровського.

Джерела та література

1. **Гамченко С. С.** Археологічні першоджерела, способи їх реєстрації та засоби охорони: короткий виклад / С. С. Гамченко / Волин. наук.-досл. музей. – Житомир, 1925. – 27 с.
2. **Городцов В. А.** Руководство для археологических раскопок и обработки добытого раскопками материала / В. А. Городцов; [составлено С. И. Фляхом по лекциям В. А. Городцова]. – М., 1911. – 63 с.
3. **Городцов В. А.** Руководство для археологических раскопок / В. А. Городцов. – М., 1914. – 64 с.
4. **Рудий В. А.** Видатні та маловідомі археологи України (біографічні нариси): довідник / В. А. Рудий. – Львів: Ліга-Прес; Тріада плюс, 2007. – 322 с.
5. **Сорокина И. А.** Раскопки курганов на Юге России и становление полевой методики (середина XIX – начало XX вв.) / И. А. Сорокина // Научные ведомости. – 2010. – № 7 (78). – Вып. 14. – С. 130–136.
6. **Спицын А. А.** Производство археологических раскопок / А. А. Спицын. – СПб. : Тип. Гл. управ. уделов, 1895. – 71 с.

7. Спицын А. А. Археологические разведки / А. А. Спицын. – СПб., 1908. – 99 с.
8. Федоровський О. С. Інструкції та програми для розвідок і реєстрації пам'яток археологічних / О. С. Федоровский. – Харків : 1-а держ. літо-друкарня, 1927. – 136 с.
9. Шовкопляс І. Г. Археологічні дослідження на Україні (1917–1957): Огляд вивчення археологічних пам'яток / І. Г. Шовкопляс; АН УРСР, Ін-т археол. – К. : Вид-во АН УРСР, 1957. – 424 с.

В. В. Котенко

К истокам памятникоохранной деятельности в Украине

Резюме

Работа посвящена становлению процесса охраны памятников археологии в 1920-е годы. Подана характеристика методических принципов археологической деятельности на примере инструкций рекомендательного характера С. Гамченко и А. Федоровского.

Ключевые слова: археология, инструкции, охрана памятников, С. Гамченко, А. Федоровский

V.V. Kotenko

To the Source of the Protection Monuments Activity in Ukraine

Summary

The work is dedicated to the establishment of the protection of archaeological monuments in the 1920s. There are presented the characteristic of methodological principles of archaeological activity on the example of recommendatory instructions by S. Gamchenko and O. Fedorovsky.

Keywords: archeology, instructions, protection of monuments, S. Gamchenko, O. Fedorovsky

ПРОБЛЕМИ ПАМ'ЯТКООХОРОННОЇ РОБОТИ В СУМСЬКІЙ ОБЛАСТІ

Аналізуються проблеми і досягнення пам'яткоохоронної діяльності органів охорони культурної спадщини в Сумській області. Приділена увага результатам робіт з виявлення та картографування пам'яток, використання для цього картографічних матеріалів і систем супутникової навігації, підготовці облікової документації.

Ключові слова: пам'яткоохоронна діяльність, археологічні пам'ятки та об'єкти, ГІС-технології.

Початок вивчення пам'яток археології на теренах Сумщини припадає на середину ХІХ – початок ХХ ст. Перші наукові роботи, присвячені результатам досліджень старожитностей регіону, належать архієпископу Філарету, Д. Самоквасову, О. Бобринському, М. Макаренку, М. Рудинському та ін. У ХХ ст. на теренах області плідно працювали археологічні експедиції під керівництвом П. Третякова, І. Ляпушкіна, М. Кучери, Ю. Моргунова, О. Сухобокова, В. Приймака. За час роботи цих експедицій було виявлено і досліджено значну кількість археологічних об'єктів, серед яких городища, поселення, курганні і ґрунтові некрополі. Отримані матеріали узагальнені у фахових статтях і монографіях, що побачили світ не тільки в Україні, а й далеко за її межами.

На території Сумської області знаходяться об'єкти, що представляють історію людства від доби каменю до Нового часу. Переважна більшість з них зазнає антропогенного впливу, що призводить до руйнувань і втрати інформації про минуле народів, які мешкали на території Сумщини.

Для запобігання руйнуванням археологічних об'єктів співробітники групи «Охорона історико-культурної спадщини», що працює при управлінні культури і туризму Сумської ОДА, розробили та втілюють у життя програму паспортизації археологічних об'єктів. Для з'ясування стану збереженості об'єктів, що були відомі за результатами попередніх досліджень, було розпочато їх інвентаризацію.

У ході цієї діяльності виникли проблеми, вирішення яких є нагальною необхідністю сучасної пам'ятокоохоронної роботи. Значна кількість археологічних об'єктів була виявлена майже півстоліття тому. Адміністративні прив'язки того часу здійснювалися до най-

ближчого населеного пункту, без урахувань меж адміністративно-територіальних одиниць. Це призвело до того, що окремі об'єкти мають назви вже не існуючих населених пунктів, а деякі навіть опинилися в інших районах. Точність прив'язок також була досить умовною. Якщо відстань від населеного пункту дослідники визначали досить точно, то напрямок інколи взагалі не вказували. Таким чином, виникало питання локалізації окремих категорій археологічних об'єктів, що не мають видимих природних меж. Це стосується, передусім, відкритих поселень та ґрунтових могильників. Часто виникали помилки із нанесенням на топографічні карти нововиявлених об'єктів. Все це призвело до того, що локалізувати на місцевості окремі з них з існуючими прив'язками виявлялося неможливим. Інколи дослідниками невірно вказувалися типи пам'яток або кількість їх складових [1, с. 441–448].

Сучасні умови розвитку економіки України, а особливо питання, пов'язані з землекористуванням, потребують від пам'яткоохоронних органів застосування передових технологій, спрямованих на створення єдиної бази даних, що міститиме інформацію про розташування і характер об'єктів, які охороняються.

З початку 2000-х рр. у Сумській області працює група з питань охорони історико-культурної спадщини, очолювана В. Приймак. За цей час проведений моніторинг понад 400 археологічних об'єктів. У процесі роботи постало питання встановлення точного місцезнаходження обстежених пам'яток. Землевпорядні організації та природоохоронні установи також потребували інформації щодо місця розташування, площі і характеру охоронюваних об'єктів. У тісній співпраці з землевпорядними організаціями вироблено алгоритм, що дозволив ефективно використовувати інформацію, отриману в ході польових робіт та подальшої цифрової обробки даних. Це значно спростило діяльність з вимежування археологічних об'єктів.

Значним кроком у сфері охорони археологічної спадщини стало запровадження автором в роботі ГІС-технологій. Прилади супутникової навігації назавжди вирішили проблему місцезнаходження певного об'єкта та стали незамінним інструментом у створенні топографічних планів. Особливо слід зупинитися на картографуванні складних топографічних об'єктів, а саме – майданів і городищ. Завдяки використанню системи GPS та електронних тахеометрів створено плани багатьох археологічних об'єктів, відображено їх просторові особливості і взаємозв'язок укріплень з рельєфом (рис. 1). Таким чином уведено до наукового обігу значну кількість топографічних планів нововиявлених об'єктів і пам'яток [3, р. 32–34]. Отримані у ході археологічних розвідок дані були узагальнені в єдиній базі даних, що створена на основі програми «Архео-

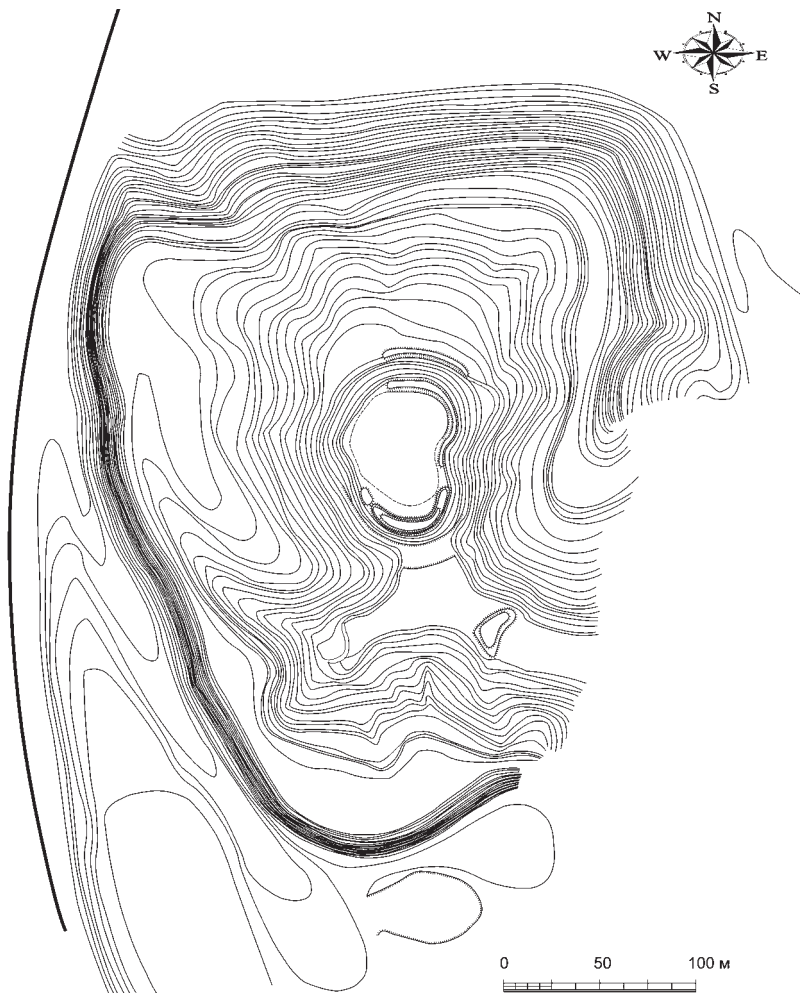

Рис. 1. План городища Гірки 2, Путивльський р-н, Сумська обл.

граф», та «MapInfo». Програма містить дані про результати наукових досліджень та результати обстежень, відображає окремі аспекти пам'ятоохоронної роботи.

Одним з передових методів у вивченні археологічної спадщини Сумської області є використання WEB-GIS. Ця технологія дозволяє отримати у вільному доступі не тільки дані про розташування

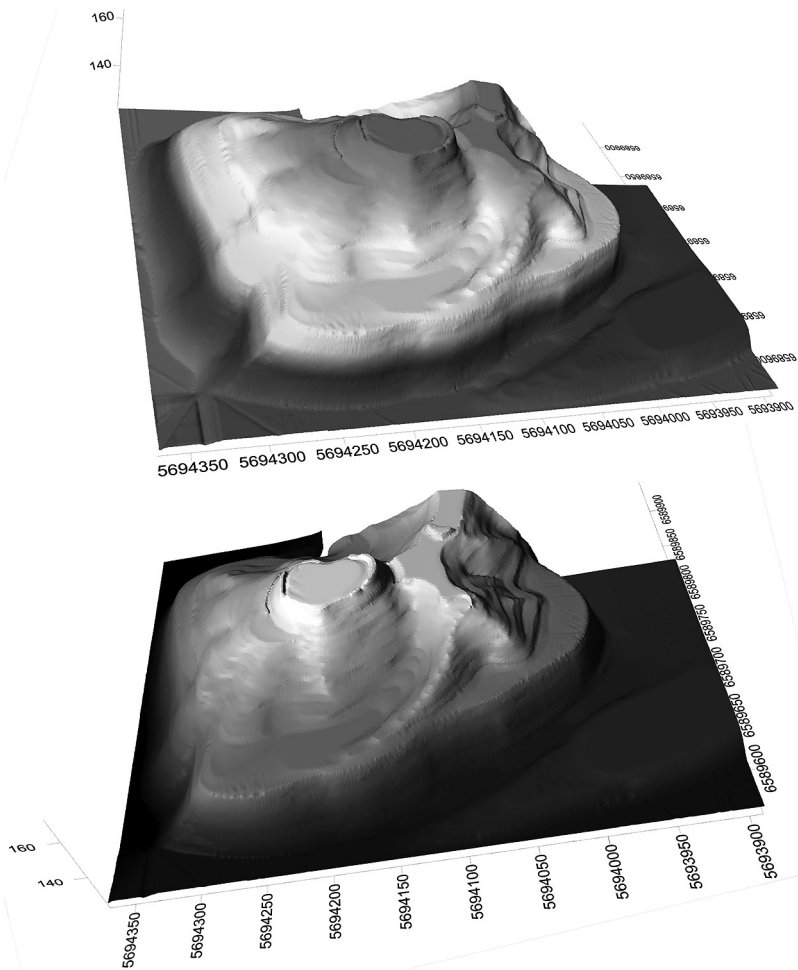

Рис. 2. Просторова модель городища Гірки 2.
Путивльський р-н, Сумська обл.

об'єкта, а й вказати його культурно-хронологічну атрибуцію, відобразити окремі артефакти. Електронна карта дозволяє мати доступ до інформації землевпорядним службам, архітектурним і природоохоронним установам, туристичним фірмам. Окремі питання, пов'язані з музеєфікацією об'єктів археології області, було викладено автором на сторінках спеціальних публікацій [2, с. 95–97].

В останні роки набув популярності так званий «дикий туризм», коли маршрути прокладають стародавніми шляхами, прямуючи до замків або оборонних ліній. Особливу увагу цьому надають у західних областях України, хоча і на Сумщині є об'єкти, що можуть зацікавити вітчизняного та іноземного туриста.

Досить дискусійною є проблема доступу до інформації про розташування об'єктів археологічної спадщини [3, с. 27–31]. В останній час набуло поширення «скарбошукацтво», озброєне сучасними металодетекторами. У результаті його поширення було назавжди втрачено значну кількість артефактів, що мають бути культурними та хронологічними маркерами. Безперечно, значну частину інформації про місце розташування поселень і могильників ці несвідомі громадяни беруть саме з фахової літератури. Проблема руйнації археологічних пам'яток скарбошукачами є актуальною не тільки у країнах пострадянського простору, а й Західної Європи. І тому досить часто постає дилема – публікувати дані про місцезнаходження нововиявленого об'єкта чи ні? Це питання залишається відкритим, а вирішення його полягає не тільки в дії юридичних важелів, а й у сфері самосвідомості тих громадян, які знищують минуле власного народу.

Результатами роботи групи «Охорона історико-культурної спадщини» стало виявлення понад трьохсот різних археологічних об'єктів на території області, публікація у фахових виданнях даних про досліджені з-поміж них, участь в роботі археологічних експедицій на території Сумської, Полтавської, Чернігівської областей, створення загальної карти й єдиної бази даних археологічних об'єктів Сумщини. Наслідком цієї роботи також стало занесення до державного реєстру нерухомих пам'яток України більш ніж півсотні пам'яток археології, підготовка облікової документації на них.

Література

1. **Коротя О. В.** Попередні результати інвентаризації пам'яток археології Сумської області у 2012 р. / О. В. Коротя, Є. М. Осадчий // Праці НДІПД. Мат-ли Міжнар. наук. конф. «Методичні проблеми пам'ятокохоронних досліджень» (25–26 квітня 2013 року) / НДІПД. – К., 2014. – Вип. 9. – С. 441–450.
2. **Коротя О. В.** Музеєфікація об'єктів селітроваріння (за матеріалами обстежень курганних могильників поблизу с. Грунь) / О. В. Коротя, Є. М. Осадчий // АДБГ – 2013: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ»; [ред. кол.: О. Б. Супруненко (наук. ред.), І. І. Корост (відп. ред.) та ін.]. – К.; Котельва: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2014. – С. 94–99.
3. **Козак Д.** Стан та перспективи охорони і дослідження археологічної спадщини в Україні / Козак Д. // Матеріали спільного засідання Головної ради Українського товариства охорони пам'яток історії та

культури і Вченої ради Інституту археології НАН України / УТОПІК; ІА НАНУ. – К., 2009. – 40 с.

4. **Korotyа A.** Ramparts and Moats / Aleksey Korotyа, Evgeniy Osadchiy // Professional surveyor magazine. – 2013. – Vol. 8. – August. – P. 32–34.

А. В. Коротя

Проблемы памятникоохранной работы в Сумской области

Резюме

Анализируются проблемы и достижения памятникоохранной деятельности органов охраны культурного наследия в Сумской области. Уделено внимание результатам работ по выявлению и картографированию памятников, использованию для этого картографических материалов и систем спутниковой навигации, подготовке учетной документации.

Ключевые слова: памятникоохранная деятельность, археологические памятники и объекты, ГИС-технологии.

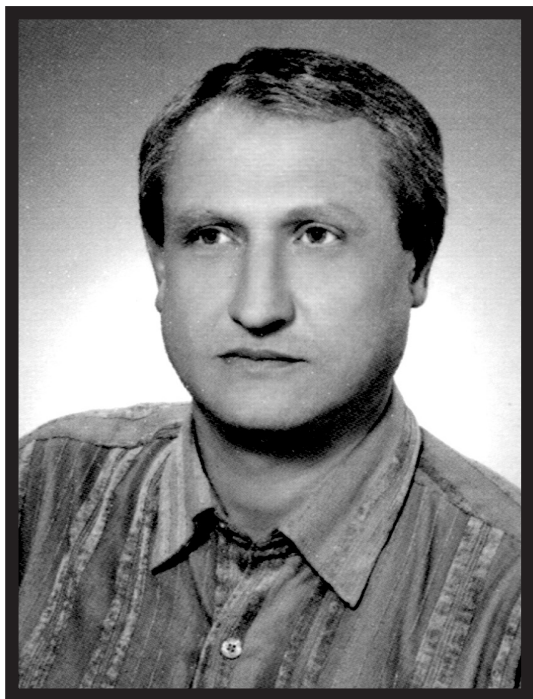
A.V. Korotyа

The Problems of Protection Monuments Activity in Sumy region

Summary

There are analyzed some problems and achievements of the protection monuments activity in the Sumy region. Presents the results of work on the identification and mapping of sites, use of maps and satellite navigation systems, the preparation of accounting records.

Keywords: protection monuments activity, archaeological sites and objects, GIS-technologies.

ПАМ'ЯТІ ОЛЕКСАНДРА ПУЗДРОВСЬКОГО

Широко знаний в Україні та поза її межами полтавець – археолог-скіфолог Олександр Пуздровський завжди був бажаним гостем у нашому місті: на музейних експозиційних заходах і наукових конференціях, зустрічах друзів й однокурсників. Адже колега, товариш і друг, відомий кримський археолог не тільки вивчав і зберігав численні пам'ятки Кримської Скіфії рубежу ер, а й завжди був своєю душею у Полтаві – в місті, де він виріс і визначився з археологічним фахом.

У непогожу днину 29 березня 2015 р. Олександр Пуздровський покинув цей світ, залишивши його передчасно, у розквіті творчих сил на 55-му році життя. Політичні події сучасності, загарбання Криму, бюрократична круговерть у Сімферополі, родинні незгоди не сприяли науковому й особистому життю вченого... Отже, не витримали нерви і серце...

О. Є. Пуздровського добре знають у Полтаві. Він народився 1 вересня 1960 р. в нашому місті у родині службовця. Його батько, відомий геолог і літератор, автор близько десятка художньо-публіцистичних книг, кандидат геолого-мінералогічних наук Євген Петрович Пуздровський працював в одному з науково-дослідних інститутів Полтави, наприкінці 1960-х рр. допомагав у вивченні надр Польщі. Мати, Неля Павлівна, була технічним спеціалістом у геологічній галузі.

Олександр навчався у Полтавській середній школі № 14. У старших класах захопився стародавньою історією та археологією, тому часто відвідував Полтавський краєзнавчий музей, працював у його бібліотеці. Вже з 9-го класу брав участь у роботі академічних археологічних експедицій, котрі досліджували сіверянські городища в Опішні на Ворсклі та Кам'яному на Пслі, й якими керував знаний дослідник слов'яно-руської археології Лівобережжя Дніпра, тоді кандидат історичних наук О. В. Сухобоков.

Відтак Олександр Пуздровський став наймолодшим учасником археологічного гуртка на історичному факультеті Полтавського державного педагогічного інституту ім. В. Г. Короленка, яким опікувалася полтавка, археолог-славіст С. П. Юренко. До складу цього гуртка, крім одного з авторів, входили наразі відомі, а тоді ще молоді полтавські історики та археологи – Ганна Капустян, Микола Лахижа, Віктор Приймак та ін. Гуртківці обстежували стан збереження поселень і стоянок в околицях Полтави, здійснювали розвідки у Поворсклі, опрацьовували археологічні колекції, що передавалися до Полтавського краєзнавчого музею.

Відразу ж після закінчення школи Олександр поступив на історичний факультет Сімферопольського державного університету, який закінчив у 1982 р. з червоним дипломом. В університеті потрапив до колективу молодих талановитих дослідників старожитностей, серед яких були на сьогодні добре знані в світі вчені-археологи – доктори історичних наук – скіфолог Сергій Скорий, античник Вадим Кутайсов, фахівець з кримського середньовіччя Віктор Миц та ін. Вони утворили археологічний клуб «Еос». Наймолодшим з-поміж них, проте доволі поважаним, був саме Олександр Пуздровський.

Кожного літа під час навчання в університеті молоді археологи брали участь в археологічних розкопках, якими керували фахівці Відділу археології Криму Інституту археології АН УРСР. Зокрема, у 1975–1977 рр. працювали на пізньоскіфських пам'ятках Центрального і Північно-Західного Криму – на Неаполі Скіфському (начальник експедиції О. О. Махньова), Усть-Альмінському городищі (керівник – кандидат історичних наук Т. М. Висотська), поселеннях доби бронзи – раннього залізного віку у Східному Криму (керівник – кандидат

історичних наук В. О. Колотухін). Тоді ж у польових умовах молодому науковцеві пощастило познайомитися з легендарними дослідниками скіфської проблематики в Криму – П. М. Шульцом, І. В. Яценко, К. Ф. Смирновим. Саме науково-рятівні дослідження призвели до появи перших наукових праць молодого вченого, опублікованих в центральних наукових виданнях Києва, Москви, а також кримських збірках і тезах доповідей та повідомлень наукових конференцій.

З 1979 р. О. Є. Пуздровський поєднував навчання з роботою спочатку лаборантом, а пізніше – старшим лаборантом Відділу археології Криму Інституту археології АН УРСР. По закінченні вишу пов'язав свою долю зі скіфською археологією та старожитностями Північного Причорномор'я, за все життя так і не змінивши місця роботи – у Відділі археології Криму, а пізніше – Кримському відділенні Інституту археології НАН України як наукового і старшого наукового співробітника, до останніх днів – керівника профспілкової організації закладу.

Закінчив денну аспірантуру при Інституті археології у Києві, а в квітні 1993 р. успішно захистив кандидатську дисертацію за темою «Населення Кримської Скіфії у III ст. до н. е. – III ст. н. е.». Вивчав будівельні й поховальні комплекси Неаполя Скіфського на околиці Сімферополя, обстежував і вів розкопки пізньоскіфських городищ у Центральному та Північно-Західному Криму, досліджував некрополі рубежу ер, що руйнувалися будівельними роботами. Доклав чимало зусиль і снаги в утвердженні ідеї створення на Неаполі Скіфському Історико-культурного археологічного заповідника. А два останні десятиліття щорічно і без перерв рятував іншу добре відому в світі пам'ятку – скіфське Усть-Альмінське городище, а передусім – його некрополь на мальовничій горі над селищем Піщане у Бахчисарайському районі Криму. Практично без коштів, на зусиллях ентузіастів з різних міст Сходу Європи, працювала очолювана О. Є. Пуздровським експедиція, що врятувала від грабіжників не тільки численні захоронення, а й чимало шедеврів античної та скіфо-сарматської тореветики, художніх виробів з кераміки, металу, а радше – унікальну історичну інформацію про цю пам'ятку.

Понад 20 тисяч знахідок з Усть-Альми та інших пам'яток, здобутих очолюваними О. Є. Пуздровським експедиціями, – давньогрецьке і сарматське золото та срібло, інші витвори давніх ювелірів, китайські шовки та лакові скриньки, інкрустації, дерев'яні деталі виробів з розписки, предмети давнього вжитку тощо стали окрасою зібраних кримських музеїв, і переважно – експозиції Національного історико-культурного заповідника у Бахчисараї. Значна частина відомої наразі з повідомлень преси колекції виставки «Старожитності Криму», що «застрягла» у голландському музеї і про яку ще йтиме судова тягани-

на з поверненням в Україну, здобута дослідженнями нашого земляка...

Саме в розкопках у Піщаному брали участь чимало полтавських археологів, які не тільки навщали друга, а й допомагали колезі. Полтавці, котрі відпочивали у Криму та відвідували Усть-Альмінський археологічний комплекс, пам'ятають чудово продумані і логічно досконалі екскурсії, які завжди проводив для відпочивальників тільки сам О. Є. Пуздровський.

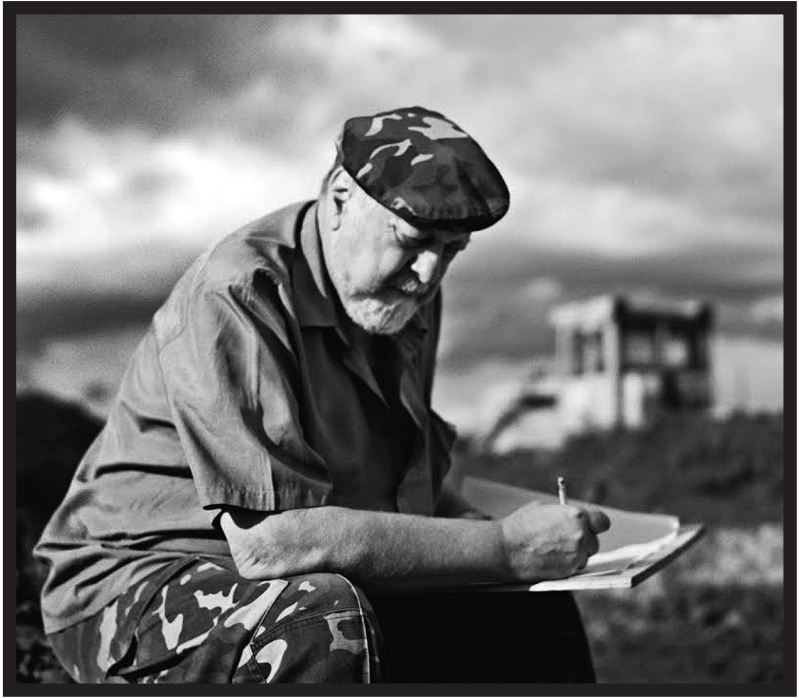
Наслідки вивчення городища і його могильника, а також старожитностей Кримської Скіфії наш земляк виклав у більше ніж 200 наукових працях, виданих у різних країнах світу, та у великій монографії – «Кримська Скіфія II ст. до н. е. – III ст. н. е.: Поховальні пам'ятки», що побачила світ у Сімферополі 2007 р. і котра є настільною працею більшості фахівців-скіфологів та знавців античності Півдня Європи.

А ще Олександр Пуздровський виступив зачинателем вивчення пам'яток і місця Альмінської битви 1854 р. – найбільшої баталії Кримської війни, що відбулася в околицях с. Вільного Бахчисарайського району. Причиною цього було й те, що в Альмінській баталії героїчно проявили себе солдати Полтавського полку. Тому вчений став одним з членів оргкомітету міжнародної історико-краєзнавчої наукової конференції, присвяченої цій події, котра проводилася раз у два-три роки, та займався підготовкою й редагуванням збірок наукових праць до неї.

О. Є. Пуздровський кілька разів на рік відвідував Полтаву, Центр охорони та досліджень пам'яток археології, обласний краєзнавчий музей, був учасником більшості з наукових археологічних конференцій, що проводилися у нашому місті, описав кілька пізньоскіфських знахідок з колекції Полтавського краєзнавчого музею, був автором рецензії на видані у Полтаві каталоги археологічних колекцій. Але серцем завжди перебував у своїй Кримській Скіфії, у землі якої залишився навіки...

Ушановуючи гідного сина нашого міста, який уособлював зв'язок і сприяв своєю працею встановленню контактів з фахівцями Криму, був одним з відомих дослідників таврійської старовини, будемо завжди пам'ятати ім'я полтавця – відомого українського археолога, історика стародавнього світу та пам'яткоохоронця.

І. М. Кулатова, О. Б. Супруненко

ПАМ'ЯТІ ВОЛОДИМИРА РОМАШКА

Уранці 20 жовтня 2015 р. надійшла надзвичайно гірка і тяжка звістка з Дніпропетровська. Раптово і передчасно, на 62-му році життя, помер Володимир Андрійович Ромашко – відомий український археолог, доктор історичних наук, професор кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства Дніпропетровського національного університету ім. Олеся Гончара.

Володимир Андрійович народився 21 квітня 1954 р. у с. Михайлівка Томаківського району Дніпропетровської обл. У 1971 р. закінчив середню школу № 20 м. Дніпропетровська. Після цього працював лаборантом у Дніпропетровському інженерно-будівельному інституті. З 1972 до 1974 рр. перебував на строковій службі у лавах Радянської армії. У 1974 р. Володимир поступив на підготовче відділення Дніпропетровського державного університету і восени 1975 р. був зарахований студентом на денне відділення історичного факультету, який і закінчив з відзнакою у 1980 р. за фахом «Історія».

Починаючи зі студентських років, він захопився археологією, працюючи на різних посадах у новобудівній археологічній експедиції Дніпропетровського університету. Під час дослідження численних курганів і поселень у зонах будівництва меліоративних систем і шахт Західного Донбасу викристалізувалося коло його наукових інтересів – старожитності доби пізнього бронзового і раннього залізного віків. І цьому науковому напрямку В. А. Ромашко присвятив усе своє життя.

Ще будучи студентом, він приділяв чимало часу не тільки польовій роботі, а й почав писати перші наукові праці, виступати з доповідями на студентських наукових конференціях різного рівня – від університетських до РАСКів (Регіональні наукові студентські конференції) та ВАСКів (Всесоюзні археологічні студентські конференції). До речі, з двома авторами цього некролога Володимир познайомився саме на РАСКАх, відповідно, у Дніпропетровську (1976 р.) та Чернігові (1978 р.).

Вся трудова і наукова діяльність В. А. Ромашка нерозривно пов'язана з історичним факультетом Дніпропетровського університету. З часом, будучи вправним організатором, він очолив одну з новобудівних експедицій вишу. За його ініціативи укладено чимало договорів з Дирекцією «Павлоградвугілля» і понад 20 років проводилися розкопки багатьох археологічних пам'яток різного часу.

У 1988 р. В. А. Ромашко став викладачем кафедри історіографії та джерелознавства, а за два роки по тому ним в Інституті археології НАН України була захищена кандидатська дисертація на тему «Передскіфський період у пограниччі Лісостепу і Степу Дніпровського Лівобережжя (XII–VII ст. до н. е.)». 1993 р. Володимир Андрійович був удостоєний вченого звання старшого наукового співробітника за спеціальністю «Археологія», а згодом обійняв посаду доцента.

У 2013 р. В. А. Ромашко блискуче захистив в Інституті археології НАН України докторську дисертацію «Населення заключного етапу пізнього бронзового віку Лівобережної України (за матеріалами богуславсько-білозерської культури)». Вона підвела підсумок величезних, прискіпливих і майже 30-ти-річних досліджень ученого за проблематикою вивчення старожитностей доби пізньої і фінальної бронзи. Після захисту дисертації Володимир Андрійович набув статусу професора своєї рідної кафедри.

Варто зазначити, що коло наукових інтересів В. А. Ромашка як вченого-фахівця, було досить широким – окрім епохи бронзового віку, воно охоплювало передскіфський час (кімерійці, племена чорноліської і бондаринської культур) та степову культуру Великої Скіфії. І в кожному з цих важливих розділів археології і давньої історії Володимир Андрійович залишив яскравий слід. Він є автором кількох монографій, понад 100 статей у фахових виданнях в Україні і за кордоном, навчальних посібників. Серед них, безумовно, особливе місце посідають монографії

«Заключительный этап позднего бронзового века Левобережной Украины» (К., 2013) та «Близнец-2: скифский аристократический курган в Днепровском Правобережном Надпорожье» (Дніпропетровськ, 2009, у співавторстві).

Досліджені ним пам'ятки у лісостеповому і степовому порубіжжі доби пізнього бронзового віку показали дивовижне поєднання елементів культур дуже різного характеру і походження. Оскільки цьому феномену поки що немає пояснення в рамках традиційної номенклатури археологічних культур, В. А. Ромашко запропонував і обґрунтував виділення зрубно-білозерської (пізніше – богуславсько-білозерської) культури. Наскільки вдалим є виділення цієї культури, покаже час і нові дослідження. Але вже зараз очевидно, що Володимир Андрійович був цілком свідомий того, що в археологічній науці час простих рішень минув безповоротно.

У найбільш повному вигляді свої висновки щодо проблем доби пізнього бронзового віку та перехідного періоду від нього до епохи раннього заліза В. А. Ромашко виклав у вище згаданій фундаментальній праці «Заключительный этап позднего бронзового века...». За обсягом, кількістю врахованих і розглянутих пам'яток, ілюстративними матеріалами ця книга на сьогодні не має собі рівних в історіографії епохи пізньої бронзи не тільки в Україні, а й у всій Східній Європі. У ній розглянуті фактично всі види археологічним джерел, стратиграфія і планування поселень, домобудівництво, кераміка, культові комплекси, хронологія, періодизація та, врешті-решт, ті глобальні історико-культурні процеси, що призвели до формування богуславсько-білозерської культури.

Щодо скифської проблематики, то В. А. Ромашку, перш за все, пощастило ретельно дослідити в околицях сучасного Дніпропетровська величезний (заввишки 7 м) курган. Отримані матеріали були проаналізовані у згаданому монографічному дослідженні. Враховуючи масштаби насипу, поховальної споруди, виразний поховальний інвентар, серед якого, до речі, були чудові зразки різьбленої кістки із зображеннями персонажів еллінської міфології, курган виявився, по-перше, правомірно датований кінцем V ст. до н. е., по-друге, отримав аргументовану атрибуцію як поховання одного зі скифських царів. Ці висновки мають неабияке значення для розуміння скифської історії вказаного періоду у Північному Причорномор'ї, особливо із врахуванням місцезнаходження пам'ятки – поза межами скифського Геросу, у північній частині Дніпровського Надпорожжя. Цікавим виявилася й спроба ідентифікувати похованого у кургані шляхетного скифа з одним із відомих за письмовою традицією скифських можновладців V ст. до н. е.

Серед рис характеру Володимира Андрійовича наголосимо на послідовності. Вже у першій друкованій праці студент-третьокурсник «застопив» за собою тему всього наукового життя: «Памятники предскифской

епохи в Орельсько-Самарском междуречье» (1978 р.). Він постає дослідником, який завжди і в усьому творив на кордоні: між Бронзою та Залізом у сенсі археології; між Праісторією та Історією на теренах України; між Степом і Лісостепом, з огляду на географію його досліджень, а, відтак – між світами землеробів та номадів; між кліматичним оптимумом доби пізньої та катастрофічною посухою за фінальної бронзи, що призвели до формування білозерських культур.

Володимир Андрійович з глибокою шанобою ставився до матеріальних першоджерел, знахідок. Це не тільки охайно виконані кресленики сотень досліджених у курганах поховальних об'єктів, вивірені плани об'єктів, чіткі рисунки більше тисячі горщиків і десятків тисяч уламків ліпних посудин, виконані і відточковані його руками. Він прагнув якомога детальніше «виписати» у публікаціях характеристику досліджених ним комплексів, дібрати найповніші списки літератури, фахово і точно укласти бібліографію. Його консультації майже завжди висвітлювали всю повноту зачепленого питання, тому за порадами до нього зверталися чимало фахівців.

На жаль, дуже багато В. А. Ромашко не встиг здійснити. Відразу після успішного захисту в Інституті археології докторської дисертації він приступив до підготовки повної публікації у різні роки досліджених ним поселень епохи пізньої бронзи. Серед них – Лобойківське, що пов'язане з одним з найбільших, яскравих, але дотепер багато в чому загадковим Лобойківським осередком металообробки; поселення біля села Богуслав Павлоградського району Дніпропетровської обл. та ряду інших. Цілу серію статей про побутові пам'ятки межиріччя Ворскли і Сули, виявлені випадково знахідки ливарних форм він почав готувати разом із полтавськими колегами. І, сподіваємося, вони побачать світ. До речі, одну з таких робіт про поселення богуславсько-білозерської культури на вододілі Псла та Сули вміщено до цієї збірки.

Володимир Андрійович – не тільки знаний учений-археолог, якого поважали і з яким рахувалися колеги, а й досвідчений викладач університету. Він читав різнопланові курси лекцій з етнології, первісної історії та археології населення України історичного і соціо-гуманітарного факультетів Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара, спецкурси магістрам та спеціалістам за спеціальністю «Археологія».

Упродовж своєї наукової діяльності В. А. Ромашко активно спілкувався з колегами з Інституту археології НАН України, особливо співробітниками відділів археології доби енеоліту – бронзи та археології раннього залізного віку, і ці контакти були обопільно плідними.

Добрі сусідські стосунки були у Володимира Ромашка і з полтавцями. І це не тільки публікації наукових праць, а й участь у спільних наукових заходах, польових роботах, поїздках на відпочинок. З року в рік планува-

лося провести разом розкопки під Комсомольськом, дослідити ділянки кількох поселень, насамкінець, порибалити у Дніпровських плавнях. І завжди на заваді були якісь проблеми. А жаль, зробити це потрібно було обов'язково...

А ще Володимир був дуже доброю, чуйною людиною, яка ставилася з великою любов'ю до своєї чудової родини і, водночас, була готовою прийти на допомогу друзям.

Нам, безумовно, поталанило, що ми входили до кола близьких людей Володимира Андрійовича Ромашка. Завжди гірко усвідомлювати, що такі люди рано чи пізно йдуть від нас. Коли ж ідуть близькі друзі, які планували ще багато зробити у науці і житті, гірко подвійно. Колеги та друзі Володимира Андрійовича завжди пам'ятатимуть його як гідну людину і невтомного талановитого дослідника.

Пам'ять про нього завжди залищиться в наших серцях і буде гідно представлена в українській археології!

Я. П. Гершкович, С. А. Скорий, В. В. Отроценко, О. Б. Супруненко

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АВУ – Археологічні відкриття в Україні, Київ, Запоріжжя
АДБГ – Археологічні дослідження Більського городища, Київ–Котельва
АДУ – Археологічні дослідження в Україні, Київ, Луцьк, Київ–Полтава
АИУ – Археологические исследования на Украине, Киев
АДБГ – Археологічні дослідження Більського городища, Київ–Котельва
АЛЛУ – Археологічний літопис Лівобережної України, Полтава
АН РМ – Академія наук Республіки Молдова
АН СССР – Академія наук Української ССР, Киев
АН УРСР – Академія наук Української РСР, Київ
АО – Археологические открытия, Москва
АП УРСР – Археологічні пам'ятки УРСР, Київ
АС – Археологический съезд
ВД – Видавничий дім
ВУАК – Всеукраїнський археологічний комітет, Київ
ВЦ – Видавничий центр
ВПЦ – Видавничо-поліграфічний центр
ГУ – государственный университет
ГЗК – Гірничо-збагачувальний комбінат
ГЭ – Государственный Эрмитаж, Ленинград, Санкт-Петербург
ДГУ – Днепропетровский государственный университет, Днепропетровск
ДНУ – Дніпропетровський національний університет ім. О. Гончара, Дніпропетровськ
ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАНУ – Державне підприємство НДЦ «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України, Київ
ДП «РАС» ІА НАНУ – Державне підприємство «Рятівна археологічна служба» Інституту археології НАН України, Львів
ДПУ – Державний педагогічний університет
ДУ – Державний університет
ІА НАНУ – Інститут археологии Национальной академии наук Украины, Киев
ІА РАН – Інститут археологии Российской академии наук, Москва
ІКЗ – Историко-культурный заповедник
ІКМ – историко-краеведческий музей
ІА НАНУ – Інститут археології НАН України, Київ
ІКЗ – Историко-культурный заповідник
ІКМ – історико-краєзнавчий музей
КГОМА – Курский государственный областной музей археологии, Курск
КМ – краєзнавчий музей, краєведческий музей
КСИА – Краткие сообщения Института археологии АН СССР, Москва
КСП – Козацькі старожитності Полтавщини, Полтава
ЛКМ – Лубенський краєзнавчий музей, Лубни
МАО – Московское Императорское археологическое общество, Москва
МАИЭТ – Материалы по археологии и этнографии Таврии, Симферополь
МГУ – Московский государственный университет м. М. В. Ломоносова, Москва
МИА – Материалы и исследования по археологии СССР, Москва–Ленинград
НА ІА НАНУ – Науковий архів Інституту археології НАН України, Київ
НА ПКМ – Науковий архів Полтавського краєзнавчого музею, Полтава
НА ЦОДПА – Науковий архів Центру охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської облдержадміністрації, Полтава

НАНУ – Національна академія наук України, Київ
НДІ – Науково-дослідний інститут
НДІПД – Науково-дослідний інститут пам'яткоохоронних досліджень, Київ
НДЦ – науково-дослідний центр
НМЗУГ – Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішні, Опішніа
НМІУ – Національний музей історії України, Київ
НТШ – Наукове Товариство ім. Тараса Шевченка, Львів
НУ – національний університет
НиЭ – Нумизматика и эпиграфика, Москва
ОАМ – Одеський археологічний музей, Одеса
ОДА – Обласна державна адміністрація
ОКМ – обласний краєзнавчий музей, обласной краєведческий музей
ОУК – Обласне управління культури
ПАВ – Петербургский археологический вестник, Санкт-Петербург
ПАЗ – Полтавський археологічний збірник, Полтава
ПДМ – Полтавський державний музей, Полтава
ПДПІ – Полтавський державний педагогічний інститут ім. В. Г. Короленка, Полтава
ПКМ – Полтавський краєзнавчий музей, Полтава
ПКМВК – Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського, Полтава
ПНПУ – Полтавський національний педагогічний університет ім. В. Г. Короленка, Полтава
ПОО – Полтавская областная организация
ПОУК – Полтавське обласне управління культури, Полтава
ПУАК – Полтавская ученая архивная комиссия, Полтава
ПУ – Пам'ятки України, Київ
РА – Российская археология, Москва
РАН – Российская Академия наук, Москва
РИО – Редакционно-издательский отдел
СА – Советская археология, Москва
САИ – Свод археологических источников, Москва
СЛП – Старожитності Лівобережного Подніпров'я, Київ–Полтава, Київ
УК ПОДА – Управління культури Полтавської облдержадміністрації, Полтава
УКіТ ПОДА – Управління культури і туризму Полтавської облдержадміністрації, Полтава
УООПІК – Украинское Общество охраны памятников истории и культуры, Киев
УРЕ – Українська Радянська Енциклопедія, Київ
УТОПІК – Українське Товариство охорони пам'яток історії та культури, Київ
ФБГ – Феномен Більського городища, Київ–Полтава–Котельва
ХГУ – Харьковский государственный университет, Харьков
ХІАО – Харьковское историко-археологическое общество, Харьков
ХНУ – Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна, Харків
ЦОДПА – Центр охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської облдержадміністрації, Полтава
ЦП НАНУ – Центр пам'яткознавства НАН України і Українського Товариства охорони пам'яток історії та культури, Київ

АВТОРИ

Артем'єв Андрій Владиславович – старший науковий співробітник Центру охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської облдержадміністрації, асистент Української медичної стоматологічної академії, кандидат медичних наук

Бабич Олена Вікторівна – старший науковий співробітник ОКЗ «Харківський науково-методичний центр охорони культурної спадщини»

Гавриш Петро Якимович – доцент Полтавського національного педагогічного університету ім. В. Г. Короленка, кандидат історичних наук

Гейко Анатолій Володимирович – кандидат історичних наук, завідувач відділом палеогончарства Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України, старший науковий співробітник Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішні

Гершкович Яків Петрович – старший науковий співробітник відділу археології енеоліту – бронзи Інституту археології НАН України, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник

Гопкало Оксана Вікторівна – старший науковий співробітник відділу археології ранніх слов'ян Інституту археології НАН України, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник

Гречко Денис Сергійович – кандидат історичних наук, вчений секретар відділу раннього залізного віку Інституту археології НАН України, секретар правління ВГО «Спілка археологів України», старший науковий співробітник

Дідик Віктор Васильович – старший науковий співробітник ОКЗ «Харківський науково-методичний центр охорони культурної спадщини»

Зайцев Андрій Володимирович – асистент Української медичної стоматологічної академії, кандидат медичних наук

Коваленко Оксана Валентинівна – доцент Полтавського національного педагогічного університету ім. В. Г. Короленка, кандидат історичних наук

Коверко Альона Володимирівна – науковий співробітник Центру охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської облдержадміністрації, молодший науковий співробітник Полтавської археологічної експедиції ДП НДЦ «ОАСУ» Інституту археології НАН України

Корост Ігор Іванович – директор Комунальної установи «Історико-культурний заповідник «Більськ» Полтавської обласної ради

Коротя Олексій Володимирович – провідний спеціаліст групи «Охорона культурної спадщини» при Управлінні культури і туризму Сумської облдержадміністрації

Котенко Вікторія Володимирівна – молодший науковий співробітник Музею-заповідника українського гончарства в Опішному

Кулатова Ірина Миколаївна – директор Центру охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської облдержадміністрації

Луговий Роман Сергійович – завідуючий відділом археології Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського

Мельнікова Ірина Сергіївна – старший науковий співробітник відділу археології Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського

Мироненко Костянтин Миколайович – завідуючий відділом Центру охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської облдержадміністрації

Осадчий Євген Миколайович – старший редактор групи підготовки «Зводу пам'яток історії та культури України» при Управлінні культури і туризму Сумської облдержадміністрації, кандидат історичних наук

Отрощенко Віталій Васильович – завідуючий відділом археології енеоліту – бронзи Інституту археології НАН України, доктор історичних наук, професор

Пономаренко Євген Євгенович – співробітник Полтавської археологічної експедиції ДП НДЦ «ОАСУ» Інституту археології НАН України, завідуючий Велико-Кринківського народного історико-краєзнавчого музею Глобинського району Полтавської області

Приймак Віктор Володимирович – провідний спеціаліст Комунальної установи «Історико-культурний заповідник «Більськ» Полтавської обласної ради

Пуголовок Юрій Олександрович – молодший науковий співробітник Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України, старший науковий співробітник Центру охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської облдержадміністрації, кандидат історичних наук

Пустовалов Сергій Жанович – старший науковий співробітник Інституту археології НАН України, доктор історичних наук

Рейда Роман Миколайович – науковий співробітник відділу археології ранніх слов'ян Інституту археології НАН України, кандидат історичних наук

Ромашко Володимир Андрійович (1954–2015) – професор кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства Дніпропетровського національного університету ім. Олеса Гончара, доктор історичних наук

Сапегін Сергій Васильович – викладач історії Ковалівського обласного ліцею-інтернату для обдарованих дітей із сільської місцевості, старший науковий співробітник Музею-заповідника А. С. Макаренка, заслужений учитель України

Сидоренко Олександр Володимирович – молодший науковий співробітник Полтавської археологічної експедиції ДП НДЦ «ОАСУ» Інституту археології НАН України

Скорий Сергій Анатолійович – завідуючий відділом археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України, доктор історичних наук, професор

Стадник Олександр Дмитрович – доцент Сумського державного педагогічного університету ім. А. С. Макаренка, кандидат педагогічних наук

Супруненко Олександр Борисович – провідний науковий співробітник Центру охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської облдержадміністрації, начальник Полтавської експедиції ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, заслужений працівник культури України

Тітков Олександр Володимирович – завідуючий сектором Центру охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської облдержадміністрації

Удовицька Валентина Іванівна – завідувача Малокобелячківським громадським музеєм історії села Кременчуцького району Полтавської області

Шапорда Олег Миколайович – головний зберігач Комunalної установи «Історикокультурний заповідник «Більськ» Полтавської обласної ради

Шерстюк В'ячеслав Вікторович – завідуючий відділом Центру охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської облдержадміністрації, науковий співробітник Полтавської археологічної експедиції ДП НДЦ «ОАСУ» Інституту археології НАН України

Щербань Анатолій Леонідович – докторант Харківської державної академії культури, кандидат історичних наук

ЗМІСТ

І. М. Кулатова (м. <i>Полтава</i>). З історії науково-практичного семінару «Охорона та дослідження пам'яток археології» (1988 – 2015 рр.).....	3
К. М. Мироненко, А. В. Коверко (м. <i>Полтава</i>). XIV науково-практичний семінар «Охорона та дослідження пам'яток археології» (м. <i>Полтава</i> , 11–12 листопада 2015 р.).....	10
С. Ж. Пустовалов (м. <i>Київ</i>). Про призначення курганів з пласкою верхівкою доби ранньої бронзи степової частини України	15
А. В. Коверко, В. І. Удовицька (м. <i>Полтава</i> , с. <i>Кобелячок Кременчуцького р-ну Полтавської обл.</i>). Сокири-молоти з Кременчучини.....	25
В. А. Ромашко, О. Б. Супруненко (м.м. <i>Дніпропетровськ, Полтава</i>). До питання про культурні складові населення заключного етапу пізнього бронзового віку у басейні Псла	30
В. В. Дідик, О. В. Бабич (м. <i>Харків</i>). Матеріали зрубного часу з околиць с. Микільське Харківської області.....	57
С. А. Скорый, А. Б. Супруненко, А. В. Сидоренко (г.г. <i>Київ, Полтава, Лубны</i>). К изучению Мацковецкого («Лубенского») клада в Посулье.....	63
П. Я. Гавриш (м. <i>Полтава</i>). Дослідження поселення у сільській окрузі мегаполіса Гелону	73
І. І. Корост, О. М. Шапорда (с.м.т. <i>Котельва Полтавської обл.</i>). Охоронні роботи на поселенні ранньоскіфського часу в ур. Перемірки у Більську	87
О. Б. Супруненко (м. <i>Полтава</i>). Ґрунтовий могильник Полтавського поселення ранньоскіфського часу.....	94
А. В. Артем'єв, А. В. Зайцев (м. <i>Полтава</i>). Дослідження антропологічних матеріалів з ґрунтового некрополю ранньоскіфського часу у Полтаві	112
Д. С. Гречко, В. В. Шерстюк, А. Л. Щербань (м.м. <i>Київ, Полтава, Харків</i>). Ґрунтовий могильник початку середньоскіфського часу в Посуллі	117
І. І. Корост (с.м.т. <i>Котельва Полтавської обл.</i>). Результати розвідок на території Більського археологічного комплексу	125
О. В. Коваленко, Р. С. Луговий (м. <i>Полтава</i>). Пізньосарматські поховання Сторожівського могильника (за матеріалами розкопок 2012 р.)	132

А. В. Гейко, Р. М. Рейда, С. В. Сапегін (<i>смт. Опішня, м. Київ, с. Ковалівка Полтавського р-ну Полтавської обл.</i>). Науково-рятивні розкопки Шишацького могильника	140
О. В. Гопкало, В. В. Приймак, А. Д. Стадник (<i>гг. Киев, Сумы</i>). Новые данные о древностях позднеантичного периода бассейна Псла (Сумской и Бельский микрорегионы)	150
Д. С. Гречко, В. В. Дідик (<i>м.м. Київ, Харків</i>). Ранньосередньовічне поховання в кургані біля с. Циркуни Харківської обл.: питання культурної атрибуції	160
Є. Є. Пonomаренко, І. С. Мельникова (<i>с. Великі Крипки Глобинського р-ну Полтавської обл., м. Полтава</i>). Вістря на спис з Церковної гори у Манжелії	171
О. В. Тітков (<i>м. Полтава</i>). Пізньосередньовічний меч з Путивля	174
О. В. Сидоренко, В. В. Шерстюк (<i>м.м. Лубни, Полтава</i>). Керамічний посуд козацького часу у складі монетних скарбів Лубенщини XVII ст.	185
Є. М. Осадчий (<i>м. Суми</i>). Майдани межиріччя Хоролу та Груні.....	192
Ю. О. Пуголовок (<i>м. Полтава</i>). Використання картографічних матеріалів для вивчення давнього гончарства.....	196
В. В. Котенко (<i>м. Полтава</i>). До витоків пам'яткоохоронної діяльності в Україні	201
О. В. Коротя (<i>м. Суми</i>). Проблеми пам'яткоохоронної роботи в Сумській області	206
Пам'яті Олександра Пуздровського	212
Пам'яті Володимира Ромашка.....	216
Список скорочень	221
Автори	223

Наукове видання

СТАРОЖИТНОСТІ ЛІВОБЕРЕЖНОГО ПОДНІПРОВ'Я 2016

Збірник наукових праць

На обкладинці: 1 с. – келих пізньоримського часу з поховання 39 Шишацького некрополю в Полтавській обл., знахідка 2015 р. *Скло.*
Фонди ПКМ ВК;

4 с. – ліпний горщик і чаша-кружка зі складу Мацковецького скарбу кіммерійської доби в Лубенському районі на Полтавщині, знахідки 2002 р. *Кераміка, бронза.* ПКМ ВК та приватна збірка.

Відповідальна за випуск – **І.М. Кулатова.**

Відповідальний редактор – **О.Б. Супруненко.**

Коректор – **О.Б. Супруненко.**

Художник – **Т.В. Менчинська.**

Комп'ютерний набір – авторський та **А.В. Коверко.**

Технічний редактор – **С.В. Хорєв.**

Комп'ютерна верстка – **А.В. Коверко.**

Переклад на англійську мову – **В.В. Котенко, Ю.О. Пуголовок.**

Здано в набір 13.11.2015 р. Підписано до друку 28.12.2015 р.

Формат 60x84/16. Папір офсетний. Гарнітура Ньютон.

Друк офсетний. Обл.-вид. арк. 13,42. Ум. друк. арк. 13,48.

Тираж 250 прим. Вид. № 178. Зам. 01/2016.

Видавець Олег Філюк

07300, м. Вишгород, вул. Дніпровська, 36, кв. 97

Свідоцтво Державного комітету телебачення і радіомовлення України,
серія ДК № 4506 від 18.03.2013 р.

Віддруковано: ФО-П Поліщук О.В.

07400, м. Бровари, вул. Незалежності, 2, кв. 148

тел. (044) 592-13-49

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 2142 від 31.03.2005 р.

Нижнее Посулье.

Мацковцы, с.,

Остапово, ур.

Предметы

Мацковецкого клада.

2002 г.

1-2 – горшки лепные

(ПКМ),

3 – кружка-чаша,

бронза (место хранения

неизвестно).

Е

1

2

Е

3

Е

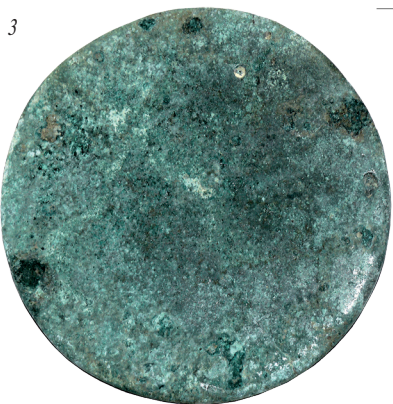
I

Нижнее Посулье.
 Мацковцы, с., Остапово, ур.
 Предметы Мацковецкого
 клада. 2002 г.
 1 – клевцы и топор-молот.
 2-3 – наконечники копий
 (коллекция ПлаТар и место
 хранения неизвестно). Бронза.
 Фото А. В. Сидоренко, 2002.

Полтава, м. Комсомольська вул., 22.
 Дослідження ґрунтового некрополю
 ранньоскіфського часу. Жовтень, 2015 р.
 1, 2 – поховання I, з півночі і північного сходу;
 3 – дзеркало, бронза;
 4 – намистини, скло; 5, 6 – яма 1,
 робочий момент і загальний вигляд,
 з південного сходу і сходу.

1

3

2

4

Шишацький могильник. Знахідки з поховань 39 (1-3) та 60 (4-5).
1 – срібло; 2 – шовк; 3 – скло; 4 – білий метал, залізо.

**ANTIQUITIES
OF THE DNIEPER LEFT BANK REGIONS**

